

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. К.Д. УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису

**ГІЗЕР
Сергій Миколайович**

УДК 94(477)(=1.512.123)

**НОГАЙСЬКІ ПЛЕМЕНА НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ УКРАЇНИ
(кінець XV - XVII сторіччя)**

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Спеціальність: 07.00.01 - Історія України

Одеса -2001

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	с.3
Вступ	с. 4
Розділ 1	
Ногайці у Північно-Західному Причорномор'ї. Стан наукової розробки теми, характеристика джерел	с.10
1.1. Історіографія проблеми	с.10
1.2. Джерельна база	с.19
1.3. Передумови періодизації	с.27
Розділ 2	
Початок ногайської колонізації. Білгородські казаки.	с.29
2.1. Стан Дунай-Дністровських земель у державній системі Османської імперії	с.29
2.2. Початок ногайської колонізації краю та її передумови	с.34
2.3. Білгородські казаки і політика кримських ханів. Реформи Сахиб-Гірея.	с.51
Розділ 3	
Буджацька орда (70-ті рр. XVI- XVII ст.).	с.69
3.1. Військово-політичне становище у Північно-Західному Причорномор'ї в останній чверті XVI ст. (за даними писемних та археологічних джерел)	с.69
3.2. Епоха Кантеміра (1606-1637 рр.).	с.79
3.3. Буджацькі ногайці у роки народно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.	с.99
3.4. Криза кочового господарства і ногайські повстання у Буджаку .	с.102
Розділ 4	
Соціально-економічний розвиток ногайців Буджака.	с.114
4.1. Проблема формування і особливості господарсько-культурного типу кочових скотарів Євразійського степу.	с.114
4.2. Ареал кочування та склад стада.	с.120
4.3. Побут, торгівля і землеробство.	с.129
4.4. Військова тактика і зброя.	с.142
4.5. Антропологічна характеристика та поховальний обряд.	с.148
4.6. Родоплемінна структура.	с.151
Висновки.	с.167
Список використаних джерел.	с.171
Додатки.	с.186

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДИ - Вестник древней истории

ЗРАН - Записки Российской Академии Наук

ЗООИД - Записки Одесского общества истории и древностей

ПГМ - Проблемы географии Молдавии.

ПСРЛ - Полное собрание русских летописей.

РИО - Сборник Русского императорского исторического общества.

СА - Советская археология.

СЭ - Советская этнография.

ВСТУП

Сучасні складні взаємовідносини народів Південно-Східної Європи мають глибокі коріння, що йдуть у далеке минуле. В зв'язку з цим одним з актуальних завдань сучасної історичної науки є вивчення регіональних особливостей історичного розвитку в так званих контактних історико-географічних зонах. Такою зоною історики вважають південно-західний регіон України, зокрема Північно-Західне Причорномор'я - степові райони понизь Дунаю, Дністра та Південного Бугу. Тут протягом тисячоліть стикались інтереси кочовиків та землеробів, ісламу та християнства, Сходу й Заходу, багатьох народів і держав [126; 182].

Період XVI-XVII ст. - час пізнього феодалізму для країн Східної Європи. Проте феодалізм у Північному Причорномор'ї має свої специфічні риси, викликані особливостями географічного положення та історичними обставинами. Феодальні відносини тут не розвинулись до тих класичних форм, відомих нам з історії європейських держав. Відсутність постійного землеробського населення та етнічна строкатість приморських міст робили цей регіон місцем завищеної політичної нестабільності. На цій тлі протягом тривалого часу домінуючу роль в історії регіону відігравали кочовики, зокрема у XVI-XVII ст. - племена ногайців. Інакше кажучи, Північно-Західне Причорномор'я було західною периферією величезного кочового світу, який сягав від монгольських степів до берегів Дунаю.

Кочовик-скотар протягом тисячоліть був головною діючою особою в історії Північно-Західного Причорномор'я. Кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, тюрко-болгари, огузи, печеніги і половці залишили після себе численні свідчення античних авторів і середньовічних літописців, а також велику кількість курганних могильників, розкиданих по всій території євразійського степу.

Останнім вибухом активності кочовиків у Східній Європі була навала татаро-монголів у XIII ст. і утворення тут величезної кочової держави - Золотої Орди. З цього часу татари, та їх нащадки стали постійними мешканцями причорноморських степів і майже до XIX ст. залишались найбільш численним етносом в цьому регіоні. Молдавський і литовський наступ другої половини XIV ст. не витиснув звідси повністю тюркський етнічний елемент, і хоча археологічні дослідження не знайшли на заході причорноморських степів поховальних пам'ятників кочовиків XV ст., писемні джерела дають дещо іншу картину [82;24].

Згідно з русько-литовським літописом великий князь литовський Ольгерд розбив на Синій Воді військо трьох татарських князів: Хачибєя, Катлабуга і Дмитрія у 1362 р. [149;74]. За словами польського хроніста М.Стрійковського, татари, вигнані з Подолії, осіли у Добруджі за Дунаєм біля Облучеці і Силістри, де він їх бачив у 1574 р. [203;169]. Ще одна група татар кочувала у районі Білгороду на Дністрі, уживаючись з владою молдавських господарів [191;156]. Французький мандрівник Гільбер де Ланнуа у 1421 р. зустрів на правому березі Дніпра велике селище татар, підданих литовського князя Вітовта [142; 440].

Сприятливі природні умови спричинялися концентрації степовиків у Північно-Західному Причорномор'ї, як це мало місце у період Золотої Орди [93. 206]. Розташований на межі великих європейських природнокліматичних зон, даний регіон мав перехідний, від більш м'якого центральноєвропейського атлантико-континентального до континентального клімату Східноєвропейської рівнини [199;53

]. Клімат тут в цілому помірно-континентальний з м'якою зимою і тривалим жарким літом. Проте клімат на усьому протязі середньовіччя не був постійним. З XII-XIV ст. підвищується зволоженість, яка у XIV-XVII ст. супроводжується похолоданням. На цей період припадає один з багатовікових циклів глобальної зміни клімату [164;5]. Зростання зволоженості сприяє розвитку трав'яного покриву степів, що, у свою чергу, сприятливо відбилось на становищі скотарства [Додаток А].

Північно-Західне Причорномор'я географічно можна поділити на два великих райони: Дунай-Дністровське та Дністро-Бузьке межиріччя. Більшу частину Дунай-Дністровського межиріччя займає Південно-Бесарабська рівнина - Буджак, яка досягає висоти від 100 до 260 м над рівнем моря. Для неї характерна степова рослинність. Буджацький степ знижується на південь і переходить у Причорноморську низовину, а на схід від нього, щільно до Дністра приєднується район плавнів. З півдня його облямовує широка Дунайська дельта, з південного-сходу - Чорне море. Ця територія має досить густу гідрографічну мережу. Більшість річок тече з півночі на південь і впадає у Дністер: Реут, Бик та ін. чи в придунайські та приморські озера, південна частина надзвичайно багата ними, - Кагул, Ялпуг, Катлабуг, Китай, Сасик, Шагани, Алібей та інші.

На схід від Дністра пролягає степовий простір Причорноморської рівнини. Зовнішній вигляд степового ландшафту - це відкрита на всі боки безмежна рівнина. На півночі вона трохи хвиляста, завдяки відрогам Волинсько-Подільської височини, порізана балками та ярами. Але чим ближче до моря, тим більш пологою і рівною стає місцевість, ліси є виключно рідкими. Вони розташовуються лише у північних районах рівнини і по річкових долинах. Найбільша ріка - Південний Буг, вступаючи у межі Причорномор'я, вона тече спочатку у вузькій долині, маючи у руслі пороги. Потім, в 70 км нижче сучасного м.Первомайська, долина різко розширюється, і місцями у низов'ях ширина її досягає 8 км. [128; 80-90]. Крім того, за словами М. Броневського, у XVI ст. береги біля гирла Бугу були покриті лісами [38; 335]. Інші річки невеликої довжини 50-150 км: Малий Куяльник, Великий Куяльник, Тілігул, Березанка, Кодима, Савранка та ін. Малі річки мають повільну течію, гирла зростають очеретом і рогозою, влітку деякі пересихають, а взимку промерзають до дна. Затоплені гирла річок утворюють лимани: Дніпро-Бузький, Хаджибейський, Куяльницький, Тілігульський, Аджаликський, Березанський, Дністровський [100].

Фізико-географічні і кліматичні умови регіону були досить сприятливими для кочовиків. Степові простори у сукупності з лісовими дібровами й очеретяними заростями річкових долин, були достатньо багатою кормовою базою для скота який використовувався в кочовому господарстві. Кращим пасовиськом для коней були ковильно-різнотрав'яні степи, вівці люблять дрібнотрав'я, а велика рогата худоба - соковиті лугові трави [205;8]. Всі ці складові були широко представлені у ландшафтній зоні Північно-Західного Причорномор'я. Разом з тим, сільське молдавське населення у XV ст. зосереджувалося, переважно, далі на північ, як правило, на терасах річкових долин біля джерел, колодязів, ставків і озер [47;12. 197 ;25]. Ця обставина визначала певну свободу місць мешкання кочовиків.

Таким чином, паралельне існування в XVI- XVII ст. в регіоні двох господарсько-культурних типів: осілих землеробів-скотарів і послідовно трансформованого від пересувно-скотарського (кочового) до напівосілого землеробсько-

скотарського типу господарства степових ногайців дають підставу говорити про південний захід України як про особливу історико-культурну область. Це дозволяє дещо в іншому ракурсі подивитись на роль кочовиків в історії України і розглядати їх як фактор не тільки військово-політичного, але й економічного порядку.

Актуальність теми.

Актуальність обраної для дослідження теми визначається місцем, яке посідало кочове населення в історії України. Історія кочовиків на південному заході в XVI-XVII ст. ще не написана. Деякі питання історії кочовиків виявились вибірково освітленими в зв'язку з історією інших народів та держав. Однак це не дозволяє скласти уявлення про особливості і закономірності історичного розвитку самих кочовиків в регіоні, визначити роль і місце ногайців в історії України. Тому здійснена в цій роботі спроба подібного дослідження здається доцільною, своєчасною і достатньо актуальною.

Об'єктом дослідження є весь комплекс вказаних вище джерел з історії ногайців на південному заході України кінця XV-XVII ст.

Предметом дослідження є історичні умови існування ногайців у досліджуваному регіоні кінця XV-XVII ст., їх політична історія та соціально-економічні процеси, що відбувались в кочовому суспільстві у той час.

Метою даної роботи є комплексне дослідження політичної та соціально-економічної історії ногайців на південному заході України. В руслі реалізації визначеної мети в дисертаційній роботі вирішуються такі дослідницькі завдання:

1. Виявити історичні закономірності існування і розвитку ногайського суспільства в досліджуваному регіоні.
2. Встановити основні етапи історичного існування ногайців на заході причорноморських степів в кінці XV-XVII сторіччях.
3. Вивчити родоплемінну структуру кочового суспільства Буджацької орди.
4. Простежити динаміку еволюції ногайського кочового господарства та його роль в економіці регіону.

Теоретично-методологічною основою дослідження стали: 1). Принцип історизму, який дозволяє в динаміці простежити історичні явища та процеси, вивчити взаємозв'язки між ними та їх взаємообумовленість; 2). Принцип багатофакторності, який дає змогу визначити риси військового, родоплемінного та політичного устрою ногайців; 3). Принцип всебічності та об'єктивності. Він реалізується через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються історії кочовиків, факторів, які впливають на життя та діяльність ногайців. Принципи реалізуються через застосування комплексу методів, серед яких важливу роль відіграють описовий, історико-порівняльний і ретроспективний методи.

Наукова новизна дослідження. Археологічне узагальнення кочових прадавностей XVI-XVII ст., вивчення можливостей їх культурно-типологічних визначень, датувань та спеціального аналізу, було проведено нашими попередниками А.Д. Бачинським, А.О.Добролюбським. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на підставі залучення письмових джерел і використовуючи методу, вироблену А.Д.Бачинським і А.О.Добролюбським вперше проведено комплексне дослідження історії ногайців на південному заході України, виявлено і висвітлено місце кочовиків в історичному розвитку України кінця XV-XVII ст. Вперше визначений

“казацький” період в історії кочового населення краю, наведена характеристика “білгородських казаків” та висвітлена їх роль в міждержавних відносинах першої половини XVI ст. Встановлені елементи родоплемінної організації Буджацької орди та її зв’язок з іншими ногайськими кочовими об’єднаннями та Золотою ордою. Простежено розвиток економіки ногайського суспільства, виявлені ознаки осілості та землеробства. Таким чином представлена робота являє собою наступний етап у вивченні ногайської проблеми, вперше окреслений у роботах А.Д.Бачинського та А. О.Добролюбського.

Особистий внесок здобувача: Здобувач протягом майже десятиріччя збирав історико-археологічні матеріали, зв’язані з середньовічними пам’ятками кочових народів півдня України. Була оброблена низка джерел та зібрана велика збірка матеріалів з теми дослідження. Вперше розроблена і запропонована періодизація історії кочовиків на півдні України під час турецького володарювання.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані для вивчення історії ногайського народу, при читанні курсів лекцій з історії України у вищих та середніх навчальних закладах. А також при створенні узагальнюючих праць з історії народів Південної України, в краєзнавчій роботі.

Апробація дослідження. Висновки та основні положення дисертації були апробовані у виступах на науково-практичних конференціях: «Міжнародні зв’язки народів Європи» (Запоріжжя, 1996), «Роль музеїв в розвитку исторического краеведения в городе Одессе и крае» (Одесса, 1996), «Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури» (Запоріжжя, 1997), «Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку» (Херсон, 1997), «Національні та етносоціальні процеси в Україні» (Чернівці, 1997), «Визвольна війна українського народу середини XVIIст.» (Київ, 1998).

Публікації. Принципові ідеї та основні положення дисертації, що містяться у дисертаційному дослідженні, викладено в 10-ти публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1 НОГАЙЦІ У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДжЕРЕЛ.

1.1 Історіографія проблеми. Проблему вивчення історії середньовічних кочовиків Північного Причорномор'я давно вже поставлено у вітчизняній історіографії. Інтерес до цього питання зріс у другій половині XVII ст. і пов'язаний з відбиттям агресії Османської імперії та її союзника Кримського ханства, із знаменитими походами запорожців, Чигиринськими походами, Кримськими походами В.Галіцина, Азовським та Прутським походами Петра I.

Мабуть, у першу чергу причини політичного характеру викликали появу в світ роботи відомого історика і державного діяча Молдови Дмитра Кантемира [108]. У молоді роки він багато часу прожив у Стамбулі у якості заручника і представника молдавського господаря, спілкувався з вищими сановниками Туреччини і мав доступ до державних архівів. Тут він ґрунтовно познайомився з культурою мусульманського сходу і з західноєвропейською літературою. Особливо цінними для нас є його повідомлення про адміністративний устрій південної, турецької частини Бессарабії, про побут і звичаї ногайських татар, що населяли ці землі, деякі епізоди з історії молдавсько-татарських відносин. У якості додатку до книги дана географічна карта Молдови, у тому числі і Дунай-Дністровського межиріччя, що у літературі часто зветься Буджаком [201]. Особливо слід відзначити книгу Д. Кантемира «Історія Оттоманської імперії», більше століття вона була кращим трудом з історії Туреччини. Книга містить багато матеріалів з історії ногайців-кочовиків Буджацької орди [266].

Заслуговує на увагу невелика робота німецького історика Тунмана. Вона містить короткий географічний огляд Кримського ханства, його політичного устрою та економіки [237]. Книга являє собою типовий для другої половини XVIII ст. рід географічної літератури. Автор докладно описує окремі райони Кримського ханства, у тому числі Єдисан і Буджак, малює картини природи, розповідає про життя ногайців. Хоча більша частина свідчень у роботі відноситься до XVIII ст., глибокі історичні екскурси автора дозволяють в загальних рисах уявити історію регіону.

Великий інтерес до історії причорноморських кочовиків виявив видатний історик А.О.Скальковський. В його роботах освітлені окремі сторони життя кочовиків: побут і господарча діяльність, родоплемінні відносини, сторінки політичної історії Буджацької орди [219]. В 1850 р. вийшла двохтомна праця «Опыты статистического описания Новороссийского края и Бессарабии», окрема глава якої була присвячена ногайським татарам. Тут вперше було представлено список родів Буджацької орди та інших ногайських об'єднань, які населяли Північно-Західне Причорномор'я, дано аналіз причин їх появи у регіоні. Автор використовуючи доступні йому російські, турецькі та кримські джерела XVII-XVIII ст., доводить історичну приреченість та безперспективність кочового господарства у Північному Причорномор'ї. На жаль, із кола зору історика випав значний період історії буджацьких ногайців XVI - першої пол. XVIIIст. Проте, незважаючи на це, роботи А.О.Скальковського залишаються одними з найдетальніших досліджень даної

проблеми і зберігають своє наукове значення до наших днів [198].

Серед низки численних досліджень з історії татар відзначається робота Ф. Хартахая [248]. Вона містить досить детальний опис державного механізму Кримського ханства, соціальної структури, національного складу, господарчого життя. Підкреслено відмінності мешканців Кримського півострова та їх північних сусідів - ногайців. Відзначено вирішальну роль ногайських племен у збройних силах ханства. Проте не можна погодитись із ствердженням автора про традиційно мирні відносини кримських татар з ногайськими ордами: - «...які склали одне ціле, розділене географічним положенням» [Там само, 208]. Вся історія Кримського ханства насичена кривавими зіткненнями кримських і ногайських родів.

Серед робіт з історії Кримського ханства вирізняється ґрунтовна праця російського тюрколога В.Д.Смирнова. Вона є першим спеціальним фундаментальним дослідженням такого масштабу. Роботу виконано на матеріалах турецьких та кримських джерел. В.Д.Смирнов вже не уможлядно, як це було у попередників, а на основі серйозного аналізу джерел викриває основну причину військової активності татар - відсутність виробничих галузей господарства. Проте автор не помічає феодального характеру господарства Криму, коли переважна частина награваного потрапляла до рук придворної верхівки та родової аристократії, що зайвого разу спонукало простих татар до нападів на сусідів [223]. Примітно, що В.Д.Смирнов відходить від примітивного пояснення зовнішньої політики ханства тільки інтересами грабунку сусідів. Він вважає, що ханська політика мала за мету не допустити підсилення ні Росії, ні Польщі, тим самим забезпечивши Криму не лише можливість грабунку, але й безпеку на північних кордонах. Багато уваги у книзі приділено ногайським татарам, їхнім відносинам з турецькою адміністрацією та кримськими ханами. Автор прослідковує основні етапи історії Кримського ханства, при цьому звертаючи увагу на особливу роль ногайських татар і неспівпадання їхніх інтересів з інтересами кримських татар. На його думку спроби кримських ханів, починаючи з Сахиб-Гірея, знівелювати ці відмінності, не призвели до бажаного результату. Ногаї зберегли свою культуру до пізнього часу і, якщо не змогли створити своєї держави, то, в крайньому разі, ніколи не ототожнювали свої інтереси з інтересами Кримського ханства. [Там само, 715]. Робота В.Д.Смирнова зберегла свою величезну наукову цінність до нашого часу і по праву може вважатись найкращим дослідженням з історії Кримського ханства.

Окрім робіт, що мають пряме відношення до даної теми, слід відзначити й праці з історії, географії й культури Бессарабії, без чого неможливо було б намагатись вирішувати численні питання історії кочовиків даного регіону. Протягом ХІХ ст. про Бессарабію видавалось доволі багато географічних та статистичних описів.

Так, наприклад, цінні спостереження над економікою і звичаями населення краю містить книга П.Куницького, величезний описовий матеріал зібрано у роботі К.Стамата [138;226]. У 1876 р. вийшла у світ двохтомна праця професора Новоросійського університету А.Накко, в якій викладено, головним чином, зовнішньополітичну історію краю. Це доволі швидкий огляд основних подій, складений за матеріалами давньоруських та молдавських літописів, свідчень згаданого вище Д.Кантемира. Автор мало приділяє уваги історії буджацьких татар і

згадує їх лише у зв'язку з турецькою агресією. А.Накко приводить красиву легенду про появу татар у Буджаку: Воєвода Стефан VII покохав татарську дівчину і щоб сподобатись їй та її рідні, прийняв іслам та поступився татарам двома уїздами на півдні Молдови [169;199]. У цій роботі особливо впадає у вічі велика кількість фактичних помилок і суміщень на одній історичній арені діячів різних епох, - наприклад, розповідь про розгром Стефаном Великим козацьких загонів Наливайка і Лободи [Там само, 210].

Деякий інтерес являє для нас стаття А.Сергеєва [217]. Хоча у ній наводяться свідчення, які відносяться до заключного періоду життя ногайців у Північному Причорномор'ї, автор також нагадує деякі невідомі раніше епізоди з історії цього народу, подробиці соціально-економічного устрою, дає список ногайських аулів на Молочних водах на початку ХІХ ст. Деякі питання історії степових кочовиків знайшли свій відбиток у працях видатних українських істориків: Д.І.Яворницького, М.С.Грушевського, П.Куліша, Н.І.Костомарова. У своїй книзі з історії Запорізького козацтва Д.І.Яворницький, досліджуючи причини виникнення козацтва, знаходить його коріння серед тюркомовних народів Азії. На підтвердження цієї тези, він наводить відомості російських та литовських джерел про так званих Азовських, Перекопських і Білгородських "казаків", які регулярно грабували українські і російські землі [265; 6,7]. Причинами військової активності татар Д.Яворницький вважав кровожерний характер ханів, войовничий мусульманський фанатизм, работоргівлю, грабіж сусідів.

М.С.Грушевський дав детальну картину військових зіткнень татар і Речі Посполитої, використовуючи для цього великі цитати із польських хронік і мемуарних джерел [70]. П.Куліш в одній із своїх робіт розглянув деякі аспекти політичної історії Буджацької орди у часи правління Кантемира-мурзи. Особливо цікаве для нашої проблеми його зауваження про те, що буджацькі татари: «...сваволили проти перекопського царя так само, як донські козаки проти царя московського, а запорожці проти короля польського» [137; 611]. Окремі сторони татаро-козацьких дипломатичних відносин були порушені у багатотомній праці Н.І.Костомарова [127]. Крім розглянутих досліджень, доробок дорадянської історіографії з проблем ногайської історії ХVІ- ХVІІст. включає в себе також цілий ряд менш вартісних у даному відношенні синтетичних праць та окремих повідомлень [45;46;90;143;186;187;204]. Бібліографічні посилання на них будуть наведені у відповідних розділах дисертаційної роботи.

У перші десятиліття радянської влади в Україні дослідження з історії та етнографії татар проводились під егідою Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців, з центром у Харкові та двома філіями - у Києві і Одесі (в Одесі працювала секція історії тюркських народів). Асоціація видавала журнал «Східний світ», на сторінках якого порушувались деякі питання історичного розвитку ногайських і кримських татар на півдні України.

Особливий інтерес викликають розробки в області історичної географії члена асоціації, одеського географа й історика Ф.Петруня. Він, спираючись на топонімічну номенклатуру ханських ярликів ХVІ ст., уточнює межі району господарчої діяльності кочовиків і розташування окремих пунктів Північно-Західного Причорномор'я, згаданих у них. Дослідник приходить важливого висновку, що не

тільки степові простори, але й лісостепова смуга у цей період була освоєна кочовиками. Так зване «дикє поле» сягало від верхів'їв Дону до Києва і підходило до Волинських лісів [190; 185]. Інша робота вченого вже безпосередньо присвячена ногайцям західних степів України [191].

Звертає на себе увагу те, що саме після доповідей по ногайській проблематиці двох одеських вчених - Ф.Петруня і А.Варнеке II Всеукраїнський сходознавчий з'їзд прийняв резолюцію, досить важливу для подальших досліджень ногайської історії: «З'їзд вважає за потрібне, оскільки ногайці склали степову людність України та перебували у довгочасних культурних контактах з українською людністю, поставити на череду вивчення решток ногайського народу у межах СРСР, а саме в Автономній Кримській РСР та Дагестанській РСР та інших»[56].

Передбачалося організувати етнографічні експедиції у райони компактного проживання ногайців. Особливо підкреслювалась необхідність археологічного дослідження ногайських старожитностей на території України. Однак цим планам не судилось відбутися, невдовзі асоціацію було розпущено, а багато її членів були репресовані сталінським режимом.

Радянський період в історіографії південного напрямку представлено також працями В.Г.Сироєчковського та А.А.Новосельського. В.Г.Сироєчковський, досліджуючи феодальні відносини у Кримському ханстві першої чверті XVI ст. відзначає зростаючу роль ногайських племен у політичному житті держави, зокрема роду мангітів. Він вважає, що відомі за дипломатичними документами Білгородські козаки склались з підданих султана і кримського хана, що прийшли на береги Дністра у пошуках легкої здобичі [230; 8].

Фундаментальна монографія А.А.Новосельського є кращою на сьогоднішній день з історії російсько-татарських відносин. Вона вперше дає методику дослідження основних проблем відносин Кримського ханства зі своїми сусідами. І хоча питання, які розглядаються у ній, не порушують теми нашої роботи, висновки, зроблені А.А.Новосельським, є основоположними для дослідників кочових громад [173]. Так, відзначаючи причину військової активності татар, А.А.Новосельський, першим з істориків, відзначає не тільки економічні фактори (екстенсивний характер кочового скотарства), але й фактори соціальні - феодальний характер розподілу награваного, за яким «чорні улусні люди» мало що отримували. Інтенсивність набігів залежала і від природних умов, і від внутрішнього становища у ханстві. Природні лиха підвищували військову активність татар, феодальні незгоди й боротьба за владу знижували небезпеку нападів на сусідів [Там само, 418].

Деяку увагу в роботі приділено і питанню кримсько-ногайських відносин, зокрема, боротьбі кримських родів з ногайським родом мансурів, яскравим представником якого був ватажок Буджацької орди - Кантемир-мурза. А.А.Новосельський підкреслює, що ініціатива у цих зіткненнях належала кримській знаті, яка не могла погодитись з посиленням впливу ногайських мурз на ханську політику [Там само, 422].

Окремі аспекти історії Великої ногайської орди висвітлені в роботах М.Г.Сафаргалієва [210]. Він простежує процеси утворення й розвитку союзу ногайських племен на протязі століття, від загибелі Золотої Орди до появи в Поволжі калмиків - поч. XVII ст. Розглядає соціальну структуру ногайського суспільства, виявляє і

аналізує причини розпаду орди. Головну причину Сафаргалієв вбачає у відході «Великої ногаїв» від Московської держави, у нездатності ногайських мурз організувати самостійний опір калмикам, і у переході їх під владу кримських ханів, що привело їх, зрештою, до втрати державності [211; 56]. В цілому у істориків радянської доби сформувалась традиція в дослідженні історії кочових народів на заході Причорноморських степів, коли через ідеологічні передсуди і негативне ставлення влади до кримських татар та ногайців, історія Буджацької орди розглядалася лише в контексті історії південного регіону, або як складова частина Кримського ханства. Для робіт радянських істориків характерна дещо завищена оцінка ролі грабунку осілого населення у ногайському господарстві і деяке замовчування факту спільних походів українських козаків і татар на московські землі.

Новий етап у вивченні даної проблеми розпочався з кінця 60-х рр. ХХ ст. Це пов'язано з роботами видатного одеського історика А.Д. Бачинського, який використав для вивчення ногайського питання архівні матеріали часів російсько-турецьких війн ХVІІІ ст. На підставі військових донесень, розвідувальних джерел російської армії і турецьких документів А.Д.Бачинський розглянув деякі особливості турецького адміністративного управління у Буджаку [27]. Ще одна робота А.Д.Бачинського присвячена історії ногайського кочового об'єднання – Йедисанської орди. Тут розглядаються основні віхи політичної історії цієї кочової групи, її роль у російсько-турецьких відносинах та подальша доля ногайців Північного Причорномор'я після включення цих територій до складу Російської імперії. [28]. А.О.Добролюбський здійснив спробу вивчення середньовічних кочовиків Північно-Західного Причорномор'я, як особливого історичного явища. Також вперше в історіографії цього питання були широко залучені археологічні матеріали поховальних пам'ятників південно-західної України, і на їх основі виявлено регіональні особливості розвитку кочових культур. Визначені основні етапи історичного існування кочовиків у регіоні, їх вплив на історичні процеси у суміжних державах, розроблена регіональна періодизація історії кочовиків [82]. У результаті досліджень автор дійшов таких висновків: активність кочовиків у Північно-Західному Причорномор'ї визначалась силою тиску зі сходу, з-за Дніпра. Вона залежала також і від засобу ведення кочового господарства (табірного чи напівкочового), від сили зворотного тиску осіло-землеробського населення на схід. Демографічна напруженість у степовій зоні виявилась у зовнішньополітичній активності кочовиків та їх внутрішніх чварах. Ця порівняльна напруженість є основою періодизації А.О.Добролюбського [Там само, 3]. Підтверджується застійний і безвихідний характер розвитку тут кочового світу, обумовлений особливостями екстенсивного господарства і відсутністю достатніх можливостей для внутрішнього розвитку [Там само, 29].

Без сумніву, археологічні матеріали значно розширили джерельну базу досліджень, проте вони, через власну специфіку, не дають можливості висвітлити конкретні епізоди політичної історії кочовиків. Крім того, у ногайських похованнях ХVІ-ХVІІІ ст. інвентар зустрічається надзвичайно рідко і у невеликій кількості, що не дозволяє, навіть у загальних рисах, уявити динаміку і характер розвитку господарського устрою, змін побутових умов життя.

У зв'язку з цим викликають великий інтерес спільні роботи А.Д.Бачинського і А.О.Добролюбського з історії і археології Буджацької орди [29. 30]. Зіставлення археологічних і писемних джерел примусило авторів по-новому дивитись на історію причорноморських кочовиків періоду середньовіччя і в перспективі відкрило великі можливості для детального розгляду цієї проблеми. Вперше була розроблена методика комплексного дослідження історії ногайців на заході Причорноморських степів, поставлені питання для подальшого вивчення цієї проблеми та намічені шляхи їх вирішення.

Кінець 90-х років ХХ століття позначився появою нових праць синтетичного характеру, в яких певне місце відводиться історії ногайців на заході степів. І.О. Смирнов у четвертому розділі свого дисертаційного дослідження розглянув “Післяординський час XV-початок ХІХст.” і прийшов до висновку, що відкриті могильники у Буджацькому та Бельцькому степу датовані ХVІ-ХVІІ ст. пов’язані з нащадками “малих ногаїв”, які переселились із Поволжя на захід в кінці ХV ст. і утворили в другій половині ХVІ ст. Буджацьку орду. На нашу думку це ствердження являється помилковим тому, що розпад Ногайської орди на Велику та Малу відбувся значно пізніше – в 50-х рр. ХVІ ст. Помилковим також є і посилення “на демографічну напруженість” у середовищі йєдисанських кочовиків у 1630-ті роки, йєдисани з’явилися на заході Причорноморських степів у 90-х рр. ХVІІ ст. Повз увагу автора пройшла ціла низка письмових джерел польського, турецького, російського походження ХVІ ст. За рамками роботи залишились багато подій та історичних постатей досить бурної історії Буджацької орди, ногайське кочове господарство і родоплемінна структура. Робота І.О.Смирнова виконана, насамперед, на археологічних джерелах і його висновки в загальних рисах співпадають з висновками зробленими А.О.Добролюбським.[225] Однак, деякі висновки І.О. Смирнова мають бути переглянуті. Наприклад висновок, що політика турецької влади була спрямована на штучне стимулювання кочового способу життя ногайських орд і «узаконення» дестабілізації в регіоні [225;14] Але турецькі та кримські джерела того часу, дослідження сучасних істориків-османістів з питань аграрної політики Османської імперії свідчать, що політика султанів і турецької адміністрації прикордонних провінцій заохочувала кочівників до осілості та землеробства. С.В.Паламарчук розглянула буджацьких татар як історичне поняття і висунула кілька тез про їх походження та появу самого етноніму - буджаки, який, на її думку з’являється не раніше ХVІІІ ст. Вона поділила все тюркське населення Буджаку на татар - нащадків попереднього золотоординського населення, та ногайців - які являли собою суперстрат, чие формування відбувалося на протязі ХVІ -ХVІІ ст. Відповідно це ствердження має бути обґрунтоване джерелами, що не було зроблено. Також не ясно на яких підставах кочовиків Буджаку першої чверті ХVІІ ст. було поділено на Буджацьку орду на чолі з Кантемиром, і « іншу білгородську орду» головою якої був зять Кантемира - Урак-мурза [181;].

В результаті розгляду основних робіт з проблеми напрошується висновок про те, що до теперішнього часу проблема в літературі вивчалась лише фрагментарно, головним чином, у зв’язку з дослідженнями з історії України, Росії і Молдови чи у руслі історії Кримського ханства. За традицією, що сформувалася в дорадянській історіографії, історія ногайських кочовиків на заході Причорноморських степів

розглядалася в контексті історії Південної України, або кочівників середньовіччя. В працях синтетичного характеру ногайцям відводилося стільки місця, скільки це було потрібно для дослідження головного питання. За межами досліджень залишилися питання розвитку ногайського господарства та його роль в економіці регіону, родоплемінний склад і зв'язок ногайських родів Буджацької орди з іншими тюркськими народами. Проте, джерела дають можливість цілком предметно і цілеспрямовано зайнятись розробкою цієї проблеми.

1.2. Джерельна база. У роботі використані різного роду джерела: писемні, археологічні, етнографічні, нумізматичні, топонімічні.

Писемні джерела за своїм характером розподіляються на кілька груп: а) середньовічні грамоти - ярлики татарських ханів, фірмани турецьких султанів, універсали польських королів і молдавських господарів; б) дипломатичне листування, статейні списки і звіти посланців, військові донесення; в) літописи і хроніки; г) записки мандрівників; д) пам'ятники історичної літератури, мемуари. Переважну частину цих джерел узято з вітчизняних та зарубіжних публікацій. Таких, приміром, як багатотомний збірник документів під загальною назвою «Русская вивлиофика», перший том якого вийшов у світ у 1834 р. під редакцією М. Польового. Видання увібрало у себе тисячі середньовічних документів російського, литовського, польського, турецького і кримського походження. Це, в основному, дипломатичне листування між монархами, звіти посланців, жалувані та дарчі грамоти. Особливий інтерес для нас являють доповідь прикордонних старостів і воевод про напад білгородських (буджацьких) татар на землі Литви та Московської держави [208].

Документальним джерелом першорядної важливості з історії Литви, України, Білорусії і російських земель є Литовська метрика - книги державної канцелярії Великого князівства Литовського. Книги Литовської метрики - це, головним чином, книги документів, які виходили від князя, панів ради, сейму та надходили до них від посадових осіб центрального та місцевого управління, від приватних осіб і від іноземних урядів. Документи, вміщені до книг, досить різноманітні за змістом і формою. До книг того часу були вміщені: законодавчі акти, жалування земельних володінь, підтверджувальні грамоти, приватні акти купівлі-продажу, «Листи» до іноземних правителів і від них, промови посланців, «науки» посланцям, договірні грамоти та інші документи з міжнародних відносин.

Гарною ілюстрацією татаро-литовських відносин служить «Книга посольств времени Казимира 1480-1486 рр. Посольств до короля от татарских царев и от иных» [117], «Скарбовая книга метрики литовской» [222]. «Книга посольская метрики Великого княжества Литовского короля Сигизмунда-Августа 1545-1572 гг.» [115] та ін.

Робота по збиранню й виданню документів Литовської метрики проводилась під патронажем Імператорської археографічної комісії і більшість документів було надруковано у збірнику «Русская историческая библиотека». Збірник має досить детальний іменний і географічний покажчик, що значною мірою полегшує роботу над ним. Документи татаро-литовського дипломатичного листування вміщує також збірник «Акты, относящиеся к истории Западной России», перший том якого вийшов у 1846 р. [3]. Тут найбільш цікавими для нас документами є листи великого

князя литовського Олександра і кримського хана Менглі-Гірея, а також знаменитий ярлик Менглі-Гірея «Про надання земель», що викликає до цього часу у дослідників гарячі суперечки [4; 4].

Крім того, велику наукову цінність являє видання документів, зібраних Київською археографічною комісією - «Архив Юго-Западной России», яке увібрало в себе польсько-литовські грамоти XIV-XVIII ст. Величезний обсяг роботи по переробці та підготовці до публікації цих документів провели видатні українські історики М.Грушевський і В.Антонович. Один з томів - «Акты о казаках» містить свідчення про прикордонні зіткнення українських козаків з татарськими загонами та про деякі аспекти «козацького питання» у польсько-турецьких відносинах [13].

Справи посольського приказу Московської держави увійшли до публікації - «Сборник Императорского Русского Исторического общества». Дипломатичне листування Московського двору з Кримською і Ногайською ордою наведене у 41 і 95 томах збірника [182. 184].

Тут необхідно відзначити, що джерела російського походження поділяються на наступні основні групи: накази та інструкції посланцям, статейні списки і звіти посланців, грамоти або листи главам сусідніх держав, відписки прикордонних воєвод і вказівки воєводам із центру. Наказ - надзвичайно докладна інструкція, у якій передбачено кожний крок, кожне слово, кожен дію посла. Накази дають чітке уявлення про мету зовнішньої політики Москви і Литви. Статейні списки - звіти, складені після повернення посольств. Вони дають цінний матеріал про внутрішнє економічне і політичне життя Кримського ханства, про міжусобну боротьбу за владу, про тяжке становище кочовиків-скотарів під час стихійного лиха - посухи або сильних морозів. Шлях посольства завжди описано докладно і дуже ретельно, що дає можливість скласти деяке уявлення про землі, по яких пересувалось посольство. У сукупності статейні списки дають матеріал, який дозволяє викрити джерела постійної агресивності татарських орд.

Досить детально, хоча і зрідка, у статейних списках російських послів повідомляється про дипломатичні і військові контакти буджацьких татар і кримського хана з Річчю Посполитою, з молдавським і волоцьким господарями.

Свідчення про боротьбу з татарами в 1540-1550 рр. Знаходимо у доповідній записці барського старости Бернарда Претвича, поданої королю Сигізмунду Августу в 1550 р. [33]. Серед інших зібраних документів можна пригадати збірник під загальною назвою «Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы» [72], де представлено низку документів, що торкаються становища татар турецьких причорноморських провінцій на той час. Збірник «Документы Богдана Хмельницкого», містить низку цікавих фактів, які висвітлюють становище і роль Буджацької орди у роки народно-визвольної війни українського народу 1648-1676 рр. [88]. Публікація «Исторические связи народов СССР и Румынии» 1965, розкриває нам деякі сторінки драматичної боротьби українського та молдавського народів з татаро-турецькою агресією і окремі моменти дипломатичної гри правителів Польщі і Туреччини. Тут же представлений лист-звіт польському королю Сигізмунду III Вазе Северина Наливайка про походи його козаків до турецьких провінцій, на татарські улуси Північного Причорномор'я [105].

Великий за обсягом, але розрізнений матеріал дає багатотомне видання «Записки Одесского общества истории и древностей». Тут представлено документи турецького, кримського, молдавського походження, що безпосередньо торкаються історії Північно-Західного Причорномор'я епохи середньовіччя.

Серйозну джерелознавчу базу для вивчення кочовиків Буджацької орди являють собою документи, зібрані у виданні «Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов [180]. Це, передусім, дипломатичні документи часів Хотинської війни - польсько-турецькі угоди, звіти польського посла у Стамбулі, спогади очевидців.

Південний Захід України - район перехрестя міжнародних шляхів, що пов'язують Захід зі Сходом. Це було основною причиною того, що тут побували різні мандрівники, місіонери, дипломати, торговці та військові. Деякі з них залишили свої нотатки, у яких докладно описали життя і звичаї буджацьких татар, економіку регіону, події військово-політичного характеру - війни, прикордонні конфлікти та ін. Всі свідчення мандрівників, незважаючи на лаконічність й уривчастість, а також на деяке перебільшення, є цінними джерелами для вивчення побуту і занять кочового населення.

Важливі свідчення подібного роду ми можемо знайти у нотатках польського автора середини XVI ст. Михайла Литвина «Отрывки о нравах татар, литовцев и московитян». Час складення нотаток приблизно 1550 р., історики припускають, що вони належать послу польського короля у Кримській орді Михайлу Тишкевичу [158; 5]. Автор досить докладно описує побут, господарство, духовне життя, судочинство, військову тактику причорноморських татар, відзначаючи при цьому що усі татари розподілені на кілька орд [Там само, 61]. Ще один польський дипломат Мартин Броневський - посол польського короля Стефана Баторія у Криму у 1578-1579 рр., склав цікавий опис побаченого під час мандрівки. Шлях посольства проходив по степах Дністро-Бузького межиріччя до Очакова і далі до Криму. М.Броневський перелічує населені пункти, що зустрічались на шляху посольства, описує руїни стародавніх фортець та городищ, які не збереглися до нашого часу. Особливо цінними для нас є спостереження М.Броневського над життям кочовиків, що проживають у пониззі Південного Бугу, Кінбурнзській косі і Тендрі [38; 337-338].

Нарешті, важливі свідчення про етнічний склад населення Північно-Західного Причорномор'я, його заняття ми можемо почерпнути у творах католицьких місіонерів Жана де Люка «Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин» 1625 р. та Еміліо де Асколі «Описание Черного моря и Татарии» [151]. Сюди ж можна приєднати дорожній щоденник російського церковного діяча і дипломата Арсенія Суханова, який відвідав турецькі міста Подунав'я у 1651 році [228].

Серед пам'ятників історичної літератури заслуговує на увагу праця польського історика, ректора Краківського університету Матвія Меховського (1457-1523) «Трактат о двух Сарматиях» [160]. Роботу було написано не пізніше 1517 року, на базі інформації, зібраної із слів польських купців, російських полонених та іноземних дипломатів. Великий обсяг свідчень повідомляє М.Меховський про ногайських татар, тут і зовнішність і господарчий устрій і торгівля. Досить цікавим є його порівняння ногайців з кримськими татарами [Там само, 92].

Вагоме місце серед джерел, використаних у нашій роботі, займають твори мемуарного характеру. Прикладом такої літератури може служити твір Якова Собетського «История Хотинского похода». Яків Собетський про татар знав не з чуток. Син люблінського воєводи, він одержав освіту у Краківській академії і належав до найосвіченіших людей Речі Посполитої того часу. Я.Собетський брав активну участь у політичному житті своєї країни, кілька разів він призначався комісаром від сейму для супроводження армії, брав участь у роботі державної ради, був присутнім на прийомах послів. Найбільший інтерес викликають у Собетського ті місця, де автор розповідає про тактику буджацьких татар впродовж Хотинської компанії і про розбіжності, що виникали між Кантемиром-мурзою і ханом [158;73].

Про набіги буджацьких татар розповідає і знаменитий польський гетьман С. Жолкевський у своїх «Записках о Московской войне» [91] та листах до короля [270]. Все своє життя він боровся з турками і татарами і, врешті решт, загинув у битві з Кантемиром.

З західноєвропейських авторів у роботі використано твори французького інженера Гієма Левассера де Боплана «Опис України» [36], і П.Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» [256], у яких подано досить докладні свідчення про життя причорноморських ногайців. Деякий інтерес являє собою також і записка француза Блез де Віженара, складена для польського короля Генріха Валуа у 1573 р. Під час написання цього твору автор мав досить ґрунтовні свідчення з географії, етнографії Північного Причорномор'я [158;78-88].

Також використано свідчення пам'ятників історичної літератури кримсько-татарських і турецьких авторів. Перу кримського історика Шейх Мухамед Риза належить праця «Семь планет». Хоча Риза жив наприкінці XVII ст, його всезагальна історія Криму вирізняється досить докладною історичною розповіддю, яка ґрунтується не на переказах і оповіданнях, а на письмєнних джерелах і завжди супроводжується хронологією [166]. Головну увагу він звертає на події, що відбувались підчас царювання семи ханів, це і послужило причиною назви роботи. Риза описує події історії Кримського ханства, починаючи свою розповідь з царювання хана Менґлі-Гірея, не згадавши, проте, його батька і засновника династії Гіреїв - Хаджи Девлет Гірея. Твір Ризи дає повний опис військових подій та зовнішніх відносин ханів. За звичаєм східних істориків він починає розповідь від утворення світу і, дійшовши до головного свого предмету, описує відомі йому події.

А.Неґрі надрукував рукопис під назвою «Краткая история крымских ханов» [171]. Історію ханства представлено від Хаджи-Гірея до російсько-турецьких війн кінця XVIII ст. Автор рукопису не встановлений. На думку російського сходознавця XIX ст. В.Григор'єва окрім «Історії» Ризи цей рукопис друга відома хронологія історії Кримського ханства. Деякі події викладенні в ньому інакше чим у Ризи, список ханів доведено до останнього з них, тоді як в «Історії» Ризи зупиняється на Менґлі-Гіреї II [193].

З турецької історичної літератури слід назвати літопис Хюсейна «Удивительные события» [250]. Ця пам'ятка літератури Туреччини XVII ст. являє собою одну з найбільш повних зводів історії османської держави. Окремі його розділи присвячені подіям, що відбувались на землях між Дунаєм і Дніпром. Найбільш важливим для нас турецьким джерелом є записки географа, історика й мандрівника

Евлія Челебі Мехмед-Зіллі ібн дервіша «Книга путешествий» [235.254]. Автор жив у період між 1611-1679 рр. і був свідком подій, пов'язаних з боротьбою Туреччини з українським козацтвом, Польщею, Росією та іншими європейськими державами. Майже сорок років свого життя Евлія провів у мандрах по різних провінціях османської імперії. Основні свої мандри він провів у світі свого родича, який займав вищі державні посади і часто переїздив, виконуючи посольські і військові доручення. Евлія Челебі, неодноразово брав участь у військових кампаніях турецьких військ і набігах кримських ханів на землі Молдавії та України. Він здійснив кілька довгих мандрівок по степах Північного Причорномор'я, ретельно записуючи все побачене у дорожній щоденник.

Особливо важливою для нас є його докладна інформація про адміністративний устрій Силістрійського санджака Османської імперії, побут і заняття буджацьких ногайців, їхні відносини з турецькою адміністрацією санджака та кримськими ханами.

Велике значення робота Евлії Челебі має також і для історичної географії регіону - багато з населених пунктів півдня України і Молдавії, так яскраво описані мандрівником, не збереглися до нашого часу і назв їхніх немає на географічних картах XVII століття. Тому, незважаючи на помилки, які мають місце у переказі окремих історичних подій або ж при описі географічних місць, передачі географічних імен, дат, назв народів та ін., праця Евлії Челебі відзначається великою ясністю і є цінним іноземним джерелом для вивчення минулого народів України.

Поряд з писемними джерелами велику роль для вивчення історії кочовиків XVI-XVII ст. відіграють і матеріали археологічних досліджень. Пам'ятки кочовиків того часу стали систематично вивчатись порівняно недавно - з 60 рр. нашого століття: це «татарський» могильник біля с.Нерушай [261;25], а також могильники біля сіл Новоселиця і Кочковате Татарбунарського району в Одеській області, два таких же могильники біля с.Мирне Кілійського р-ну . Ці могильники були названі і визначені А.О.Добролюбським як пам'ятки Буджацької орди [82;24-28]. В 1991-1994 рр. на території м.Ізмаїлу досліджувався ногайський могильник турецького часу, незначна частина матеріалів якого була надрукована авторами розкопок [31]. Слід відзначити, що археологічні джерела не лише суттєво доповнюють писемні, але й дають матеріали для висвітлення матеріальної культури кочовиків. Завдяки їм вперше була встановлена топографія ногайських могильників, визначені межі регіону проживання кочовиків. Крім того, були залучені картографічні матеріали XVII-XVIII ст. та проведено аналіз тюркської топонімії Буджака.

У роботі для висвітлення деяких питань використані й етнографічні матеріали. Передусім, це дослідження авторів XIX ст., яким довелося спостерігати життя ногайців у природних умовах їхньої «прабатьківщини» - у степах Нижнього Поволжжя і Північного Кавказу - Ананєва Г. Бентковського І. Бларамберга Й. та Баскакова Н.А. [35.32.7.23].

1.3. Передумови періодизації. Як вже було зазначено вище, однією із особливостей історії регіону, який ми розглядаємо, був синтез двох основних надзвичайно різних етнічних компонентів: тюркських кочовиків-скотарів, які переселилися на територію сучасної України, і окремих груп місцевого осілого

землеробського населення. Тому історико-періодизаційні передумови в роботі виходять із співвідношення провідної тенденції розвитку кочового світу на заході причорноморських степів і знищувальної її тенденції розвитку осіло-землеробського світу. Їх зіткнення і взаємодія дозволяють виділити хронологічні інтервали відповідно різному ступеню активності кочовиків.

Структура роботи впливає із пропонованої періодизації подій історії ногайців на заході Причорноморських степів. Хронологічно робота обмежена періодом кінця XV- XVII ст. Вихідною точкою дослідження є 1484 рік - початок турецької окупації Північно-Західного Причорномор'я і ліквідація молдавської державності на цій території, початок нової ногайської кочівницької колонізації регіону. В цих умовах осілість і номадізація виявились тут зустрічними і зворотними процесами, які проходили в рамках Османської імперії.

Період з 1484 по 1569 рр. складає перший із трьох історичних етапів які виділяються в даній роботі, і охарактеризований, як "казацький". Цей час характеризується періодичним припливом невеликих груп кочовиків зі сходу на безлюдні землі нової турецької провінції в рамках колонізаторської політики османських султанів і кримських ханів, і пов'язаний із змінами військово-політичної ситуації в пониззях Волги і Дону. Судячи з інформації джерел, перша хвиля ногайців була невеликою і торкнулась лише степів правого берега Дністра, а потім поступово захопила і весь Буджак. Після молдавського походу султана Сулеймана Пишного 1538 року і зміцнення позицій Туреччини в Північному Причорномор'ї, в розпорядження ногайців були віддані землі від Дністра до Очакова. З переселенням до Буджаку 30 тис. волзьких ногайців в 1568 р. починається другий етап, який був визначений як період формування і стрімкого піднесення нового кочового об'єднання - Буджацької орди.

Інтенсивна ногайська колонізація краю, яка проходила у відносно стабільній демографічній обстановці другої половини XVI ст. була знову дестабілізована на початку XVII ст. калмицьким наступом зі сходу на Велику Ногайську орду. Внаслідок цього численні ногайські улуси були змушені тікати з Волги до своїх родичів у Крим і причорноморські провінції Туреччини. Нове поповнення підірвало демографічну ситуацію у Буджаку і викликало багаторічну криваву боротьбу буджацьких ногайців з кримськими татарами, фіналом якої стало поголовне знищення ногайської родової аристократії наприкінці 1630-х років. Проте соціальна структура Буджацької орди витримала такий удар і продовжувала існувати як відокремлене від Криму кочове об'єднання.

Третій етап починається з середини XVII ст. та триває до кінця століття. На цей період припадають значні зміни політичної карти Східної Європи, які негативно позначились на господарських можливостях кочового скотарства. Просування на південь українського козацтва і Росії скоротили розміри кочовищ і примусили кочовиків активніше переходити до осілості і землеробства. До середини XVII ст. цей процес зайшов настільки далеко, що уже в цей час можна стверджувати про напівосілу стадію кочового господарства у буджацьких ногайців згідно з систематизацією, виробленою С.А.Плетнєвою.

РОЗДІЛ 2 ПОЧАТОК НОГАЙСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ. БІЛГОРОДСЬКІ КАЗАКИ.

2.1. Стан Дунай-Дністровських земель у державній системі Османської імперії. Турецька агресія останньої чверті XV ст. у Північно-Західному Причорномор'ї значно змінила політичну та етнічну карту регіону. Захоплення султаном Баєзидом II у 1484 р. двох причорноморських міст Білгорода і Кілії підірвало значення Молдавського торгового шляху і призвело до економічного занепаду цих центрів. Власне кажучи, з їхнім падінням завершилось захоплення османами Чорноморського узбережжя і море перетворилося у внутрішнє турецьке озеро [48;68-69].

Ці події призвели до різкого погіршення військово-політичної ситуації у Південно-Східній Європі, турецька загроза стала реальністю, навіть для таких далеких від Балкан держав, як Польща і Литва. Сучасники розуміли, що Молдавське князівство було «буфером» між османами та Польщею: - «Поки Стефан, Воєвода волоський тримав Білгород і Кілію під своєю владою, польське королівство відчувало себе у безпеці» [121;116].

Частина міських жителів була узята в рабство: 2000 хлопчиків зарахували до яничар, 2000 дівчат відіслали у Стамбульські гареми [269;161]. За підрахунками молдавського історика П.П.Бирні населення Білгорода скоротилося вдвічі [48;69]. Малочислені жителі сільської околиці змушені були тікати від турецько-татарських військ на північ Молдови. Лише в Дунайській дельті і на берегах придунайських озер залишалась незначна кількість поселень, пов'язаних з рибними промислами.

Нові території були включені до Силістрійського санджака Румелійського (Балканського) бейлербейства. Влада військово-бюрократичного апарату Османської імперії розповсюдилась тепер і на Дунай-Дністровське межиріччя.

Закріплюючись у захоплених областях, Порта звичайно використовувала у своїй політиці, поряд з військовими та економічними методами і таку сильну зброю, як іслам. Прагнучи змінити етнічний і релігійний склад нових провінцій на користь мусульман, турецький уряд населяє їх переселенцями із інших районів імперії, концентруючи мусульманських колоністів у стратегічно важливих місцях.

Аналогічна політика проводилась і у Силістрійському санджаку. Тут, у східній частині Балканського півострова до початку XVI ст. сформувався суцільний пояс мусульманського населення, який стикався з добруджанськими татарами [235; 65]. Особливий інтерес для Туреччини являла дельта Дунаю. Вже угоди молдавських господарів Стефана III та Богдана III із султанами Баєзидом, 1512 рр. уключали в себе спеціальні статті, присвячені правам османських і молдавських підданих на рибальство у дунайських озерах у районі Облужиці: Ялпуг, Картал, Кагул [69; 61-62]. Величезна кількість риби у річках і озерах Дунайської дельти привертала сюди турецьких переселенців. Молдавські господарі одержували від османських підданих, що жили на землях навколо цих озер, десяту частину прибутку. Крім того, район Облужиці мав важливе економічне та стратегічне значення. Тут здавна існувала переправа і проходив торговий шлях із Стамбула, через Добруджу, у Молдову та Польщу. У цім же місці зазвичай переправлялись

турецькі армії підчас походів у Східну Європу [215; 78]. Далі до самого Білгорода, перейменованого турками в Акерман, простягався безлюдний степ. Цей вакуум за планами Баезида, мали заповнити кримські татари-єдиновірці і союзники султана .

Саме тут, за допомогу у війні з Молдавським князівством, султан наділяє свого васала кримського хана Менглі-Гірея 1475-1514 землями і прибутками. Про цю подію татарська хроніка говорить так: “Коли його величність Баезид-хан воював Молдавію й підкорив Кілію та Акерман, Менглі-Гірей привів до нього на допомогу 50 тис. татар, у нагороду за що пожалувані йому прибутки з портових Кафінського, Козловського і Балаклавського і більше того велику кількість селищ на Дністрі, які належали воєводі молдавському і сьогодні відомі під назвою Яли-Агаси” [171; 388].

Загалом, після цієї війни Менглі-Гірей набуває в очах султана великого авторитету. Один із султанських синів Мухамед вирушає намісником у Кафу, інший його син Селім, майбутній султан Селім I, одружується на доньці Менглі-Гірея [223; 363,389].

Такі близькі стосунки з султанською сім'єю дозволяли хану відчувати себе впевнено як у Криму, так і у стосунках з сусідніми державами, завжди розраховуючи на допомогу султана. Проте у нашому випадку з дністровськими землями доречним було б запитання: в чому, власне, полягав подарунок султана? Адже порожні землі самі по собі не приносять прибутку і не являють ніякої цінності , а прибутки Акерманського порту йшли у скарбницю султана.

Щоб відповісти на це запитання, стисло розглянемо основи засади військово-феодальної системи Османської імперії. Основною адміністративною одиницею цієї держави був санджак. Деяка кількість санджаків складала бейлербейлик (ейялет) на чолі з бейлербеєм (тобто бей над беями). У свою чергу санджак поділявся на більш дрібні адміністративні одиниці “нахії”. Зазвичай нахія включала в себе кілька сіл, фортецю або місто.

Правитель санджака - санджакбей був також і начальником всіх збройних сил санджака, під його керівництвом були ополченці-сипахії та інші війська, рекрутовані у санджаку [235; 39]. В період правління султана Сулеймана Кануни була створена нова судово-адміністративна одиниця - “коза”, на яку розповсюджувалась влада “кади” (суддя). На кади покладався контроль за дотриманням релігійних норм, встановлених шаріатом, розгляд суперечливих справ між окремими особами, укладання шлюбу та розлучення. Вони здійснювали нагляд за корпораціями ремісників та порядком на ринку [111;77].

Феодальні володіння поділялись на три групи: тімари, зеамети і хаси. Згідно з цим централізованим порядком і розподілялась феодальна рента. Найбільш численний шар правлячого класу - феодала - тімаорити. На другому місці стоять представники командно-адміністративного складу імперії - зеамети, які одержували у володіння найбільш великі земельні ділянки. Ці дві вищезгадані групи повинні були, в залежності від прибутків лену, виставляти у похід деяку кількість “джабелю” (латників). Вінцем феодальної піраміди були вищі придворні сановники і сам султан , яким дарувалися хаси [251;420-423].

Відмінність між прибутками тімарів і великими земельними володіннями зеаметів і хасів була дуже великою. До складу хасів входили цілі міста і селища з сільською околицею. Такі володіння приносили найбільший прибуток. Приміром,

хас султана м. Кілія у 1536 р. дав 60025 акче річного прибутку, за цим показником вік був третім у Силістрійському санджаку, поступаючись лише портам Силістри і Варни [235;90]. Велика кількість хасів, які були у володінні султана, переходили до рук вищих державних урядовців - везирів, бейлербеїв, санджакбеїв, а хаси колишніх сановників повертались до султана. Як відзначає турецький автор середини XVII ст. Алі Чауш: «Особливість хасів полягає у тому, що ними починають володіти як тільки отримують посаду, тобто вони призначаються тим, хто займає посаду і втрачав їх після звільнення» [235;93-94]. Окрім сипахійської системи, що ґрунтувалася на умовному володінні, існували і безумовні володіння - «мюльки». Ґрунтом для такого володіння були спеціальні султанські грамоти - «мюлькнаме» [Там само;100].

Ці положення турецького законодавства дуже важливі для нас, вони у деякій мірі проливають світло на статус татарського населення у Буджаку. Донедавна вважалося, що ханські володіння за Дністром належать до категорії хасів. Справа у тому, що вище наведений уривок з татарської хроніки, надрукований А.Неґрі у «Записках Одеського товариства історії і старожитностей», був перекладений В.Д. Смирновим дещо інакше, а саме так: «...у віддавання за це він отримав від султана хаси, тобто прибутки з деяких місцевостей на річці Дністер, що належали воєводі молдавському» [223;346]. Однак, сучасний молдавський історик І.Г.Киртоаге, досліджуючи податкові документи Силістрійського санджака, дійшов висновку, що на територіях, переданих кримському хану, був сформований мюльк [112;17]. На користь цього свідчить також і той факт, що Гіреї володіли цими землями безперервно протягом трьох століть і поза залежністю від настроїв султанів або політичних обставин в Османській імперії. Більше того, номінально вони залишалися правителями Буджацької орди навіть після ліквідації 1783 р. самого Кримського ханства і зберігали права на подарований Баєзидом II мюльк до 1792 р., можливо і до самої ліквідації Буджацької орди згідно з Бухарестським миром 1812 року [37;211].

Без сумніву, з боку султана це був не лише жест вдячності, але й далекоглядний політичний розрахунок. З одного боку він віддячив ханові новими володіннями, з іншого ніби зобов'язав його освоювати та відбороняти їх від загроз зовні силами ханських підданих, даючи можливість татарам самим обирати засіб отримання прибутків. Але у цей момент Кримська орда не мала вільних людських ресурсів, усі її зусилля були спрямовані на боротьбу із східним сусідом - Великою ордою. Обидві татарські держави вважали себе нащадками Золотої орди і конкурували між собою за панування над землями, що колись входили до її складу. В одному з листів своєму союзнику великому князю московському Івану III Менґлі-Гіреї жаліється на малолюдство своїх володінь [223;392]. Гарним виходом із цієї ситуації могло бути переселення поволзьких татар до Криму і задніпровських степів. Хоча Литва ніколи не відмовлялась від претензій на землі між Дністром та Дніпром, тут у XV ст. вільно кочували улуси Великої орди.

Таке становище у справах існувало до захоплення турками Білгороду. У суперечці двох татарських держав Баєзид рішучо підтримав свого васала, й не лише морально. Навесні 1491 р. турки концентрують біля Білгорода (Акермана) 70-тисячне військо і разом з загоном царевича Ямгур-чея (сина Менґлі-Гірея)

загрожують Литві - союзнику Великої орди [182;110]. Влітку 1493 р. акерманський намісник Месхи-паша відправляє загін на допомогу Менглі-Гірею [Там само;187]. У 1501 р. хан Великої орди Шах-Ахмед просив у султана дозволу кочувати своїми улусами на захід від Дніпра, але Баєзид не дозволив йому цього, загрожуючи на випадок непідкорення вислати загін з Акерману [Там само;354].

Активна підтримка Туреччини зумовила перемогу Менглі-Гірея над Шах-Ахмадом у 1501 р. Розгром Великої орди остаточно вирішив питання про «зо лотоординську спадщину» на користь Криму. Кримська орда розширила свої володіння далеко за межі півострова. На сході кордон з ногайцями проходив по Дону, на заході її кочовища простягались за Дністер, на півночі доходили до лі sostепової смуги [190;185]. Таким чином, Менглі-Гірей отримав можливість збільшити кількість своїх підданих за рахунок поволзьких татар, у тому числі і ногайців.

2.2 Початок ногайської колонізації краю, та її передумови. У літературі існує кілька версій переселення ногайців у Північно-Західне Причорномор'я. Традиційно вважається, що буджацькі ногайці є нащадками так званого Малого Ногаю чи Казиева улуса - групи ногайців, яка відокремилась від ногайської орди під керівництвом Казим-мурзи. Приблизно після 1555 р. Казим-мурза пішов на правий бік Волги, номінально визнавши підданство турецького султана [258;46]. Інші версії пов'язують переселення ногайців з політикою Менглі-Гірея після 1510 року, тобто після його перемоги над ними; з Молдавським походом султана Сулеймана Кануни у 1538 р. і захопленням земель в околицях сучасного міста Бендери [163;215], і навіть з невдалим походом турецько-татарських військ під Астрахань, і спробою прориття Волго-Донського каналу у 1569 р. [108;25].

Всі ці версії мають достатньо тверду джерельну базу і відповідають історичній правді подій. Проте, на нашу думку, вони відображають лише окремі етапи ногайської колонізації краю, але ніяк не початок цього процесу.

За свідченням візантійських, арабських і турецьких джерел вперше велика група татар-ногайців на чолі з еміром Актау була переселена у межі Османської імперії ще під час правління султана Баєзида I 1389-1402 і розміщена в околицях Андріанополя [165;151. 94;64]. Мабуть, це було пов'язане з походами Тимура у Поволжжя і погромом Золотої орди у 1391, 1395 рр. Друга група татарських переселенців, очолювана Мінет-бегом, була перевезена морем на Балкани у 1418 р. і розселена у районі Пловдива. У 1515 р. нова хвиля татарської еміграції знову прокотилась через Північну Болгарію [Там само]. Неважко помітити, що перші дві хвилі татарських поселенців могли досягти Балкан лише морем або ж через Кавказькі перевали у Малу Азію до Босфору, оскільки Дунайські переправи прикривали Угорщина і Молдавське князівство. Не викликає сумнівів і той факт, що татарська хвиля переселення 1515 р. йшла через Буджак і мала залишити тут свої відбитки.

Крім того, мусульманська колонізація Дунай-Дністровського межиріччя проходила із південного напрямку. Племена кочовиків-юрюків, які брали участь у колонізації Анатолії й Румелії, у ХУІ ст. були поселені турками у Буджаку - вздовж Дунаю і до Акерману [94;261]. Вони були нащадками тих огузо-туркменських племен, що ринули до Малої Азії у ХІ-ХІІ ст. Частина їх залишалась кочувати, а

інша перейшла на осілий образ життя.

Османська адміністрація використала юрюків для посилення влади й зростання мусульманського впливу серед християн, утворивши спеціальні військові підрозділи - «оджаки». Оджак включав у себе 25-30 боздатних чоловіків, поперемінно виконуючих різноманітні військові доручення. Під час війни юрюкський оджак виділяв п'ятьох вояків «екінджи» (той, що йде), які входили до складу турецьких військ, а останні члени оджаку повинні були забезпечити їх харчами та зброєю [Там само; 27]. За допомогою місцевих адміністративних органів османи періодично проводили реєстрацію оджаків у Румелії. Спеціальні закони регламентували обов'язки юрюків і порядок, у відповідності з яким вони залучались до військової служби. На чолі племені стояв «субаши», який обирався серед представників родоплеменної знаті і затверджувався у Стамбулі [Там само]. І все ж кочовий побут і засоби господарювання не відчули істотних змін. Юрюки кочували весною і влітку на визначених пасовиськах, а з початком зими поверталися до своїх зимовищ.

Про присутність юрюків у Буджаку свідчить топонім Тараклія (селище на півдні Молдови)- очевидно похідне від етноніму «таракли» (плем'я, що входило у військово-адміністративну організацію юрюків [Там само;36]. Тут, на відміну від Балкан, численність юрюків була невеликою і з часом, розселившись серед ногайців, вони змішалися із спорідненим етносом [Додаток В].

Говорячи про ногайців слід відзначити, що процес прийняття і переселення їх у приморські провінції Османської імперії розтягнувся на два століття і завершився наприкінці XVII ст., коли племена відомих ногайських родів: Джамболук, Едисан, Урак, Орь-Мамбед та ін. Зафіксовані серед кочовиків Північно-Західного Причорномор'я [108;25. 220;208-209]. Зрозуміло, що він залежав від двох факторів: передусім від військово-політичних обставин у Поволжі, де стикались інтереси Московської держави, Ногайської орди, Кримської орди і Туреччини, а також від бажання самої Туреччини приймати у себе неспокійних кочовиків.

Термін «ногайці» вперше з'являється у європейській літературі з початку XVI ст. Себе вони вважали мангітами, вважаючи назву «ногайці» для себе образливою (монгольське слово «нокай» означає «собака»). За однією легендою це нащадки підданих хана Ногая, який був прямим нащадком Чингіз-хана на ім'я Тогай-Тишут («т» змінено на «н») [46;279]. За іншою легендою - прізвисько «Ногай» отримав від своїх ворогів могутній Едигей. Згодом це наймення було поширене на його улусних людей, які і утворили Ногайську орду [211;153, 226]. Обидві легенди цілком правдоподібні, адже випадки перетворення антропоніму у етнонім у тюрків були частими: Осман - османли (османці, османські турки), Сельджук - сельджуки, Узбек (хан) - узбеки і та ін. [96;140]. На думку відомого російського сходознавця В.В. Бартольда : «Слово «ногай», як народна назва, спочатку зустрічається лише в російських джерелах, у східних джерелах «ногаї» називаються «мангітами», згідно з назвою однієї з народностей монгольського походження, яка колись жила у Східній Азії» [21;212]. Цікаво, що сам Едигей походив із племені ак-мангіт (білі мангіти) [18 ;793]. У переважній більшості європейські джерела не відрізняють ногайців від кримських татар, називаючи і тих і інших просто «татарами», проте найбільш обізнані автори мали уявлення про відмінності між цими двома татарськими

народами.

Ногайська орда, яка сформувалася у XV- першій пол. XVI ст. була найбільшим серед кочових об'єднань, що утворились на руїнах Золотої орди. На середину XVI ст. вона займала територію від Волги до Іртиша, від берегів Каспійського та Аральського морів до лісової смуги на півночі, і привертала до себе пильну увагу сучасників [210; 33]. М.Меховський відзначав, що Ногайська орда - наймолодша- і веде свій родовід від деякого Окаса: «Сини його відділились від головної Заволзької орди і поселились біля замку Сарай, приблизно за 70 років чи трохи менше теперішнього» [160; 93]. До неї входили племена: мангіти, наймани, кунгури, китайці, кипчаки, міни, тогучани, калачі, алчини, чублаки, канклики, кірасти, кіяти та ін. [210; 35]. Ногайці залишались вірними вислову Чингіз-хана: «Всюди кочувати, ніколи не зробитись осілими». На відміну від своїх кримських співбратів, вони не будували фортець і не жили у містах.

На запитання іноземця, чи подобається йому місто Азак (Азов) ногаєць гордо відповів: «Башти буде той, хто боїться» [202; 217]. Незважаючи на свою багаточисленність ногайцям не вдалося створити централізованої держави і протягом XVI-XVII ст. Орда являла собою всього лише союз племен. Австрійський посол у Москві у часи Івана Грозного - С.Герберштейн вказував на відсутність у ногайців царів і особливу роль у житті кочовиків князя, як голови роду [58;178. Додаток Б].

За своїм економічним розвитком ногайські татари стояли на порядок нижче за кримських татар. Примитивне землеробство ставило ці племена у велику залежність від природних стихій, снігова зима чи сухе літо часто призводили не лише до падіння скота, але й до голоду серед людей. Грошовий обіг знаходився у зачатковому стані, у торгівлі існував переважно натуральний обмін, за словами М. Меховського: «Ні грошей, ні монети там немає, а продають вони речі за речі, тобто за рабів, дітей, скот та в'ючних тварин» [160;93].

Однак це не завадило Ногайській орді стати міцним військовим кулаком у степах Східної Європи, її ополчення нараховувало до 200 тис. воїнів [210; 34]. Не дивно, що сусідні голови держав витрачали значні кошти на підкуп ногайських князів, щоб одержати у союзники таке військо. Литовські великі князі намагались заручитись підтримкою ногайців у боротьбі з Кримом, присилаючи багаті дарунки [3; 212]. Московські Великі князі, діючи методом батога і пряника, підтримували своїх ставлеників на верховну владу в Орді, не забуваючи при цьому нацьковувати між собою племінних вождів [139; 39-40]. Кримські хани вважали ногайців своїми підданими і силою, а іноді і добровільно уводили цілі улуси. практично вся історія існування цього кочового об'єднання пронизана жорстокішою боротьбою двох партій у середовищі ногайської родової аристократії - кримської і московської орієнтацій.

Наприкінці XV ст. у дипломатичних документах Польсько-Литовської держави, Московського князівства і Кримського ханства з'являються перші свідчення про так званих білгородських козаків. Згадуються вони, у більшості випадків, у зв'язку з грабіжницькими набігами на Поділля та Київщину. Джерела називають їх : «Менглы-Гиреевы, царевы казаки», - чітко визначаючи їх сюзерена [182;209-210]. Уже у польсько-турецькій угоді від 1489 р. султан обіцяв стримувати

білгородських козаків від пограбування польських і литовських земель [271;175]. Вірогідно, перші загони татарських переселенців у Придністров'ї з'явилися одразу ж після турецької окупації краю і кількість їх на початку була невеликою. Про їх місце у державному організмі Кримської орди і Туреччини свідчить сама назва - «казаки».

Дослідженню етимології терміну «казак» присвячено достатньо велике коло літератури. Добре відомо, що слово «казак» має тюркські коріння і татарською означає вільну людину, яка завжди готова до війни [265;6-7. 90;44]. Сучасник Менглі-Гірея М.Меховський пояснює значення цього слова ще більш різко: «Казак» - татарське слово, а «козак» - руське, означає холопа, підданого, бродягу пішого чи кінного. Вони живуть здобиччю, нікому не підкорені, їздять по широких і безлюдних степах загонами у три, шість, десять, шістдесят чоловік та більше [160;72]. Вороже ставлення польського шляхтича до татарських казаків досить закономірне, однак це визначення не пояснює мотивів такої поведінки. Чому люди кидають плем'я, рід свою батьківщину і йдуть в степи, угруповуючись там у невеликі розбійницькі загони. відповідь на це питання дають тюркологи - лінгвісти.

Так, наприклад, слово «казак» у ногайців мало кілька значень: наймит, що покинув свою батьківщину заради грошей, злодій, втікач та ін. Крім того, волзькі ногайці називали «казаками» мурз, які через ті чи інші суперечки зі своїми одноплемінниками, змушені були покинути свої улуси [247;109-110].

Тобто «казаками» називали людей, що були вигнані із суспільства за злочини чи які втратили свій соціальний статус у результаті політичних катаклізмів; які самі чи з родиною покинули свій рід і повинні були шукати собі засоби до існування у самостійному грабунку або найматись у військові загони у іншій країні. «Казаками» могли бути як прості татари, так і представники аристократії - мурзи і князі; навіть цілі племена, союзи, які вийшли із своєї Орди, могли носити це ім'я [Там само]. У західних тюрків це слово набуло кількох значень й перекладалося переважно як «вільна озброєна людина». Половці «казаками» називали тих, хто ніс сторожову службу, оберігав кордони свого племені від ворогів [162;4].

Ось такий контингент стікався з усього неосяжного Причорноморського степу до Акерману (Білгорода). Буджацька рівнина являла собою ідеальне місце для скотарства сучасники із здивуванням розповідали про величезні отари, які належали буджацьким татарам [253;40]. Досить важливу роль відігравала і відносна близькість об'єкту грабунку - українських сіл Київщини і Поділля, а також і те, що пограбованого можна було легко позбутись тут же у Акермані чи Кілії. У той же час базування на турецькій території, під захистом фортець, дозволяло білгородським казакам відчувати себе у деякій безпеці від спроб помсти збоку Литви та Польщі. За таких умов Акерман швидко перетворився на розбійницьке гніздо і притулок для всякого роду авантюристів, які готові за гроші та здобич служити кому завгодно. З цього часу білгородські казаки стали постійною загрозою й лихом для українського населення прикордонних воеводств і головним боєм для польської дипломатії.

Підштовхуваний і задобрений подарунками збоку великого князя московського Івана III, Менглі-Гірей щороку відправляв натовпи кочовиків на беззахисні українські села і містечка. У серпні 1494 р. Менглі-Гірей повідомляє Івана III про черговий напад білгородських козаків на польські кордони і про вимогу

Польщі до султана забрати від Білгорода козаків. У цьому листі хан наводить цікаві для нас деталі. Казаками керує один із представників роду Гіреїв: «Мамышек царевич да Тевкель улан в головах, две тысячи пошли литовскую землю воевать. К Белгороду и жены, и дети, и дочери полонив, и приведь продавали» [182;210]. Це приводить до думки, що землі придністровського мюлька разом з казаками, що їх населяли, були передані у володіння царевичу (ханському сину) на правах улуса.

Втім, польські послы звертаються не до тримача мюлька, а через голову хана, до його сюзерена султана. За вивід казаків поляки обіцяли заплатити султанові велику суму грошей. У Кракові добре знали про подвійне підпорядкування білгородців і для вірності вирішили діяти у двох напрямках, задобрюючи і султана і хана. Фінансовий аргумент справив свою дію і султан наказав угамувати козаків [Там само]. Невідомо, чи було виконано цей наказ. Незважаючи на те, що Менглі-Гірей першим серед кримських ханів у 1475 р. визнав верховенство Туреччини над Кримом, його внутрішня і зовнішня політика багато у чому була самостійною [223; 366-367].

Навіть після перемир'я, якого досягли Іван III і литовський великий князь Олександр взимку 1494 р., напади татар не припинились. Менглі-Гірей пограбував Поділля і Волинь, забравши величезну кількість полонених. Польське військо намагалось завадити цьому, але поблизу с.Вишнівцеь воно було оточене татарами і розгромлене [79;92. 272;300]. Становище Менглі-Гірея зміцніло після побудови у 1492 р. замку у гирлі Дніпра - майбутній Очаків. Польські автори XVI ст. вказують, що Очаків був побудований на руїнах колишнього литовського замку Дашев, у землях, що належали Литві [267;322. 160;94]. У листах до Івана III Менглі-Гірей всіляко підкреслює значення цієї фортеці для боротьби з Литвою і просить грошей на її будівництво [182;152-153].

Великий князь московський досить скептично поставився до планів свого союзника і закликав його не витрачати грошей задарма: «...а что город делаешь на Днепре и нам сказывали, что город тот далече от литовской земли, а шел бы ты на литовскую землю воевать» [Там само;156]. Литва швидко зреагувала на дії Менглі-Гірея у Подніпров'ї. Олександр запропонував ханові вивести своїх людей з фортеці, а витрати на будівництво відшкодувати із власної казни [Там само; 156]. Не отримавши позитивної відповіді на свою пропозицію, литовці організують водний похід до гирла Дніпра у 1493 р. Ця акція досить успішно була проведена під керівництвом черкаського старости Богдана (як зве його татарське джерело) за участю дніпровських козаків. Замок був зруйнований, 60 татар захоплено у полон [70;337]. На це Менглі-Гірей відповів новими набігами і у цьому ж році: «... три раза сам садился на конь и ходив на Литву» [182;195-196].

Така жорстокіша боротьба за невелику фортецю на пустельних берегах Дніпровського лиману не випадкова. З одного боку Литва робила одну з останніх спроб повернути собі землі між Дністром і Дніпром і відновити колишній кордон Вітовта, з іншого - виявлення амбіцій молодого татарської держави, що прагне розширити свої володіння. Природно, що за спиною хана стояла Туреччина, яка бажала отримати чужими руками ще один опорний пункт у Північному Причорномор'ї. Для Менглі-Гірея Очаків став проміжною базою між Кримом і його придністровським мюльком, а також новим джерелом прибутків на приморській

дорозі між Акерманом і Кафою .

Вже через кілька років Очаків стає митним пунктом у західних володіннях Кримської орди і контролює добування солі у Хаджибеєвському (Качибеєвському) лимані [182;310. 160;96]. З рештою це місто стало ще одним центром притягання для кочовиків і деякий час воно було ставкою західного улуса Кримської орди. Слід, проте, звернути увагу на те, що у сучасній історичній літературі побутує думка, що фортеця на березі Дніпро-Бузьського лиману у перші роки свого існування називалась Кара-Керман, а після передачі туркам стала називатись Ачі-Кале (звідси Очаків) [67;119]. Але вже в 1498-1499 рр. ця фортеця була відома московським послам і купцям під назвою «Ачаков» [182;261]. В 1499 р. московські купці приїздили до Очакова через Литву, по Дніпру і звідси відправлялись далі до Криму. З цього моменту Очаків стає одним із проміжних пунктів для московських «гостей» на шляху до Криму і Молдавського князівства [229;48].

Поразка Шах-Ахмата у 1501 р. прискорила розпад Великої орди. На початку XVI ст. деякі відомі представники феодалної верхівки поволзьких татар зі своїми улусами перебігли до Криму. З цього часу ми зустрічаємо у Кримській орді князів із ногайського роду Мангіт*, частіше відомого у літературі як Мансури, який відіграв одну з головних ролей в історії кочовиків Північно-Західного Причорномор'я наступних двох століть [230;60-61]. Мангіти брали участь у битві з ногайцями у 1509 р. на боці Менглі-Гірея і сповна скористались плодами його перемоги [184;70]. У заперекопські степи були переведені нові ногайські улуси, величезним впливом серед яких користувались мангітські князі. Так, поява у Буджаку мангітів топонімічно пов'язується з виникненням тут селища Акмангіт - нині с.Білолісся Татарбунарського р-ну Одеської обл., та с.Мангіт на півдні Молдавії [177;465]. Кримські мангіти були молодшим гілкою того ж роду [230;32]. Що ж стосовно подвійної назви цього роду - мангіт-мансур, то тут доречним було б навести думку відомого дослідника історії Кримської орди А.А.Новосельського: «Мангіт - це назва гілля ногаїв, назва племінні, подібна найманам, кіпчакам та ін., частини яких ми знаходимо в різних татарських улусах. Мансури було родовою назвою мурз, які володіли мангітськими улусами. Ось чому мансурових мурзи, одержуючи призначення до своїх ногайських улусів, називались князями мангітськими; ось чому не зустрічається князів Мансурових, а тільки Мансурові-мурзи, «Мансурові родом». «Мансурові родом» були мангітськими, тобто ногайськими, за своїми улусами. Тому ці назви замінюють одна іншу» [173;390].

На початок XVI ст. у Кримській орді сформувались чотири основних роди: Шарин, Барин, Аргин, Кіпчак [223;413]. Спираючись на свої ногайські улуси, основна частина яких трималась за Перекопом на Дніпрі, і на свій авторитет у татарському світі, - Мангіти швидко зміцнили і за своїм значенням, дуже скоро зрівнялись з головними родами, що в подальшому стало причиною жорстокої і тривалої боротьби між ними.

Але деякі групи ногайців за своїм соціальним становищем цілком заслуговували прізвисько «казак». Відірвані від свого коріння, без звичного оточення, чужі серед кримських родів, вони змушені були нескінченно нишпорити по степу у пошуках здобичи. Закономірно, що нова хвиля кочовиків у Північно-Західному Причорномор'ї посилила небезпеку нападів на українські землі польсько-

литовської держави. Ці набіги здійснювались практично щороку і їх періодичність не завжди залежала від волі Менглі-Гірея*.

Війна, набіги, військова здобич займали у житті татар дуже важливе місце, а у роки нестатку продуктів були необхідністю, єдиним засобом існування. Свої загоони мали численні родичі хана та князі головних родів [248;226]. Для будь-якого військового заходу завжди можна було набрати кілька тисяч головорізів, набіги однаково заохочували і маси «чорних» татар і «великих» людей.

За цих обставин виявилась абсолютна нездатність правителів Польщі та Литви організувати захист своїх південних рубежів. Єдиний союзник Литви і противага Менглі-Гірею Шах-Ахмат був розгромлений, а більша частина литовської армії билась у безконечних прикордонних конфліктах з Московією. Польський король Казимір та його син литовський князь Олександр намагались задобрити Менглі-Гірея подарунками (даніни). Хутра, ситці, золото, зброю щороку відправляли до Криму. При цьому подарунки одержував не тільки сам хан, але і його сини, жінки, найближчі слуги і князі головних родів [222;75. 3;343]. З жителів Київщини, Поділля і Волині Казимир навіть збирався брати спеціальний податок для Менглі-Гірея: «...с каждого человека головы велить тебе по три деньги дати в каждый год» [3;211]. Хан, вміло використовуючи московсько-литовські протиріччя, одержував «данини» з обох держав.

Звичайно, політика загравання тільки заохочувала татар до нападів. У роки правління Менглі-Гірея українські землі зазнавали найбільш сильного розорення [272;308-310]. За словами М.С.Грушевського: «Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI ст., ані походи Бату не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтенсивністю своєю руйнівним наслідкам сеї нової грози» [70; 334]. У останні роки життя Менглі-Гірея все більший вплив на політику Криму стали чинити його сини Мухамед-Гірей і Ахмед-Гірей. Все частіше царевичі йшли у набіг без санкції хана, і такі набіги не обмежувались тільки польськими чи литовськими землями. Нерідко татари навалювались і на московські «україни». Зміна зовнішньої політики Криму було не випадковим явищем. Після розгрому Великої орди Менглі-Гірей не мав потреби, як раніше, у московському великому князі - своєму союзнику проти Шах-Ахмеда. Таким чином, розв'язавши собі руки на сході, він міг впевнено вимагати «данини» від Литви і Москви, поперемінно здійснюючи набіги на їхні кордони. Подібна політика приносила достатньо постійний прибуток до скарбниці і не загрожувала військовими потребами самій Орді.

У 1507 р. Казимир запрошує хана до участі у війні з Московією і просить здійснити напад на її союзника - молдавського господаря. Наступного літа хан шле Мухамед-Гірея на московський кордон, але той, стикнувшись з Поволзькими ногайцями, повернувся ні з чим [4;43].

2.3 Білгородські казаки і політика кримських ханів. Реформи Сахиб-Гірея

. Після смерті Менглі-Гірея його місце зайняв старший син Мухамед-Гірей 1514-1523. Дотримуючись політики рівновіддаленості, він регулярно посилав своїх татар на Литву і Москву. В цей час польський король вступає у контакт з білгородськими казаками, обминаючи посередництво хана. Про це доносить у Москву російський посол у Криму: «Белгородские казаки были в Литовской земле, а король им давал

гроши и сукна; а ныне же те казаки из Литовской земли пошли, а ныне в Киеве, а из Киева хотят к Белугороду» [184;128]. За допомогою грошей та подарунків полякам вдалось спрямувати агресію татар у бік Москви, і тепер вже не польський, а російський посол у Туреччині у 1515 р. Коробов повинен був звернути увагу султана на участь білгородців разом з королівськими військовими людьми у набігах на московські «україни» [224;76]. Можна зробити припущення, що у 1515 р. між королем і козаками була укладена певна домовленість про ненапад, про термін дії якої можна лише здогадуватись. Зрозуміло тільки, що козаки не утруднювали себе ретельним виконанням її пунктів і продовжували грабувати королівські землі.

Інакше важко пояснити, що вже в наступному році Мухамед-Гірей направляє до Акерману свого слугу, на прізвище Казил-Мамиш, з найсуворішою заборонаю ходити на Литву [184;293].

В той же час його брат калга* Ахмед-Гірей ходив на московські «україни», а старости черкаський та київський - Андрій Немирович і Естафій Дашкевич висилали до нього харчі та подарунки [184;523]. Останнє досить красномовно свідчить про згубність політики загравання з татарами для прикордонного населення. Адже ставка калги Ахмеда знаходилась у Очакові, і до його калгалику* входили білгородські козаки, тобто старости своїми власними руками допомагали найближчим ворогам. Дуже скоро це стало очевидно для всіх.

Калга Ахмед-Гірей поводив себе абсолютно незалежно від свого царюючого брата. Сидячи в укріпленому Очакові, він часто діяв всупереч його волі. Зокрема, незважаючи на ханську заборону, його люди продовжували грабувати Поділля, за що сам калга отримував відповідну винагороду з Москви. Збереглося листування Ахмеда з великим московським князем Василем Івановичем, яке досить яскраво ілюструє промосковську політику калги. Мухамед-Гірей не був наділений талантами державного діяча, як його батько. Тверда опозиція Ахмеда негативно впливала не тільки на його зовнішньополітичні плани, але й дестабілізувала становище у самій Кримській орді. Про відсутність сильної влади в Криму у перші роки правління Мухамед-Гірей свідчить лист пригаданого вже вище київського старости Андрія Немировича Литовській королівській раді у липні 1515 р. Він повідомляє, що до нього хан прислав свого сина Алп-салтана для спільного походу на московські землі. Проте воєвода не може вирушити у похід через нестачу коней, яких покрали білгородські козаки - тобто люди Ахмеда. У свою чергу Алп-салтан не бажає йти на Москву без союзника [4;117].

У цьому плані показова характеристика правління Ордою Мухамед-Гіреєм, яка дана його братом Ахмедом : «...коли был отец наш царь, ино он один был царь, а мы дети его, его слушали, а князья и все люди его же слушали; а нынче брат наш царь, а сын у него царь, а князья у него цари же, водят им куды хотят, а меня брат царь держит отдаль от себя» [184;395].

Цілком зрозуміло, що при такій децентралізації у державі складно було проводити якийсь певний зовнішньополітичний курс. Головним аргументом в цій обстановці були «даніни», а точніше їх кількість. Саме матеріальними інтересами пояснює калга Ахмед свою переорієнтацію на Москву. Король просто недостатньо винагородив його за похід на Москву, і тому він вважає себе вільним від клятв [Там само; 392-394].

В Стамбулі добре знали про суперечності у Криму, та спочатку не втручались у ці суперечки між братами. Врешті-решт опозиція знайшла собі заступництво у владі Силістрійського санджаку і в Акермані. Сюди тікає від ханського гніву опальний Алі-Гірей (онук Менглі-Гірея), тут же калга Ахмед-Гірей одержує фінансову підтримку з рук турецьких купців на покупку коней та іншої амуніції для своїх білгородських казаків [Там само; 370, 474]. Набіги на Литву були досить прибутковим ділом для жителів Акерману, і вони самі часто не зволікали займатись грабунком.

У Північно-Західному Причорномор'ї на короткий час співпали інтереси великого московського князя Василія Івановича, турецьких купців Акерману і невеликої групи кримських опозиціонерів, у тому числі і білгородських казаків, яку очолював калга Ахмед-Гірей. Помітну роль для створення такого союзу відіграла грамота Василя Івановича, що була дана у червні 1516 р., яка дозволяла акерманським купцям прямий проїзд з Акерману (Білгорода) до Путивля, обминаючи литовські митні кордони - Київ і Черкаси. Звичайно, такий шлях був більш вигідним для купців, хоча і менш безпечним, адже транзит через литовські землі подорожчував товар [Там само; 337]. У всякому випадку, початковий відрізок шляху від Дністра до Очакова і Таваньської переправи на Дніпрі контролювався їх боржником Ахмедом, і тут вони могли себе відчувати відносно спокійно. Цим же приморським шляхом користувались російські послы, прямуючи до Молдови або Туреччини [189; 32].

Литовська влада ревнотно слідувала за проходженням купецьких караванів через свою територію. У 1497 р. з цієї причини був затриманий російський посол Плещеев, який повертався із Туреччини через Литву. Князь Олександр звинуватив його у тому, що він провів у посольському обозі товари російських купців повз митні пости [4; 176]. Звичайно, даючи грамоту акерманським купцям, Василій Іванович переслідував мету скоротити прибутки від митних зборів до скарбниці литовського князя і підтримати свого союзника Ахмед-Гірея.

Навесні 1516 р. син Ахмеда Гемметь на чолі загону у 400 чол. здійснив набіг на володіння литовського князя: «...а полону привели много, и царь у них тот полон отнимал, что без его ведома ходил воевать» [184; 293]. Такі дії Мухамед-Гірея навряд чи можна пояснити відвертим бажанням виконати обіцянки, дані королю, більшість полонених так ніколи більше й не повертались до своєї батьківщини. Скоріше тут можна побачити прагнення послабити конкурента, заборонивши його людям займатись таким прибутковим промислом, як работоргівля. У той же час сам хан в матеріальному плані майже нічого не втрачав, адже «данины» від короля і великого князя продовжували справно надходити до Криму.

Восени 1517 р. двохтисячний загін козаків Ахмеда вдерся на Волинь і Бельську округу. Примітно, що цей набіг польський хроніст І.Бельський прямо пов'язує із суперечностями у Кримській орді [79; 96]. У січні 1518 р. загін Гемметя грабував околиці Острогу і Слуцьку, а незадовго до цього Ахмед пропонував Василію Івановичу організувати спільну операцію проти Києва [184; 394, 504]. Природно, що така активність калги не могла не турбувати Краків і Вільно. Литовський посол у Криму Горностаєв вимагав від хана відібрати у Ахмеда Очаків, а для гарантії безпеки литовських кордонів прислати у Вільно як заручника одного

із його синів [Там само; 502]. Вимоги посла були проігноровані Ахмедом і наприкінці 1518 р. ворожнеча між братами досягла своєї кульмінації.

Така ситуація не могла довго зберігатись, хтось із суперників мав перемогти, а перемога одного означала в тих умовах безперечно загибель іншого. Шансів на перемогу у Ахмеда практично не було. Він міг розраховувати лише на сили свого калгалику, а це, коли судити за кількістю учасників у набігах на Литву, у кращому випадку, кілька тисяч чоловік. Ахмед, передчуваючи розв'язку, завпередчасно вів переговори про виїзд до московського князя. Василій Іванович готовий був прийняти у себе Ахмеда з синами, була вже виписана «опасная грамота» для них [Там само; 600]. Безперечно, у Москві хотіли зберегти калгу, як законного претендента на ханський престол, серед своїх союзників, і при слушній нагоді посадити в Криму свою людину.

У пошуках союзників Ахмед намагається заручитись підтримкою султана і відправляє до Стамбулу Гемметя з проханням про допомогу проти брата [Там само; 593]. Проте було вже пізно. За наказом Мухамед-Гірея калгу було вбито, а його родині довелось рятуватись за стінами Кафи [Там само; 619].

Як видно репресій зазнали і білгородські козаки. На це вказує доповідь московського агента у Криму татарського князя Апака: «Белгородские казаки да азовские казаки ко мне человека прислали, чтобы дел нам князь великий лиха не учинил, чтобы нам со своими женами прикочевав жити у Путивля и слугами бити, а твоего недруга короля воевати» [Там само; 613, 618].

На перший погляд така позиція казаків може викликати здивування. Дійсно, навіщо шукати заступництва у далекого північного монарха, чужого за вірою й мовою, коли можна звернутись за захистом до Акерманського або Азовського паші, використовуючи подвійне підпорядкування казаків - Туреччини і Криму. Певно, так і було зроблено, але султан не захотів втручатись у кримські справи і тоді звернулись до Москви.

Нам здається, що велику роль у зближенні з Московією відіграла етнічна єдність білгородських і азовських казаків з татарами Великої Ногайської орди - суперником Криму. Відомо, що вже з перших десятиліть свого існування Ногайська орда потрапила в орбіту політичного впливу Московської держави. Ногайці разом з росіянами бились у багатьох зіткненнях з Литвою і Кримом. У 1508 р. вони перекрили шлях на Москву загонам Мухамед-Гірея і навіть після поразки 1509 р. продовжували грабувати кримські улуси у пониззях Дону. Російські дипломати намагались використати родинні зв'язки ногайців Північного Причорномор'я і Поволжя у своїх цілях, впливати на невдоволених казаків через агентів серед родової аристократії Ногайської орди і Криму. І хоча задумане переселення не було здійснене, доповідь князя Апака ілюструє слабкість внутрішньої політики Мухамед-Гірея і глибину протиріч у Кримській орді.

Здавалося б, смерть калги Ахмед-Гірея і розбід у Криму повинні були позитивно вплинути на безпеку польсько-литовських кордонів. Але цього не сталося. У липні 1519 р. підштовхуваний великим московським князем, Мухамед-Гірей відправляє у похід на Поділля свого сина Багадир-Гірея і брата Гази-Гірея, на думку польських хроністів, татар налічувалось близько 80 тис. Назустріч їм вийшов загін шляхти на чолі з Костянтином Острозьким. Численна перевага татар визначила

долю битви. Польський загін потерпів поразку, загинуло 1200 воїнів і 4 тис. татар, а сам К.Острозький з іншими шляхтичами змушений був сховатись у Сокольському замку [79;547-548].

Врешті-решт внутрішні події в орді розвивались не дуже вдало для Мухамед-Гірея. Те, що не змогли зробити російські агенти, зробила Туреччина. У 1521 р. у Буджаку з'являються два кримських опальних царевича: син покійного Ахмеда Гемметь і новий претендент на ханство брат Мухамед-Гірея - Саадат-Гірей. Вони, не без підтримки турецької влади, повели до Андріонополя улуси білгородських і добружанських татар, загальною кількістю близько 20 тис. чоловік. За час, проведений при дворі султана, царевичі обзавелись впливовими друзями і могли діяти рішуче. Цьому заходу допомагало й те, що у нового султана Сулеймана Кануни, відомого у Європі під іменем Сулеймана Пишного, були грандіозні завойовницькі плани, і йому бракувало легкої татарської кінноти. Події у Буджаку дуже налякали Мухамуд-Гірея. Плакаючи надію домовитись, він надіслав бунтівникам листи, схиляючи їх до миру, але царевичі розірвали їх, не читаючи, і відмовитись від переговорів. Побоюючись за своє життя і дожидаючи нападу, хан вивів свої війська за Перекоп і простояв деякий час біля Молочних вод [184;678]. Як видно, до того часу султан вже вирішив змінити владу в Криму, у Стамбулі поставили на Саадат-Гірея і чекали лише нагоди для зміни хана. Така нагода скоро сталась.

У 1523 р. спроба Мухамед-Гірея розповсюдити своє владарювання на пониззя Волги завершилась для нього катастрофічно. В результаті раптового нападу ногайців кримського хана було вбито, а військо розбіглося. Розгром кримців супроводжувався походом ногайців на Крим, до того ж : «бог пособил ногайцам», як повідомив у листі Василію III азовський бей, «и досталь силу кримськую побити» [140;109]. Ця поразка спричинила серйозні наслідки. Крім розорення Криму ногайцями, смерть хана стала поштовхом початку тривалої усобиці між представниками династії Гіреїв, що, в свою чергу, було використано Портою для зміцнення свого політичного впливу у Кримській орді. У травні 1524 р., під натиском султана, ханом було обрано Саадат-Гірея (1524-1532) [223;394].

Зміна влади в Криму співпала із зростанням військової активності Османської імперії у Подунав'ї, розпочалась серія угорських походів Сулеймана Кануни. В 1526 р. у битві біля Могача була знищена угорська армія, цим було покладено край існуванню самостійної угорської держави. Одночасно, щоб усунути можливість допомоги Угорщині з боку Польщі, посилювався натиск на її кордони з боку татар. навесні 1524 р. загін турків і білгородських татар у 12 тис. чол. удерся на Україну і обложив Рогатин. Після атаки польського війська турки змушені були відійти назад до Молдавії, де під час переправи через Дунай були розгромлені [79;97].

Істотно змінилась ситуація і в Північному Причорномор'ї. Поразка Мухамед-Гірея відкрила знову для ногайців причорноморські степи, куди вони почали вливатись широкою хвилею. Цей факт, без сумніву, відгукнувся на господарчому і політичному житті Кримської орди. У той час, коли на півострові відбувались зміни в бік розвитку осілого землеробства, ногайці у своєму господарстві поширювали кочове скотарство і примітивні прийоми землеробства. Відмінність у господарстві і основах побуту двох частин держави, по той і цей бік Перекопу, ставала дедалі

більш різкою. Посилився вплив ногайців і на внутрішню політику ханів. Саадат-Гірей спирався на підтримку передусім князів ногайських родів. Деякі з цих родів, таких як Мансури, до цього часу уже переселились у Причорноморські степи, інші продовжували кочувати по берегах Волги і Дону, лише номінально визнаючи над собою владу кримського хана.

2.3. Білгородські казаки і політика кримських ханів. Реформи Сахиб-Гірея

. Друга чверть ХУІ ст. ознаменувалась також посиленням турецького впливу на внутрішні справи Криму і послабленням старих родів - карачевів: Ширинів, Баринів та ін., піднесенням Мансурів. Так, ледве прийнявши ханський титул, Саадат-Гірей спрямував жорстокі репресії на Ширинів, звинувативши їх у зраді [230; 59-60]. Наступний хан Сахиб-Гірей 1532-1551 не змінював політику свого попередника у цьому питанні і саме у роки його правління Мансури зрівнялись за своїм статусом у Кримській орді з іншими карачеями [166;18].

Сахиб-Гірея татарська хроніка Мухамед-Ризи представляє як реформатора і організатора внутрішнього життя Кримської орди. Не виключно, що ці перетворення проходили у курсі реформ султана Сулеймана Кануни (канун - закон, звідси Кануна – законодавець) і були викликані, передусім, посиленням бюрократичного, фіскального апарату Османської імперії. Реформаторська діяльність Сахиб-Гірея виявилась у спробі перетворити кочовиків в осідлих землях. Для цього він намагався утримувати кочовиків всередині Криму, наділяючи землю тих, хто хотів займатись землеробством, а хто продовжував дотримуватись старих традицій, повинні були, за наказом хана, розбити свої повозки - головний транспортний засіб кочового аулу [Там само].

Перетворення Сахиб-Гірея торкнулись і білгородських ногайців. Для них хан збудував мечеті, певно, вважаючи, що іслам приведе їх до покори і осілого способу життя [223;412-413]. Прохолодне ставлення ногайців до мусульманських канонів широко відоме, хоча основні обряди визнавались [151; 486]. На жаль, Мухамед-Риза нічого не розповідає про результати цих нововведень і як вони відбилися на економічному і політичному становищі Криму. Адже адміністративні заходи по залученню кочовиків до осілості торкались у більшій мірі ногайців, і це могло викликати їх невдоволення.

На думку В.Д.Смирнова реформи Сахиб-Гірея не мали успіху, злиття ногайських племен в одну народну масу з татарським населенням Криму не відбулося: «Ногаї зберегли свою осібність до найпізнішого часу, і коли не могли організувати своєї самостійної держави, то ніколи не змішували свої інтереси з інтересами Кримського ханства, яке мало своїм центром Кримський півострів» [223; 716].

Цілком погоджуючись зі словами видатного російського тюрколога, хочеться зробити лише одне зауваження. Стартові умови для проведення реформ у різних районах Кримського ханства досить відрізнялись одне від одного. Найбільш підготовленим до осілості було населення самого Кримського півострова та ханських володінь у Буджаку. У цих районах кочовик безпосередньо в мирних умовах контактували з осілими землеробами, попри все зазнаючи культурного впливу народів з розвинутою аграрною та міською культурою - греки, вірмени, турки, молдавани, євреї, слов'яни та ін. Землероб чи ремісник тут був не об'єктом

грабунку чи товаром на ринку, а торговим партнером. Природно, що у таких регіонах процес осілости проходив швидше, тим більше якщо це заохочувалось властями.

Інша справа - кочовик за межами півострова. Тут, образно кажучи, будь-яка людина, що пересувається пішки, розглядалась як потенційний предмет торгу, а не як зразок для наслідування. Зберігаючи свої традиції і спосіб життя, ногайці тим самим намагались відділити себе від кримців, всіляко підкреслюючи своє походження і славетність в очах іноземців.

У Північно-Західному Причорномор'ї у XVI ст. були присутні обидві ці тенденції: прогресивна - турецька міська і молдавська землеробська культури, і консервативна - ногайське напівкочове скотарство. Великі порти Кілія і Акерман, розвинута інфраструктура торгових шляхів, мережа фортець, численне міське населення не могли не вплинути на життя кочовиків. Більше того, специфічною особливістю регіону була перевага мусульманських колоністів, пов'язаних військовою службою - гарнізони фортець та ін., що значно полегшувало контроль за неспокійними ногайцями збоку військово-бюрократичного апарату Османської імперії [112;18]. Білгородські ногайці обов'язково мали включитись у товарообмін між найбільш економічно розвинутими центрами Туреччини. Їх господарська діяльність була дуже тісно пов'язана з турецькими портами на Чорному морі, і, проживаючи на турецькій території, вони швидше воліли бути підданими султана, ніж хана. Не випадково, як тільки кордон Силістрійського санджака сягнув за Дністром, і Очаків став турецьким, з'являються свідчення про нову групу кочовиків - так званих очаківських казаків.

Тому, беручи до уваги всі вищеперелічені фактори, можна сказати, що ногайці Північно-Західного Причорномор'я значно краще сприймали нововведення Сахиб-Гірея і Сулеймана Кануни і краще пристосовувались до сусідства міської цивілізації порівняно зі своїми сородичами східної частини Дніпра.

1530-1540 рр. для кочовиків досліджуваного регіону були періодом стабілізації [Там само; 17]. Двадцятирічне правління Сахиб-Гірея заспокоїло політичну ситуацію в Криму. У Поволжі між кримчаками і Великою Ногайською ордою існувала деяка рівновага, Москва і Литва зав'язли у війнах між собою, одночасно слабко відбиваючись від кримських татар, Османська імперія доживала останні десятиліття свого блиску і могутності - епоха Сулеймана Кануни.

Після молдавського походу Сулеймана Кануни 1538 року ханські володіння за Дністром розширились [71]. Від Молдавського князівства знову була відмежована частина земель разом з містом Тегіною, перейменованого турками у Бендери і сформовані два нові санджаки Акерманський і Бендерський, які пізніше увійшли в Очаківський (Силістрійський) ейялет. Деякі з цих земель були передані Сахиб-Гірею і кордони ханського мюльку пересунулись на північ [163;215]. На схід кордон Акерманського санджаку доходив до Тілігулу, а Очаків перейшов до рук султана і тут був сформований новий Очаківський санджак [113;175].

Нові територіальні приєднання збільшували можливості скотарського господарства білгородських ногайців, але ніяк не позначились на їх агресивності. Турецький флот відчував нестачу нових тисяч невільників на галери, а попит, як відомо, народжує пропозицію. Молдову, васала Туреччини, грабувати заборонялось

[108;151]. Зате українське населення Польщі та Литви залишалось практично беззахисним. Польща так і не змогла організувати більш-менш пристойної оборонної смуги вздовж своїх південних рубежів.

Дуже скоро питання про білгородських козаків стає одним із ключових у відношеннях Польщі і Кримської орди. Листування польського короля Сигізмунда з Сахиб-Гіреєм, а згодом з Давлет-Гіреєм, насичене повідомленнями і скаргами на розбій і грабунки білгородців [115; 68-85,105,200]. Взагалі, зовнішня політика Сахиб-Гірея відзначалась підвищеною агресивністю по відношенню до сусідніх християнських держав. Така поведінка хана могла бути продиктована загальною політикою його верховного володаря і особистого друга султана Сулеймана Кануни.

Цікаво, що і султан і хан після угорського і молдавського походів були невисокої думки про бойові якості татарської кінноти. Коли Сулейману знадобилось допоміжне військо для персидського походу, Сахиб-Гірей відмовився направити туди своїх татар, пояснюючи це так: «Татарське військо - це голяки, яке не взможе витримати такого далекого походу» [223;418, 422]. Ще ясніше з цього приводу висловився везір Сулеймана Пишного - Люфті: «Племена татар, хоча вони й підвладні османам - непокірні, і не зобов'язані брати участь у походах» [231;129]. Правда, ця суб'єктивна думка Люфті не означає, що татари не залучались до походів, скоріше за все це робилось лише у виняткових випадках, у інший же час султан надавав хану можливість сконцентрувати свою увагу на Східній Європі.

На відміну від своїх попередників, Сахиб-Гірей одразу запропонував королю союз проти Москви. Вже у 1533 р. хан висловив готовність допомагати йому у Московській війні, не забуваючи при цьому вимагати збільшення «данин» [4;185]. Найбільшою антимосковською акцією Сахиб-Гірея був невдалий похід 1542р., інспірований польським королем і московським зрадником князем Симеоном Бельським. Точно не відомо, чи брали участь у цьому заході білгородські козаки, але у листі до короля, датованому травнем 1537 р., вони згадуються як можливі учасники походу [Там само; 341].

У цьому плані, особливо цікавим для нас є договір великого князя литовського Сигізмунда, майбутнього польського короля Сигізмунда Августа, укладений з Сахиб-Гіреєм у 1540 р. Перший пункт договору декларує спільність друзів і ворогів великого князя і хана. Далі хан визначає своїм обов'язком не нападати на прикордонні володіння князя, і коли з вини його людей подібне трапиться, то він відшкодує втрати, спричинені підданим князя. Четвертий і п'ятий пункти договору присвячені регулюванню видобутку солі у Хаджибеєвському (Качибеєвському) лимані. Дозволялось добувати і перевозити сіль польським і литовським купцям під охороною ханських людей, з обов'язковою сплатою мита. Більше того, хан зобов'язується оплатити збитки Сигізмунду, якщо піддані останнього будуть пограбовані татарами у Качибеєві. У той же час великий князь пообіцяв виплачувати хану поминков щороку по п'ятнадцяти тисяч золотих сукном [207;76-79].

У зв'язку з перенесенням турецького кордону за Дністер і передачею Очакова туркам, між Туреччиною і Польщею виникли певні незгоди. Перенос кордону відбувся після молдавського походу султана і утворення нового Очаківського (Силістрійського ейялета). Польща, пов'язана Московською війною, не могла

належним чином відреагувати на це і змушена була вести переговори про новий кордон. Не випадково в 1540 р. для короля, за розвідкою черкаського намісника Сверидова, була складена спеціальна звітна записка «Про кордони Литовського князівства з Кримською ордою і Волоською землею». Тут буде доречно навести текст записки повністю: «От Марахвы речки, которая впала в Днестр, и на низ Днестром, мимо Тегиню, аж где Днестр упал в море, а оттоль с устья Днестрова лиманом пошла граница мимо Очакова, аж до устья Днепра, а Очаков на земле вашей милости господ стоит, а от устья Днепра до Таваня, а у Таваня перевозки были вашей милости господарские на полы с Перекопским царем» [4; 361]. Записку складено за оповідями мешканців Київ і Черкас і, звичайно, вказані в ній кордони давно вже не відповідали реальному становищу речей. Мабуть, з цими подіями пов'язане і повідомлення російського посла у Литві В.Морозова, жовтень 1542 р., про організацію нового кордону з Туреччиною [185;202].

У 1553 р. між султаном Сулейманом Кануною і королем Сигізмундом Августом був підписана угода, яка передбачала кордон між двома державами від Синьої Води до Молдови, тобто до Дністра. Особливо відзначалось, що: «...татари повинні поважати Августа край» [267; 560]. Та, незважаючи на вищеперелічені угоди, прикордонні зіткнення продовжувались з ще більшою інтенсивністю.

Однак у Північному Причорномор'ї з'явилась сила, здатна протистояти татарським набігам. Все частіше джерела згадують так званих «черкасов» - дніпровських козаків та їх напади на татарські улуси. Напади не носять вже од нобічний характер і ведуться з обох боків. Деякі прийоми у тактиці ведення бою дніпровських козаків нагадують дії їх татарських тезок. Такі ж стримки напади невеликими загонами, угін худоби й полонених, і швидкий відхід. Набіги «черкасов», які систематично вводили у білгородських і очаківських казаків «животину» наносили суттєвої шкоди їх економічним і військовим силам.

Для врегулювання взаємних претензій іноді доводилось втручатись королю, хану, Акерманському санджакбею і навіть самому султану. Так, приміром, у 1541 р. Сулейман вимагав від польського короля покарати дніпровських козаків, що здійснили разом з підданими молдавського господаря, набіг під Акерман і Бендери [105;115]. Наступного року до білгородських і очаківських козаків Акерманський санджакбей посилав гінця до короля з вимогою повернення полонених і худоби. Король наказав повернути уже захоплене власникам, та «черкасы» віддали тільки полонених [185;202].

Розбір суперечок, повернення худоби і викуп полонених стає щоденною і рутинною справою для польських і татарських послів. У 1545 р. син хана Емін-Гірей повертався з угорського походу. Один з його загонів на переправі через Дніпро був атакований дніпровськими козаками. У полон до них потрапив знатний татарин на ім'я Кармиш. Щоб помститись, білгородські козаки здійснюють набіг на Подніпров'я; у зіткненні гине князь Володимир Дубровицький, а його слуга Яблонській попав у полон. У результаті довгих переговорів за участю короля, Кармиш був викуплений у Київського старости за 30 тис. «грошей», а Яблонського король запропонував обміняти на іншого татарина, захопленого козаками раніше [115;21-22]. Звичайно, втручання короля було викликане значним статусом полонених, прості селяни не могли розраховувати на таке високе заступництво. За

спогадами барського старости Бернарда Претвича (1540-1551 рр.) загони білгородських, очаківських та добрудських (добруджанських) татар налічували від 10 до 200 осіб. Малими загонами було значно легше прокрадатися мимо сторожі. Білгородські та очаківські татари-ногайці, за визнанням Б.Претвича, завдавали найбільші шкоди прикордонним землям Польщі та Литви. Як і раніш, у нападах приймали участь піддані султана турки, або посиляли своїх слуг. Турецькі купці давали коней татарам на умовах половини здобичі, а другу половину викупали в них і повертали назад своїх коней. «І султанові з людей, захоплених в землі ВКМсті йшло по 600 аспрів податку, бо хто продає, той сплачує 300 аспрів, й хто купує, також сплачує 300 аспрів, і таким чином, кожного року з людей в Очакові і Білгороді султанові йшло податку кілька тисяч аспрів» [33;46].

Ці напади дрібних загонів мали виключно розбійний характер, тому у битву з прикордонними військами ногайці вступали лише тоді, коли їм не можна було уникнути. Найчастіше ватаги ногайських казаків перехоплювались на зворотному шляху, де і відбиралась захоплена здобич. Б.Претвич зізнався що в погоні за татарами його загони доходили до морського узбережжя; Відово (Дністровській лиман), Аджибека (Хаджибеевський лиман), і Беримбою (р.Барабою). Іноді в погоні за загонами ногайців, що поверталися з грабунку, прикордонна сторожа досягала околиць Очакова і Акермана. В цих випадках експедиція закінчувалась пограбування місцевих ногайців, захоплювалась худоба, що паслась в степах і також - ясир. Так під час козацького нападу на Очаків 1545 р. у місті було захоплено 62 особи, за них нападники отримали 80000 аспрів викупу. Кількість захоплених коней лічилась десятками, іноді сотнями, великої рогатої худоби - тисячами, овець у кожному нападі нараховувалось по кілька десятків тисяч [Там само; 6]. Грабунки околиць Очакова та Акермана призводили до серйозних конфліктів з турецькими владами, тому що втрати худоби відчували не лише ногайці, а і осіле мусульманське та християнське населення цих міст.

Ще однією гарячою точкою були береги Хаджибеевського лиману. Торгівля сіллю у XVI ст. була досить прибутковою справою, але у той же час дуже небезпечною. Для охорони караванів купці часто наймали українських козаків, які не дуже церемонились з татарською митницею: «...а которые соленники приходят по соль до Кочубеева и кого колвек потькают за людей наших имают, забивают» - скаржився Сахиб-Гірей королю [115;22]. Недивно, що Сахиб-Гірей в 1540 р. і Давлет-Гірей у травні 1552 р. пропонували польським і литовським купцям татарську охорону [Там само; 67].

Прикладів подібного роду зіткнень Посольська книга литовської метрики містить десятки. Іноді козаки з обох сторін карались своїми монархами, а полонених відпускали навіть без викупу. У 1552 р. хан Давлет-Гірей (1551-1577 рр.) повернув польському послу Олександру Владиці 35 чол. Захоплених його казакми, а ініціатора нападу було страчено на очах посла. Але хан тут же попередив короля проте, що коли він не буде утримувати своїх козаків від нападів на татарські улуси, то: «...я теж своїх не буду внимати» [Там само; 83]. І дійсно, наступної весни хан пише королю про нові порушення кордону; «украинных замкив казаки» угнали на полях під Очаковом сімсот татарських коней і кобилиць, і власники яких змовившись з білгородськими і очаківськими козаками, зробили спробу відбити

скот. У відповідь під час набігу захопили полонених, але за наказом хана весь полон знайдений у них, всього кілька чоловік, передали польському послу Юрію Тишкевичу [Там само]. За словами Б.Претвича сам брацлавський староста князь Б.Корецький в 1549 р. ледве не попав у полон до білгородських та очаківських татар, коли вони вчинили засідку біля Брацлава [33;58].

На жаль, у листах не завжди вказувалось число полонених, взятих у таких порівняно невеликих, за татарськими масштабами, набігах. Але навіть за тими цифрами, наведеними у деяких листах, можна скласти уявлення про розміри збитку, нанесеного населенню Брацлавського воєводства. По даним старости Брацлавського і Віницького - князя Б.Корецького в 1560 р: «Татаре белгородские Монаш, а Бакай-Белишь-ага з немалыми людьми...», в околиці Брацлава увели 35 чол. і одного вбили, угнали 700 голів худоби. У тому ж році загін білгородського казака Ісек-ходжі полонив 27 чол. і двох убив [115;200]. Влітку 1563 р. білгородці полонили 90 чол., і хоча ханська слуги зробили спробу знайти полонених в Акермані для того, щоб повернути їх на батьківщину, знайти вдалося 26 чол. Інших встигли вивести на кораблі [Там само; 241].

Бернард Претвич наводить цілу низку імен отаманів ногайських ватаг: Білгородські татари - Али-султан, Аларча, Алаверди, Асан, Атока, Данабаши, Джанесіт, Джан-ахмат, Ісіходжа, Єсеняк, Кіхея, Караджа, Кармокан, Кормонак, Куртка, Кучук, Мормол, Монаш, Нечай, Сурнак, Татик, Тортай, Ферхат і Челей; Очаковські татари - Білек-мурза, Бигоча, Сінан-ага-мурза, Таксарі. У кожного такого отамана була своя казацька ватага. Загального керівництва чи координації дій, мабуть, не було, кожен загін діяв на свій страх і ризик, лише зрідка об'єднуючись для спільних походів [33]. Крім ризику загинути в бою чи потрапити в полон, для білгородців та очаківців існувала велика ймовірність загубити голову і дома. Одного з отаманів на ім'я Сариабаз разом з п'ятьма його товаришами стратили за несанкціоновані набіги за наказом акерманського санджакбея. Такої ж участі вимагав король Сигізмунд Август і для Ісек-ходжі і Якаша [115;204-205]. Район дій білгородців і очаківців обмежувався Подніпров'ям і Поділлям. Об'єктами нападів були, в основному, околиці прикордонних замків Брацлава, Черкас, Канева, Білої Церкви, Бара, Вінниці та Кам'янця.

В 1550-1560 роках чисельність загонів білгородських казаків значно зросла від 300 до 2000 осіб. Серед імен ватажків цього періоду у документах зустрічаються знайомі нам вже імена: Ісек-ходжа (Ісіходжа), Монаш та інші, Бакай-белишь-ага, Нурка, Часан, Якаш.

Між тим, вся ненависть Сигізмунда Августа до білгородських татар не завадила йому скористуватись їх послугами у Ливонській війні. Взимку 1561-1562 рр. російський воєвода Данило Адашев, посланий Іваном ІУ на Дніпро проти татар, перехопив королівського гінця у Крим з листом до Девлет Гірея. З листа зрозуміло, що знаменитий воїн і запеклий ворог турків та татар, Дмитро Вишневецький захопив під Очаковом корабель, у відповідь на це білгородські та очаківські татари пограбували околиці Вінниці і Черкас. Король виправдовується перед ханом, називаючи Д.Вишневецького зрадником і закликає ханських синів йти на московські кордони [183;63-67].

Тоді ж білгородські казаки разом з королівськими загонами під командуванням ротмістра князя Михайла Вишневецького здійснили кілька нападів у Новгород-Сіверській землі. Одна з цих акцій завершилась невдало для союзників. Загін М.Вишневецького був розбитий, а сам ротмістр потрапив у полон. Білгородцям мабуть вдалося втекти, серед полонених поляків татар не було [Там само;150-152]. Цей інцидент викликав великий скандал, адже напад відбувся під час перемир'я між воюючими сторонами й надто ускладнив хід переговорів. Іван IV вимагав від короля пояснень і покарання винних, а московські бояри дорікали панам Королівської ради за порушення перемир'я: «...християнскую кровь с мусульманами заодно проливали» [Там само;106]. Король, щоб зберегти обличчя поважної персони, зробив вигляд, що буцімто нічого не знає про винуватців того, що трапилось, і дипломатично ввічливо пообіцяв провести розслідування справи і покарати учасників нападу [Там само;160].

Для білгородських татар такий далекий похід був не першим і не останнім в їхній історії. І в наступні десятиліття польські королі, у тому числі і славетний Стефан Баторій, будуть користуватись послугами буджацьких татар у боротьбі з Москвою та іншими ворогами польської корони [137;611].

У період правління Давлет-Гірея кидається у вічі поступова зміна правового статусу білгородських татар (ногайців). Хоча вони як і колись називаються у документах козаками, їхні взаємини зазнають суттєвої трансформації. Якщо раніше документи свідчили про них як про ханських підданих, наприклад, «Менглі-Гіреєви казаки», то з другої половини XVI ст. у джерелах все частіше зустрічаються вислови типу «цесаря турецького казаки». І Сигізмунд Август, і Давлет-Гірей все частіше називають білгородців і очаківців людьми султана. Та, незважаючи на це, хан не перестає давати обіцянки королю «заспокоювати» останніх, і все ж одного разу обмовився так: «...чого за давних часов, за предков наших не бывало, иже быхмо мели казаков царя турецького унимати, хиба своих казаков крымских и перекопских» [115;100].

В цій одній фразі виявилась уся безпорадність хана перед білгородськими козаками. Давлет-Гірей намагався переконати короля, що він здатний їх стримувати, це потрібно було для отримання «данин» (поминок). Він прямо пов'язує надання поминок з набігами казаків [Там само; 84]. Насправді для білгородців і очаківців безпосереднім володарем давно вже став Акерманський санджакбей, саме він вирішував їхню долю, карав і милував, дозволяв чи забороняв набіги на Польщу. Функції ханського намісника у Буджаку (яли-агаси) зводились лише до збирання обов'язкового феодального податку - десятини. Існування такого податку з турецьких підданих підтверджується словами самого хана. В одному з листів до короля він підкреслює, що бере десятину з «чабанів царя турецького», і вимагає від короля повернути угнаний запорізькими козаками у них скот або відшкодувати збитки [Там само;102, 130].

У той же час, у вказаний період не виявлено якихось змін в етнічному складі білгородських і очаківських казаків. Як і раніше головну роль продовжують відігравати ногайські мурзи, які формально лише визнають над собою владу «яли-агаси». Епізодично у набігах беруть участь разом з ногайцями і турки. Але їх кількість була незначною і ніяк не впливала на характер і тактику нападів [Там само

; 160. 183; 62]. Невичерпним резервом для поповнення загонів білгородців і очаківців, як і в минулі роки, залишалась Велика Ногайська Орда. Невеликі загони ногайських мурз і князів, вигнанців і добровільних перебіжчиків з Волги постійно поповнювали ногайські улуси у Північно-Західному Причорномор'ї.

Яскравим прикладом такого добровільного відходу може бути доля ногайського князя Ібрагіма. Ібрагім, що був на московській службі, зрадив царю і переметнувся до поляків разом із своїми людьми. Проте король за цей вчинок не віддячив їм: «ни пенязя от короля не видали». По завершенню військових дій спочатку ногайці служили у жмойського старости Яна Єронімова, але той лише підчас війни погоджувався утримувати їх. За запрошенням київського старости Василя Острозького Ібрагім переходить до нього на службу. Але й тут ногайці довго не протримались. Нарешті голодні і розлютовані, вони вирішують йти до Акерману, перед цим пограбувавши Поділля. Про чисельність загону Ібрагіма можна судити з того факту, що при спробі відбити награване подільські ратники втратили півтори сотні вояків [183;807].

У п'ятидесяті роки XVI століття становище у Поволжі різко змінилося. Після переможного походу на Казань Івана IV і смерті в 1563 р. голови Ногайської орди, ставленика Москви князя Ісмаїла, деякі ногайські мурзи не захотіли біліше бути під владою московського царя. В Орді все більше переважали прокримські настрої. Ситуація погіршувалася страшенним голодом і падінням скота восени і взимку 1557 р. Окремі ногайські улуси пішли до кримських земель і визнали номінальну залежність від хана та султана [210;48].

Одним з таких незадоволених мурз був згаданий вище Кази-мурза. Він зі своїм улусом осів між Кабардою і Азовим, і визнав турецьке підданство - звідси Казиїв улус чи Малі ногаї. Король зробив спробу використати цю ситуацію у своїх планах. У 1559 р. Сигізмунд Август надіслав у збігли ногайські улуси грамоту з запрошенням перейти до нього на службу і виділив їм для кочів'я область між річками Ореллю і Пселом [115;180]. Однак, розрахунки короля не виправдались, ногайці подались до Криму і поповнили кочовий елемент населення, що проживає між Дніпром і Дунаєм.

У серпні - листопаді 1564 р. білгородці разом з кримцями і азовськими козаками ходили з Давлет-Гіреєм на Рязанську землю [174;21]. Вони і добру джанські татари були у складі турецьких військ під час невдалого походу на Астрахань у 1569 р. [174;83]. Ця операція була задумана турками у зв'язку з планами султана Селіма II поєднати Дон з Волгою судноплавним каналом для проходу кораблів у Каспійське море. По замислу султана, таким чином відкривався окружний шлях навколо Кавказу для перекидання військ із Азову у Ширван, до тилу найлютішого ворога Османської імперії - іранського шаху. Враховуючи можливості будівельної техніки того часу, проект Волго-Донського каналу, звичайно, був фантастичним [5;188-192]. Польський уряд наполягав на залученні у війну з Москвою Туреччини. В листопаді 1568 р. вийшов універсал Сигізмунда Августа за яким козакам заборонялось порушувати кордон Туреччини і нападати на татар [13;4]. У 1569 р. готуючись до походу на Астрахань, турецький уряд офіційно повідомив про це Польщу [81; 354-355]. Та, незважаючи на сувору заборону, зіткнень дніпровських козаків з турками уникнути не вдалося. Коли турецьке допоміжне військо вирушило

через Молдову на Астрахань, біля «черкаського перевалу» на Дніпрі на турок вдарили канівські козаки під керуванням уже відомого нам М.Вишневецького [183; 800]. Мабуть це були війська силістрійського ейялету з добруджанськими і білгородськими татарами, про яких повідомляв російський розвідник під Астраханню [103; 488].

Основною базою будівництва каналу став Азов. Давлет-Гірею було доручено охороняти будівництво, хоча сам хан не бажав посилення турецьких позицій у Нижньому Поволжі, справедливо вважаючи, що з двох господ ногайці скоріше оберуть султана, ніж підкоряться йому. На будівництво каналу султан направив, крім військ, кілька тисяч робочих-землекопів. Але до Астрахані турки не дійшли. Стикнувшись з російськими військами та донськими козаками, вони змушені були припинити роботи і повернутись до Азову, загубивши при відступі тисячі обморожених і хворих [166; 18-19. 224;117].

Ми не випадково так докладно зупинились на цьому епізоді російсько-турецьких відносин. Справа в тому, що Дмитро Кантемир у своїх працях з історії Молдови і Османської імперії пов'язує астраханський похід з новою великою хвилею кочовиків, яка долинула до буджацьких степів. Він стверджує, що : «... Більше тридцяти родів ногайських татар, які до того були у підданстві Російської імперії, віддалились від неї і зі своїми співвітчизниками пішли до Криму, але оскільки Херсонська область не вміщала їх, вони отримали нове місце проживання у Буджацькій землі» [108;25]. Інформація Кантемира побічно підтверджується і російськими джерелами. Дійсно, Великі ногаї (Ногайська орда) підтримали султанське військо і на деякий час перейшли кочувати на правий бік Волги. Після невдалого походу вони звинувачували хана у тому, що він розбратав їх з царем [173; 27]. Певно, якісь ногайські улуси, побоюючись помсти з боку російських воєвод, пішли до Криму та Буджаку. На жаль, Д.Кантемир не вказує, які саме роди пішли до Буджаку, відзначаючи лише роди Орак-Огли і Орумбет-огли. Тут він помилився, оскільки ці роди на початку XVII ст. ще кочували у Поволжі [Там само; 56].

Така могутня хвиля переселенців не могла не привести до зміни організаційних структур життя кочовиків Північно-Західного Причорномор'я. Демографічна напруга у регіоні безумовно вимагала удосконалення структур управління господарськими та військовими ресурсами різних, але близьких етнічно, ногайських родів. Прибульці легко злились із старожилами і відродили знайому їм форму кочового об'єднання - Орду.

Приблизно з 1570- хх рр. з ужитку у дипломатичних документах поступово зникає назва «білгородські і очаківські казаки» і замінюється іменем «Білгородська чи Буджацька орда», «Очаківська орда». Термін «казаки» з цього часу використовується майже виключно лише по відношенню до українських чи донських козаків. На нашу думку зміна назви викликана не лише зростанням численності ногайців-кочовиків у регіоні, але й зміною правового стану білгородських і очаківських ногайців після 1569 р. Це підтверджується свідченням безпосередніх учасників політичного життя країн Східної Європи тієї епохи.

Так, наприклад, Михайло Литвин увесь татарський народ поділяє на декілька орд, спеціально виділяючи союзні відношення перекопських татар з білгородськими і добруджанськими [158; 6]. Мартін Броневський прямо вказує на існування

договорів між татарськими ордами і султаном: «Очаківські і акерманські татари, рівно як і ті, які мають домовленість з турецьким султаном, а також нерідко татари добруджанські, що живуть при Дунаї, рушають за ханом на війну за наказом султана» [38; 358]. Турецький автор середини ХУІІ ст. Евлія Челебі наводить заяву буджацьких татар, що вони піддані - райя султана Баєзида, і що в них на це є навіть відповідні султанські грамоти [253;195].

Виходячи з вищесказаного, можна з впевненістю говорити про утворення у другій половині ХVІ ст. у Північно-Західному Причорномор'ї нового великого кочового об'єднання з центром на Нижньому Дністрі у районі Акермана (Білгорода). Його кордони кочування майже всюди співпадали з кордонами турецьких володінь у регіоні і пролягали з заходу на схід від Дунаю до Дніпро-Бузького лиману. Можна припустити (хоча точних доказів немає), що у це об'єднання увійшли і ногайці, які кочували у Дністро-Бузькому межиріччі, тобто Очаківські татари. На таку думку наводить той факт, що у письмових джерелах ці дві групи кочовиків фігурують практично завжди разом. Мало що відомо про автономні військові акції очаківських татар, тоді як білгородці часто виступали самостійною військовою силою.

На користь цього свідчить і спільне використання ними пасовиськ у Дністро-Бузькому межиріччі. Таке становище було викликане тим, що напівкочове скотарство передбачало циклічне кочування, при якому кочовик, маючи постійне зимове житло, повинен був більшу частину року проганяти череду через весняне пасовисько до літнього і через осіннє до зимового [205; 3-4]. Подібне ведення господарства вимагало великого запасу вільних пасовиськ, влітку череду гнали на північ до лісостепової смуги, взимку повертались до моря і гирлам річок, де у плавнях легше було прогодувати скот. На це вказує і розташування ногайських могильників, більшість яких розміщено у південній, приморській зоні степів. Наприклад, могильник Лиман на північній березі оз.Хаджидер. Він датований монетами акче Сулеймана Кануни і може бути пов'язаний з зимовим помешканням білгородських казаків [86;138].

Білгородські ногайці для таких меридіональних перекочувань не мали можливості у себе в Буджаку, оскільки з півночі були обмежені Молдавією. Тому вони повинні були переправляти свої стада на лівий берег Дністра, користуючись переправами біля Маяк, Толмаз, Чобручи або Бендер, далі через Дніпро-Бузький лиман, використовуючи спеціальні суда для перевозки худоби, (у 1558 р. запорожці захопили такий корабель коло Очакова), або рушили на північ до кордону Поділля. Якщо вірити Сахиб-Гірею, то на півночі татарські кочів'я доходили до Бугу і Синьої Води, тобто до турецько-польського кордону [115;40-41]. Однак у договірній грамоті султана Селіма ІІ з Сигізмундом Августом є пункт, за яким чабани білгородських татар, тобто буджацьких ногайців, які бажають пасти стада на лівому березі Дністра у королівських землях, повинні платити королю за «пашу» [Там само; 268-271]. Такого роду домовленість була у короля і з Сулейманом Кануною [220;21]. Якщо при цьому врахувати, що у «Диких полях» між Дністром і Бугом поняття «державний кордон» було досить умовним, то легко уявити собі розміри площин, які використовували ногайці під пасовиська.

Таким чином, наведені документальні дані свідчать, що незважаючи на свою відносну малочисленість у порівнянні з Перекопською (Кримською) ордою білгородські і очаківські козаки (ногайці) використовували у господарських цілях всю величезну територію степової смуги Північно-Західного Причорномор'я, за винятком хіба що молдавських земель. Спільні походи, загальні пасовиська і близька спорідненість визначило політичне злиття двох угруповань ногайських кочовиків у єдиний суспільний організм під назвою Буджацька орда, що увійшла у державну систему Османської імперії.

Підбиваючи деякі підсумки, можна сказати, що перший «казацький» період історичного існування ногайських кочовиків у Північно-Західному Причорномор'ї був, передусім, етапом накопичення критичної маси кочового населення у регіоні. Особливості цього етапу визначились, у більшості, демографічними процесами і регулювались механізмом «змушеної еміграції».

З початку турецької окупації краю і до середини XVI ст. зафіксовано кілька хвиль ногайської колонізації краю: кінець 80-х рр. XV ст.; початок XVI ст. - переселення мангітів після розгрому Ших-Ахмеда у 1501 р., перевод нових ногайських улусів за Дніпро і на Балкани після перемоги Менглі-Гірея над ними 1509-1515 рр., загибель Мухамед-Гірея і ногайський наступ у 1523 р., реформи Сахиб-Гірея, що супроводжувались переселенням кочовиків з Поволжя. Всі ці переміщення кочовиків викликані подіями, що відбувались досить далеко від регіону, який нами розглядається, і пов'язані із змінами у демографічному і військово-політичному становищі на Волзі та Дону.

Періодичний притік кочового населення зі сходу був дестабілізуючим фактором у Північно-Західному Причорномор'ї і переривав процес осідання на землю. З іншого боку кочовики брали участь у торгових операціях через посередництво портових міст Кілії і Акерману, поставляли на ринки Османської імперії і східноєвропейських держав продукти скотарства. Формально залишаючись підданими кримського хана, білгородські і очаківські ногайці, користуючись заступництвом турецької адміністрації краю, фактично все далі відходили від зони впливу Криму, під безпосереднє керівництво Акерманського санджакбея. Цей відхід, що розпочався по смерті Менглі-Гірея, у сер. XVII ст. призвів до повної втрати ханами контролю за ситуацією у Буджаку і у Дністро-Бузькому межиріччі. Васальні відношення між білгородськими ногайцями з Кримом обмежувались виплатою десятої частки прибутку і спільними діями під час походів за наказом султана, що змушений був визнати Давлет-Гірей.

Османська імперія в особі ногайців набула ще один важіль тиску на кримських ханів (як це було з Мухамед-Гіреєм) і сусідні християнські держави. Їхня поведінка була прямо визначена політикою Туреччини і Криму, які «узаконили» дестабілізацію у регіоні. Протягом всього етапу термін «казаки», який застосовували у дипломатичних документах по відношенню до білгородських і очаківських ногайців, відтворював їхній соціальний статус і суспільне становище в очах сусідніх монархів. Нова хвиля кочовиків зі сходу у 1558-1568 рр. завершила «казацький» період в історії ногайців Північно-Західного Причорномор'я і стала поштовхом до формування кочової спільноти на більш високому організаційному рівні - Буджацької орди.

РОЗДІЛ 3

БУДЖАЦЬКА ОРДА

(70-і рр. XVI ст. - середина XVII ст.)

3.1. Військово-політичне становище у Північно-Західному Причорномор'ї в останній чверті XVI ст. Буджацька орда відіграла в історії українського, молдавського, російського та інших народів Східної Європи багато в чому драматичну роль. Десятки й сотні тисяч невільників, проданих на ринках Акерману, Кілії та Ізмаїлу, згарища подільських і волинських сіл та містечок - ось той кривавий слід, залишений буджаками за більш ніж двохсотрічне існування Орди. Очевидно цим можна пояснити майже завжди негативне ставлення до буджацьких ногайців європейських істориків, що, звичайно, заважало об'єктивному аналізу їхньої історії. Найчастіше дослідники XIX ст. уявляли ногайські племена Північного Причорномор'я як натовпи диких кочовиків, єдиним заняттям яких були війна і грабунок мирного населення [219;3]. Проте такий погляд на проблему різко контрастував з думкою людей, які у мирних умовах безпосередньо вступали у контакт з кочовиками. Наприклад, австрійський купець Клеєман високо оцінив їхню порядність у торгових операціях, гостинність та простоту звичок, ще не пошкоджених європейською цивілізацією [122; 57-59]. За спостереженням де Люка серед них не було бідних [151;480]. А такий відомий спеціаліст у своїй справі, як французький військовий інженер Гійом Левосер де-Боплан вважав, що буджаки сміливістю перевищують усі інші татарські народи [36;53].

Інтерес до історії Буджацької орди викликаний також і тим, що вона виявилась останнім осколком кочового світу і з її розпадом завершилось історичне існування кочовиків у Північному Причорномор'ї. На жаль, наші уявлення про буджацьких ногайців залишаються на рівні ненабагато вище за враження генерала А.Ф.Ланжерона, що командував російськими військами у Придунайських степах. У 1806 р. він писав, що разом з ногайцями «зникли і їхні села, які вони у більшій мірі зруйнували, а залишені ними будинки, зроблені із глини, не протримались і місяця, як обвалились», і «...через шість місяців важко було знайти навіть розташування цих сіл» [141;610].

Буджацька орда (Буджак татарлерінун топраги), що виникла, користувалась особливим заступництвом турецького султана, як засіб тиску на сепаратистські настроєні кримських ханів, зняряддя боротьби проти Польщі, українського казачтва і Молдавського князівства. Її залежність від Криму часто була номінальною. Не випадково, відомий дослідник історії України П.Куліш відзначав, що буджацькі татари «...свавільничали проти перекопського царя так само, як донські козаки проти царя московського, а запорожці - проти короля польського, і вони охоче підкорялись начальникам дунайських пашаликів, лише б не бути у залежності від ханських урядовців, які драгували їх стягненням певної частки здобичі» [137;611].

Причини такого становища, на нашу думку, полягали в тому, що описана у загальних рисах, у другому розділі нашої роботи система османської військової адміністрації розповсюджувалась, переважно на осіле землеробське населення - райа. Ця система була регламентована не надто вже й жорстко і припускала часті порушення збоку великих феодалських правителів, які у XVII ст. використовували

своє феодальне військо для досягнення напівзалежного від центрального уряду становища. Для контролю за ними існувала система влади в особі «валі» - намісника провінції і підпорядкованих йому яничарських підрозділів.

У першій половині XVII ст. в Османській імперії всього було більше 20 ейялетів, один з яких - Очаківський (створений султаном Сулейманом Кануной) знаходився на території південних та південно-західних областей сучасних України і Молдавії. Цей ейялет не мав означених кордонів і, на думку султанів мав розширюватись. Фактично влада османської адміністрації розповсюджувалась на порівняно невеликі території навколо турецьких міст - фортець : Очаків, Бендери, Акерман, Ізмаїл, Кілія та інші. За порядком на території ханського мюльку відповідав сам хан. Саме це і дозволяло буджацьким ногайцям мати певну долю свободи вибору і в правовому відношенні відчувати себе значно вільніше, ніж, наприклад, юрюки в Румелії.

За словами Евлія Челебі, буджацькі ногайці займали територію між Дністром і Дунаєм із заходу на схід протягом, рівному п'яти переходам. [253; 40] Вони були підпорядковані кримському хану в особі його представника - прибережного аги (яли агаси), резиденція якого знаходилась у селищі Ханкишла (ханська зимівля - сучасне с.Удобне Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.). «Це село у в п'ятдесят будинків, розташоване в годині дороги від ріки Дністер, з упорядкованим, як у місті, караван сараєм, мечеттю та лазнею. Правитель його, якого звать прибрежний ага, є ставлеником татарських ханів. Але одночасно він підпорядкований також і валі Очаківського ейялету. Цих швидких як вітер і прагнучих зустрічі з ворогом татар, яких називають буджацькими татарами, (налічується) до 45 тисяч. Всього тут двісті сіл, зимівок та стійбищ. У цих татар стільки майна, харчів, худоби та військової здобичі, скільки немає, мабуть (навіть) в Кримській землі... Оскільки цю місцевість завоював прибрежний ага татарського хана, то вони платять ушр з захопленого майна як (прибережному) азі, так і паші (Очаківського ейялету)» [Там само;40].

У наведеному уривку чітко зафіксована ситуація не лише контролю Кримської орди над буджацькими ногайцями, але й контроль турецької адміністрації над кримською у першій половині і в середині XVII ст. Очевидно, така подвійна залежність буджацьких ногайців створювала постійну конфліктну ситуацію у регіоні, що підсилювалось прагненням самих буджаків до самостійності, і була організована свідомо. Буджацька орда фактично була знаряддям у руках султанів, що використовували його в залежності від змін у відношеннях кримських ханів із Стамбулом. Таке, коротко, становище і роль буджацьких ногайців у системі феодальних відносин Османської імперії кінця XVI-XVII ст.

Остання чверть XVI ст. відзначилась різким підвищенням військової активності українського козацтва у Північно-Західному Причорномор'ї. Відомо, що антитурецьке повстання під керівництвом молдавського господаря Іоанна Лютото (1572-1574 рр.) супроводжувалось нападами союзників господаря - запорозьких козаків на Акерман, Бендери та ногайські кочів'я у Буджаку. Рішуча битва між турецькими військами і молдавсько-козацькою армією відбулась біля молдавського селища Рошкань у червні 1574 р., спаленого буджацькими татарами, і завершилась трагічною поразкою союзників та загибеллю Іоанна Лютото у червні 1579 р. [246; 316]. У подальшому ці напади практично не припинялись. Так у лютому-березні

1575 р. при підтримці польського магната Язловецького козаки здійснили напади на Акерман та татарські селища у очаківському степу. У квітні-травні того ж року вони повторили похід й розгромили посади Акерману й Очакова [245;216]. Спроби татарських мурз відгородити себе від козацьких набігів не призвели до бажаних результатів.

Крім того, у Криму почався голод і падіння худоби, деякі улуси змушені були покинути півострів і шукати собі споживок в інших районах причорноморського степу [173;45]. За цих умов набіги козаків, які систематично вводили з кочів'їв худобу, що належала Буджацькій орді були найбільш відчутними і приносили збиток не лише економічній, але й військовій силі ногайців. В наслідку цього, коли хан покликав їх у 1576 р. у похід на Литву, буджацькі ногайці не змогли узяти у ньому участь через нестачу коней [245;216].

В 1576 р. під тиском султана польським королем був обраний трансильванський князь Стефан Баторій. Продовжуючи політику своїх попередників, король вів активні наступальні операції проти Московської Русі й намагався, якщо не одержати підтримку султана, то хоча б забезпечити південні кордони Річі Посполитої від татар, спрямувавши їхню агресію на Москву. Для цього у 1577 р. між польським королем й султаном Мурадом III було укладено договір, за яким турки обіцяли стримувати татар від набігів на Польщу, а Стефан присягнув припинити козацькі набіги на приморські міста Османської імперії [180;19].

У цього договору було мало шансів на успіх, оскільки ні запорозькі козаки, ні кримський хан не збирались виконувати його умови, тобто припинити взаємні напади, угін худоби і полонених, надто спокусливим було це заняття для обох сторін. Вже після укладення угоди татари здійснили страшні спустошення на Україні й угнали 100 тис. чоловік [Там само]. У листопаді 1577 р. Молдову й турецькі володіння між Дністром і Дунаєм приголомшив похід козаків під керівництвом Івана Підкови [67;141-142]. Султан Мурад III (1574-1595) роздратовано вимагав від короля відшкодування збитків у сумі 30 тис. золотих (алтун): «Коли до цього часу у степах близько Акерману паслись сотні тисяч овець, то тепер через розбій та грабунки від згаданих овець нічого майже не лишилось» [232;297-298].

Остерігаючись конфлікту з Османською імперією, Стефан Баторій згідно з вимогою султана наказав стратити І.Підкову, незважаючи на те, що це рішення викликало велике хвилювання серед підданих короля [105;158], а у січні 1580 р. звернувся з універсалом до урядників і шляхти Київського, Подільського, Волинського та Брацлавського воєводств, який наказував їм запобігати не санкціонованим вторгненням своєвільних козаків на турецьку територію [13;12]. Аналогічну політику у відношенні до небезпечного сусіда проводив і спадкоємець Стефана - король Сигізмунд III Ваза 1587-1632, який пішов ще далі, заснувавши спеціальний загін у 1.000 чол. для утримання козаків від вторгнення у турецькі й кримські володіння [Там само;28].

Однак польський уряд вже не зміг зупинити процесу укріплення українського козацтва та його боротьбу з татаро-турецькою агресією. Походи Северина Наливайка і Григорія Лободи у 1594-1596 рр. у Буджак і Молдову ще раз продемонстрували силу та значення запорожців. Цікаво відзначити, що за своїм

характером і розмахом ці операції значно відрізнялись від колишніх козацьких нальотів. Об'єктом нападу вибирались не розрізнені кочів'я ногайських татар, а найбагатша і найгустіше заселена область турецьких провінцій у Північному Причорномор'ї. Ударам підлягали не тільки торгові центри Кілія та Акерман, але й численні селища ногайців і молдаван у Дунай-Дністровському межиріччі. Таким чином зазнала значного збитку економіка Очаківського ейялету та безпосередньо Буджацької орди. Уже наприкінці 1593 року три тисячі козаків на чолі з Лободою здійснили похід у Придністров'я, де розгромили молдавське місто Юргіїв (Оргеев). У березні 1594 р. запорожці пустились у морський похід на Акерман, де перебили декілька тисяч турок і татар, спустошивши вогнем і мечем місто. На початку червня 1594 р. Наливайко зробив великий рейд вниз вздовж лівого берега Дністра, він захопив турецьке селище Паркани напроти Бендер і спалив всі лівобережні поселення буджацьких татар та молдаван, захопив більше трьох тисяч коней. Наприкінці липня чотирьохтисячний загін Наливайко напав на турецьку фортецю Бендер, захопили місто, хоча не змогли взяти добре укріпленого замку. Околиці міста наливайковці теж спустошили, захопили 4000 полонених, «ясирю турків, туркень, татар і татарок» [105;219.148; 111, 118,123-125].

29 жовтня козаки Наливайка і Лободи перешли Дністер під Сороками і рушили на Цецору та Яси, потім декілька днів спустошили околиці цих міст. Взимку 1595 року козаки Лободи штурмували Бендери, але замку не змогли взяти. Потім Наливайко рушив під Акерман: місто було здобуте, навколишні села сплюндровані, але замок вистояв. Далі вони пішли на Кілію, однак знову не змогли взяти фортецю. Штурм Браилова та Ізмаїла був більш вдалим, останній Наливайко захопив 22 березня, де була величезна здобич, у тому числі багато гармат [148;125].

Загострення військово-політичної ситуації у Північно-Західному Причорномор'ї в останній чверті XVI ст. спостерігається і за матеріалами археологічних досліджень пам'ятників турецького часу у Подунав'ї та на Дністрі [102; 23]. Так, наприклад, при розкопках молдавського селища Рошкань, розташованого на вододілі між придунайськими озерами Ялпуг і Кагул, було виділено два будівельні періоди: 1) 1410-1480-і рр., 2) початок XVI ст. - 1570- і рр. Ці періоди відокремлені один від одного стерильним прошарком, тобто часом запустіння селища. Перший будівельний період датований монетою султана Баєзида II (акче), що дозволило авторам розкопок пов'язати перше руйнування селища з походом Баєзида II на Кілію і Акерман влітку 1484 р. На початку XVI ст. з поверненням молдавського населення селище знову відроджується. Але підчас битви молдавсько-козацького війська господаря Іоанна Лютотою з турками 10 червня 1574 р. Рошкань було спалено татарами і більше не відбудовувалась [87;156-167].

Ще більш показовий вигляд мають результати досліджень культурного шару Ізмаїльської фортеці, проведені наприкінці 80-х років нашого століття. У південно-східній частині території фортеці вдалося виділити різні будівельні періоди у межах XVI-XVII ст., що дали підставу судити про час побудови Ізмаїльської фортеці і про основні етапи її реконструкції. На схилі Дунаю, під міцними земляними валами XVII-XVIII ст., на глибині біля 4-х м. була знайдена найстаріша оборонна кам'яна стіна з опадистою внутрішньою стороною. На них збереглися залишки дерев'яного частоколу. До стіни примикала землянка, у якій було вирито льох для продуктів і

відхожа яма. Ці споруди перекривав шар пожежі, у якій згорів дах землянки і верхня частина рубленого частоколу. У шарі було знайдено кістяк людини, завалений обгорілим камінням [85;171-174]. На північ від згорілої землянки і кам'яної стіни наступні будівельники спорудили міцний вал висотою коло 2 м. Простір між цим валом і стіною став використовувались як звалище: тут знайдені смітникові ями, що заповнювались і запливли стікаючою з валу землею. З часом цей чорноземний опливаючий вал був укріплений глиняним накатом міцністю до 1 м, який став подошвою для верхнього чорноземного валу. У подальшому верхній вал неодноразово досипався й «дожив» у такому вигляді до взяття фортеці О.В. Суворовим [Там ;само). Перелічені споруди датуються щедрим нумізматичним матеріалом. В найранішому шарі знайдено шилінг Сигізмунда II Августа (випуск 1568) і французький «півтестон» Генріха II 1547-1559. Інші монети у нижньому шарі - акче Селіма II 1566-1574 і Мурада III 1574-1595 рр. дозволяють його датувати кінцем XVI ст. [84].

Фортеця на цій ділянці існувала не довго, шар великої пожежі вказує на її швидке руйнування. Пожежа може бути пов'язана з штурмом Ізмаїлу у 1594 р. українськими козаками під командуванням Северина Наливайка.

Після придушення повстання С.Наливайка обстановка на Дунаї залишається напруженою. Козацькі походи сюди продовжуються протягом першої третини XVII ст. Тому турки зводять міцний земляний вал на північ від кам'яної стіни XVI ст., а між ними влаштовують звалище у вигляді смітних ям. У ямах знайдено велику кількість уламків багатого скляного, керамічного розписного і поливного посуду, привезеного, зокрема, із країн Середземномор'я і Близького Сходу. Крім того, знайдені там же європейські і турецькі монети другої половини XVII ст.: французький динарій Людовика XIV 1643-1715, акче Ахмада I 1603-1617, Мурада IV 1623-1640, Мухамеда IV 1648-1687 та ін. [84;28.120;179]. Це говорить про те, що ями існували перші три чверті століття і синхронні нижньому валу, який сюди сповзав протягом всього цього часу і майже до самого кінця XVII ст. не укріплювався, кам'яні стіни фортеці не будувались [85;176]. На прикладі Рошкані та Ізмаїлу ми можемо спостерігати, як можливість співставлення археологічних і писемних джерел допомагає відтворити конкретні історичні умови у задунайських провінціях Османської імперії.

Крім того, у 1991-1992 рр. у безпосередній близькості від стін Ізмаїльської фортеці був відкритий і досліджувався великий ногайський могильник. На жаль, автори публікації на підставі знахідок у похованнях кримських і турецьких монет, датували цей пам'ятник надто широко - XVI-XVII ст., що не дозволяє пов'язати його з якоюсь конкретною подією епохи турецького володарювання на заході причорноморських степів [31]. Звичайно, матеріали могильника потребують подальшого вивчення і ретельної обробки. Однак, саме його розташування наводить на деякі роздуми.

До цього часу у Північно-Західному Причорномор'ї не зафіксовані ногайські могильники, засновані так близько від стін фортеці, буквально на межі міста, як ізмаїльський. Часто, ногайські поховальні пам'ятники сконцентровані на берегах річок і озер, біля переправ [29;84]. Коло м.Ізмаїлу у XVII ст. існувала переправа через Дунай, про що згадує Евлія Челебі [253;31]. Як нам здається, розміщення

могильника біля стін міста могло бути лише у двох випадках: якщо могильник утворився на цьому місці до заснування міста і фортеці, або ж він належить мусульманському населенню Ізмаїла. Друге менш вірогідно за двох причин: по-перше, поховальний обряд правовірних мусульман Туреччини має значні відмінності від поховального обряду ногайців, не у звичці серед мусульман кидати гроші у могилу [97;133-134]. По-друге, якщо вірити дослідженням молдавських істориків дані про мешкання у містах татарського торгово-ремісничого населення відсутні. Однак, це ствердження не безперечне, російський церковний діяч і дипломат Арсеній Суханов, побувавши у Ізмаїлі в травні 1651 р., відзначав серед мешканців міста і татар [228;91].

На нашу думку цей могильник був заснований ногайськими татарами задовго до побудови міста і фортеці, не пізніше 90-х рр. XVI ст. Про це свідчить те, що систематичні і незалежні одне від одного відомості про існування міста і фортеці відносяться на кінець XVI ст. Так протягом усього XVI ст. у текстах торгових договорів турецьких, українських, польських, вірменських і грецьких купців основними портами на Дунай фігурують Кілія і Галац. Ізмаїл же згадується лише з початку 1590-х рр., коли він стає одним з перевалочних пунктів товарів [131;95]. Ці свідчення співпадають за часом з відомостями турецьких хроністів, з яких виходить, що за наказом султана один з військових командирів Мехмед-ага навесні 1590 р. розпочав побудову фортеці і міста, названого Ізмаїлом [111;76]. Можливо раніше на цьому місці стояло ногайське селище, сліди якого були знищені пізнішим будівництвом.

Під час розгляду загальної історичної обстановки у регіоні приведені свідчення досить легко пояснити. Посилення натиску українського козацтва вимагало від турецького уряду екстрених дій. Зокрема, він турбувався про безпеку важливої переправи через Дунай біля Ісакчі (Облужиці), що пов'язує балканські землі з Буджаком і Молдовою, тому Портою приймається рішення про будівництво біля неї фортеці. У руслі цих заходів відбувалась і реорганізація тут турецькою владою адміністративного управління. Протягом XVI ст. лівобережні придунайські землі до оз.Ялпуг на заході входили у нахію Кілія. Наприкінці століття землі між озерами Ялпуг і Катлабуг, відмежовані з півночі Нижнім Трояновим валом, виділяються у самостійну нахію - Ізмаїл, а Бендерський нахіє був перетворений у санджак. Крім Бендерського на території Буджаку сформувався Акерманський санджак, до якого входили нахіє Акерман, Татарбунари, Кілія та Ізмаїл [Там само; 77]. Не останню роль у цих заходах відіграли і племена ногайських татар.

Як бачимо, останні десятиліття XVI ст. були досить важкими для Буджацької орди. Наступ запорожців, скорочення поголів'я худоби і голод у Криму змушували буджаків шукати здобич навіть за межами польських володінь. У наказі до королівського посла у Криму в 1576 р. Андрію Тарановському Стефан Баторій наказує поставити перед ханом питання про покарання учасників набігів на його землі. Примітно, що на відміну від своїх попередників, король говорить про буджацьких ногайців не як про «казаків», а називає їх «білгородськими татарами», хоча тут же згадує кримських і перекопських «казаків» [116;12]. У той же час із російських джерел відомо, що білгородські татари приходили під Новгород-Сіверський у тому ж 1576 р. [173;30]. Таким чином, уже у перший рік свого

правління Стефану Баторію вдалося налагодити з буджаками союзницькі стосунки, а точніше, просто найняти їх для війни з Москвою, за погодженням султана.

У травні 1589 р. білгородські татари разом із запорожцями (черкасами) б'ються проти росіян у районі Путивля і Рильська [208;283]. Пізніше у 1594 р. Борис Годунов вимагав від султана: «учинить заказ своим азовским, кримским и белгородским людям», щоб вони не нападали на московські землі [224;153].

Однак, війна з Австрією змусила Османську імперію підтримувати дружні стосунки з Польщею та Росією. Війна, що затягнулась у 1593-1606 рр. вимагала від Туреччини і Кримського ханства величезних матеріальних і людських ресурсів. За наказом султана 30-тисячне татарське військо на чолі з ханом Гази-Гіреєм 1588-1608 брало участь у 1594 р. у бойових діях на території Угорщини, зокрема, в облозі і штурмі фортеці Рааб [223;446].

Татари з великим небажанням йшли у такі походи. Зіткнення з величезними силами супротивника, як правило, призводило до великих втрат, до того ж легка татарська кіннота не була пристосована до тривалих кампаній. Якщо військові дії затягувались до зими, а це траплялось практично кожного року, то татари сильно страждали від нестачі продовольства і фуражу. Області, які прилягали до району бойових дій, були давно розорені, а війна без здобичі не являла для татар ніякого інтересу. Природно, що таке становище викликало незадоволення не тільки у татарського «чорного люду», але й у князів головних кримських родів і часто призводило до відкритих бунтів. Султану навіть довелось на деякий час передати Гази-Гірею доходи Силістрійського санджака у нагороду за втрати татарського війська під час зимовання у Замборі 1597-1598 року [Там само;454].

3.2. Епоха Кантемира 1606-1637 рр. Саме в роки угорської війни джерела фіксують новий вплив маси ногайських татар. У 1606 р. польний гетьман С. Жолкевський з занепокоєнням відзначав проникнення до Акерманських степів ногайців, гнаних голодом із кримських степів [270;180]. У грудні того ж року козацький гетьман Ізапович попереджував прикордонну владу Польщі про наступний напад татар (у зв'язку з голодом у Криму) [13;152]. Проте зовсім не голод змусив ногайців вирушити на захід, голод скоріше був наслідком, а не причиною цього руху.

На початку XVII ст. у степах на сході від Волги з'являються численні племена калмиків. Зі сходу на них тисли монголи, з півдня - казахи, і калмики на чолі з ватажком Урлюк-Тайши змушені були вторгнутись до російських володінь у Сибіру та Поволжі. Зіткнувшись з невеликими, але добре озброєними російськими загонами, калмики змінили напрямок руху до району Емби, Яіка, Волги, до ногайських кочів'їв. У 1606 р. перші зіткнення калмиків з ногайцями змусили останніх тимчасово перейти на правий берег Волги, де вони потрапили під вплив Кримського хана [187;126. 210;56]. Багато ногайських улусів, рятуючись від калмиків, пішли до Криму, визнавши підданство хана. Перехід до Криму Великих та Малих ногайців посилював військові сили ханства, але на півострові не було у достатній кількості вільних площ для кочів'їв та зайвого продовольства для нових улусів. Тільки цим можна пояснити переселення із Криму і перекопських степів значних за чисельністю ногайських сил на початку століття на заході від Дніпра.

З цього моменту у історії кочовиків Буджацької орди починається один з найбільш яскравих та цікавих періодів, пов'язаний з іменем Кантемир-мурзи. Його тридцятирічне правління буджацькими ногайцями залишило кривавий слід в історії багатьох народів Східної Європи. Поляки дали йому прізвисько - «кривавий меч», султан нагородив титулом «охоронець польсько-турецьких кордонів» [173;77,100]. За часи Кантемира політична вага і значення Буджацької орди майже зрівнялись з авторитетом самого Кримського ханства і досягли рівня напівнезалежного феодального князівства у складі Османської імперії. Ніколи ні до, ні після Кантемира буджаки не були такими сильними й багатими.

Сам Кантемир-мурза був вихідцем із ногайського роду Мансур і нащадком знаменитого мурзи Дивея, який багато разів нападав на Польщу і Русь ще за часів Івана Грозного і помер у російському полоні [Там само; 101]. На початку XVII ст. він втівав з Криму на чолі своїх численних ногайських родичів. За свідченням сучасника - польського дипломата князя К.Збаражського: «Цей Кантемир багато порожніх земель населив ногайськими татарами, до яких він сам належить, сильно укріпився й продовжує укріплюватись. Якщо спершу їх було 5-6 тис, то тепер набереться до 20 тисяч» [180;160]. Він був типовим представником степової кочової аристократії, хитрий, жадний, не знаючий пощади до ворогів, запальним у гніві, суворим воїном. Від інших ногайських мурз він, можливо, відрізнявся лише більшою сміливістю та військовою вдачею.

Вже на самому початку свого перебування у Буджаку Кантемир здійснив напад на околиці Немирова і Вінниці у січні 1606 р., але потерпів поразку від Станислава Жолкевського близько села Каравайни [270; 389-390]. З цього моменту розпочалась непримиренна боротьба двох безумовно видатних людей свого часу.

Одночасно з приходом нових ногайських сил з Криму і Поволжя підвищенню Кантемира сприяла також і низка інших важливих факторів. А саме: 1) Туреччина після завершення угорської війни мала потребу у поповненні людськими ресурсами своїх придунайських провінцій, оскільки навіть Буджак і Молдова, досить далекі від основного театру військових дій, постраждали у ході війни (похід 20 тисячного угорського загону на Бендери і боротьба Михайла Хороброго у Молдавії у 1600 р.) [263; 41-43. 163; 304-309]. З огляду на це турецька влада спокійно поставилась до такого масового переселення ногайців за Дніпро і Дністер. 2) Придушення гетьманом С.Жолкевським козацького повстання під керівництвом Северина Наливайка у 1594-1596 рр. і загибель багатьох запорожців на деякий час послабило українське козацтво, забезпечивши тим самим тимчасовий перепочинок для турок і татар у Північно-Західному Причорномор'ї. 3) Польський уряд у черговий раз і надовго зав'яз на сході, намагаючись посадити у Москві царем свого ставленика, що й спровокувало «смуту» у Московській державі і відвернуло увагу від південних кордонів. 4) Напади калмиків у 1608 і 1613 рр. при відсутності ефективної підтримки з боку Москви примусили всі улуси Великої ногайської орди перейти на правий берег Волги і розірвати союз з Москвою [173;65].

Як бачимо, коло замкнулося, поштовх, даний калмиками волзьким ногайцям, відгукнувся на кочовиках усього Північного Причорномор'я і викликав нові напади татарських орд на землі Речі Посполитої і Русі. Не випадково саме у роки «смути» А.А.Новосельський відзначає підвищену активність татар і вказує, що у набігах на

московські землі брали участь всі татарські сили: кримці, Малі і Великі ногаї і навіть Білгородська орда [Там само;79]. Втім, на думку С.Жолкевського, Кантемир прибув під Серпухов у липні 1610 року як союзник російського уряду. За його словами, «Шуйський застосував усі засоби, які тільки міг. Він закликав татар, зробивши їм подарунки, і двоє знаменитих мурз - Батербій і Кантемир-мурза привели з собою до 15 тис. татар і майже під час самої битви біля Клушина, взнавши від узятих язиків про втрату цієї битви, нехотіли переправлятися з табором на той бік Оки, а вислали лише 4 тис. чоловік» [99;66]. Швидше за все Кантемир і не збирався допомагати росіянам, вступати до бою з переважаючими за силами загонами польської регулярної армії було не в його інтересах. Він лише скористувався ситуацією загального безладу для грабування мирних селян навколишніх селищ і, обтяжений здобиччю, швидко ретирувався з театру військових дій.

У 1612 р. Кантемир здійснює великомасштабний похід на околиці Кам'янця [180;23]. З кожним роком росли його сили й авторитет. В березні 1615 р. за повідомленням московських гонців з Криму «ногайці Шентемирова улусу ходили вместе с иштерекови и казыевцы на государевы украины войною», але цей напад був зроблен без дозволу хана за що хан «велел своим дворовым людям их переграбить» [89;79] У відповідь українське козацтво та литовська шляхта організували похід на човнах по Дністру у квітні 1616 р.до Акермана, Кілії та Бабадагу [Там само;80].

Що правда, спершу Кантемиру, мабуть, доводилось ділити владу й вплив на буджаків з іншим, не менш авторитетним ногайським мурзою Батербієм; С. Жолкевський у своїх листах до короля згадує його значно частіше, ніж Кантемира. Важко що-небудь сказати про їхні стосунки між собою, джерела мовчать з цього приводу і немає свідчень про зіткнення між цими двома впливовими мурзами. У листі від 17 травня 1615 р. С.Жолкевський повідомляє, що Силістрійський бейлербей перейшов Дунай і у Білгорода (Акермана) чекає підходу основних сил з Румелії, щоб разом з буджацькими ногайцями та кримським ханом піти на Польщу і помститись за козацькі напади на турецькі приморські міста. Батербій вже вирушив був на кордон, та султан відкликав його: «щоб людей і коней не морити», до з'єднання з іншими загонами [270; 237]. Похід відбувся у вересні того ж року, очолюваний ханом, на Поділля та Волинь за участю ногайців Батербія [Там само; 406].

Попри все вплив Кантемира у Буджацькій орді неухильно зростав. Особливо це виявилось підчас польсько-турецького конфлікту за молдавський трон у 1617 р. Польський уряд намагався припинити турецьке владарювання у Молдові і посадити там свого ставленця. Турецька армія, очолювана Іскандер-пашею увійшла до Молдавії, переправившись біля Ізмаїлу і намагаючись просуватися далі на Поділля. Тут до турків приєдналися загони воєвод з Молдавії, Валахії, Трансильванії і Кантемир зі своїми ногайцями. За словами гетьмана С.Жолкевського під керівництвом Іскандер-паші було 30 тис. турків, 12 тис. угорців (трансильванців), кілька тисяч волохів і мултян і 20 тис. татар [Там само; 310]. Назустріч йому вийшло польське військо на чолі з С.Жолкевським. Кантемир-мурза здійснив обхідний маневр, намагаючись примусити поляків розділити свої сили навпіл, але гетьман не піддався цим хитрощам [Там само]. До зіткнення суперників не дійшло. Польща не

була зацікавлена у війні з Туреччиною, оскільки в цей момент готувався похід на Москву, а в Туреччині повним ходом йшла підготовка до війни з іранським шахом. 23 вересня біля містечка Яруги на Дністрі Жолкевський та Ісканадер-паша підписали угоду, за якою поляки йшли на деякі поступки, погодившись виплачувати татарам упоминки, не втручатись у молдавські справи й заборонити козакам «ходити на море», тобто нападати на приморські турецькі міста. Зі свого боку турки обіцяли стримувати татар від нападів на Польщу [Там само; 277-280. 104;42-43].

Знаменно, що на раді мурз Іскандер-паші, де Кантемир-мурза та його брат Ахтемир-мурза були ознайомлені зі змістом готового до підписання договору, Кантемир прямо заявив, що він не буде виконувати його умови й не припинить набіги на королівські землі [137;612]. На знак протесту Кантемир відділився від основних турецьких сил і за чотири дні з 17 по 21 вересня пройшовши 60 польських миль, напав на Галич. Крім того постраждали також і землі Молдавії, і так сильно, що Жолкевський із зловтіхою зауважив: «Надовго запам'ятають волохи цю експедицію» [270; 283-284], а Іскандер-паша не зміг зупинити збунтованого мурзу. В цей же час за наказом султана в Криму хан збирає свої війська для персидського походу, переправляючи їх морем із Кафи у Трапезунд. Далека й затяжна війна у гористій місцевості, на незнайомому театрі військових дій, без достатніх гарантій великої здобичі не привертала кримських татар і вони всіляко ухилялись від мобілізації й тікали у Буджак до Кантемира [Там само; 273]. Скоро йому предстала можливість звести рахунки зі своїм заклятим ворогом С.Жолкевським. Багатоденна битва на полях Цуцори у вересні 1620 р. закінчилась поразкою польського війська і загибеллю його командуючого гетьмана Жолкевського [130; 3-4]. Катастрофа під Цуцорою стала для Польщі грізним попередженням, а для Кантемира ще однією сходинкою до влади і слави. Цією перемогою турки багато в чому були зобов'язані йому та іншим ногайським мурзам. Разом з Кантемиром у битві брали участь калга Давлет-Гірей і родичі Кантемира: Адиль-мурза-Дивеев, Урак-мурза (його зять), всього 25 тис. татар й 8 тис. турок [173;98]. Саме Кантемир з 12 тис. татар прорвав оборону табору Жолкевського і вирішив долю битви [180;55]. Під Яругою і Цуцорою лідер Буджацької орди поводив себе як цілком самостійна політична фігура, активно впливаючи на польсько-турецькі відносини з вигідних йому позицій

Власне кажучи, Хотинська війна 1621 р. розпочалась через набіги Кантемира на Україну і морські походи запорозьких козаків на турецькі міста. Ця війна піднесла Кантемира на небувалу височінь і, навпроти, досить сильно похитнула авторитет і становище кримського хана Джанібек-Гірея (1610-1623) в очах султана. Практично усі польські учасники Хотинського походу, що публікували спогади, в один голос відзначають небезпечні дії Кантемира в ході кампанії 1621 року. За їхніми словами він привів під Хотин величезне татарське військо 80 тис. чоловік, не враховуючи кримців. В перші дні облоги польського табору Кантемир перекрив дорогу на Кам'янець-Подільський, тим самим відрізавши Ходкевича від основної бази і позбавив його підвозу продовольства та боєприпасів. Незабаром, через кілька днів, він з 50 тис. татар рушив під Залісся і Люблін, грабуючи і спалюючи все на своєму шляху, і повернувся у турецький табір через п'ятнадцять днів з великою здобиччю [Там само; 59].

Незважаючи на поразку у Хотинській війні, султан Осман II (1618-1622) був задоволений Кантемиром і нагородив його саном Силістрійського бейлербея. В руках ногайського мурзи опинились доходи цілої провінції Османської імперії, його влада поширювалась на територію від Очакова до Добруджі, з такими великими торговими центрами, як Акерман, Кілія, Силістра та ін. Фактично турецький уряд повторив прийом, випробуваний ще за часів хана Гази-Гірея, коли султан віддав доходи Силістрійського бейлербейства хану для відшкодування збитків угорської війни у 1598 р. Але Гази-Гірей був монархом, а Кантемир не належав до численної династії Гіреїв і навіть не був мангітським князем.

Природно, що такий зліт Кантемира викликав гостру негативну реакцію Джанібек-Гірея й кримської аристократії. Ханське самолюбство було уражене великою не за рангом, султанською нагородою. За словами Я.Собетського: «Татарський хан у своїй дикій пихатості із зневагою дивився на Кантемира більш низького за походженням і суспільним станом, його власного підданого, який, проте, користувався пошаною у всіх турок і у самого Османа, і поставлений був правителем Силістрії і Бессарабії, незважаючи на те, що були люди старші за нього» [Там само;78]. Напевно, в цей час Кантемиру вдалось формально ствердити свою незалежність від Криму. За свідченням російських дипломатів він під час Хотинської війни «отъехал к турецкому», а жінка його, що жила у Криму, тікала до Кафи [173;101]. Султан прийняв його під своє заступництво і вимагав від Джанібек-Гірея видати його сім'ю, майно і улусних людей. Таким чином, Кантемир став головою нового татарського князівства, підпорядкованого безпосередньо султану, і значним можновладцем Османської імперії.

На жаль, в нас мало даних про те, яким був державним діячем і адміністратором Кантемир на посаді Силістрійського бейлербея. Деякі історики минулого століття вважали його засновником фортеці Татар-Бунар на шляху між Кілією і Акерманом [226;808]. Можна лише говорити твердо про те, що політика Кантемира по відношенню до Польщі не відчула ніяких змін.

Князь К.Збаражський, посланий королем до Стамбулу для підготовки нового договору у 1622 р., вважав головною і найбільш серйозною перешкодою для миру з Туреччиною кримських і білгородських (буджацьких) татар: «Білгородськими владарює Кантемир, прибрати якого турки, безумовно, не схочуть, оскільки він добре їх підтримує проти козаків у теперішніх мирних умовах...Цей Кантемир об'єднався тепер з кримським ханом, в них одні кочів'я, задуми однакові» [180;160].

І дійсно у питанні боротьби з козаками Кантемир і Джанібек-Гірей були союзниками. У ході Хотинської війни Буджацька орда найбільш сильно постраждала від ударів запорожців. На самому початку війни козаки на чолі з гетьманом Бородавкою увійшли до Молдови і підчас битви з турецько-татарськими військами вбили Силістрійського бейлербея Хусейна. Згодом у вересні 1621 р. 80 козацьких чайок напали на міст через Дунай, а інший загін розгромив селища буджацьких татар, які, рятуючись з сім'ями повинні були тікати під захист турецького гарнізону в Ізмаїлі [67;246-248. 196;105].

У першій статті польсько-турецького мирного договору, укладеного під Хотином 9 жовтня 1621 р, Польща зобов'язується заборонити запорозьким козакам виходити в море і розоряти володіння султана. Друга стаття повністю присвячена

татарам, вона проголошує: «Ні молдавани, ні татари добруджанські, білгородські, тегінські, кілійські, очаківські, кримські не повинні наносити будь-якого збитку володінням, замкам, містам, селам, худобі, майну, людям короля і Речі Посполитої, а також робити набіги...» [180;190].

Як бачимо, у договорі немає визначення «Буджацька» або «Білгородська» орда, татари тут перелічені за місцями їхнього проживання, згідно з назвами турецьких адміністративних одиниць - «нахій». Так само не знайдемо ми цих назв і у польсько-турецьких договорах 1607, 1617 років. Звичайно, у документах такого роду використовувались визначення: «татари», «люди кримського хана і бейлербеєв» і т.п. [Там само]. Це можна пояснити тим, що юридично на території Османської імперії не було такого феодального утворення як Білгородська (Буджацька) орда. Якщо ми звернемось до турецьких авторів першої половини - середини XVII ст., наприклад, трактат Алі Чауша з Софії, 1653 р., то у списку провінцій і васальних держав імперії ми не знайдемо іншого татарського князівства, крім Кримського ханства [231;93-94].

Буджацькі ногайці жили на землях ханського мюльку і їхній ватажок був лише ленником кримського хана, а потім вже васалом султана. Сувора феодальна ієрархія не дозволяла Кантемиру діяти від свого імені чи від імені буджацької орди. За цієї причини в офіційних міждержавних угодах немає згадок про це кочове об'єднання, хоча європейські дипломати добре розрізняли кримських татар від буджацьких.

Зробивши Кантемира бейлербеєм, Осман II вивів його з-під юрисдикції кримського хана, підпорядкувавши безпосередньо собі. В особі Кантемира і Буджацької орди Османська імперія отримала сильну зброю, завдяки якій вона могла загрожувати Речі Посполитій і, в разі потреби, приборкувати непокірливих кримських ханів. У свою чергу для Криму відмежування буджаків мало в собі явну загрозу в тому плані, що в Північно-Західному Причорномор'ї склався поступово центр ногайської опозиції кримським ханам. Зростаючий авторитет Кантемира у ногайських племенах Криму й Поволжя залучав до нього нові ногайські улуси, що, звичайно, не могло не турбувати кримську аристократію. Звідси - тривала і вперта боротьба Криму з Кантемиром, яка закінчилась тільки після його смерті. Головними ворогами Кантемира стали двоє братів Мухамед-Гірей і Шагінь-Гірей, претенденти на ханство. У 1610 р. їхня спроба відібрати ханський трон у Селяметь-Гірея виявилась невдалою і вони змушені були ховатись у Буджацькій орді, зібравши навколо себе ватагу розбійників, особисто відданих їм татар, здійснювали напади на сусідні прикордонні райони України. Хан за наказом Порти захотів їх приборкати, виступив на Акерман і розгромив братів «на акерманському полі». Мухамед втік до Стамбулу, а Шагінь пішов до кордонів Брацлавщини, ховаючись деякий час у «дикому полі», де його не могли дістати ханські слуги. Династичну боротьбу в Криму намагався використати король. За російськими інформаторами, дуже обізнаними в кримських справах: «Шаин-Кирей царевич, Саадет-Кирей царя сын, который изменил турецкому, что жил в Белгороде, а с крымским царем у него был бой, ныне у польского короля, а с ним многие люди есть крымские, ногайские и черкасы горские беглецы, и черкасы запорожские днепровские. А дает им король корм, а хочет с ним посылать от себя запорожских черкас воевать крымские улусы и турецкого города и под Жанбек-Киреем царем крымского юрта искать» [89;68-69].

Султан просив короля допомогти піймати Шагінь-Гірея і доставити його до Стамбулу. Влітку 1614 р, вже новий хан Джанібек-Гірей пішов на Україну, розгромив невелику банду Шагінь-Гірея, але не піймав його самого. Шагінь дістався до Добруджі, а згодом перебрався до персидського шаха, поступив до нього на службу.

У цьому епізоді міжтатарських відносин незрозуміла позиція Кантемира і Батербія. Мабуть ногайські мурзи спочатку прийняли братів досить прихильно, не вперше буджаки приймали кримських опозиціонерів, але під тиском султана і хана мали виступити проти них. Звертає на себе увагу і той факт, що битва між ханом і Шагінь-Гіреєм відбулася, за словами Жолкевського, на Тілігулі, «на полях білгородських» [270;224]. Виходячи з цього, можна стверджувати, що поняття «білгородські поля», що часто зустрічаються у джерелах, відповідає не тільки областям, що безпосередньо граничать с Білгородом (Акерманом), але й степи між Дністром та Бугом. Мабуть фрондуєчі брати знайшли собі притулок не у Буджаку, а на лівому березі Дністра у «диких полях», де не було ані турецьких гарнізонів, ані ханської адміністрації. Буджацькі ногайці вигнали їх із своїх улусів і цілком перейшли на бік хана.

Поки у Стамбулі правив Осман II становище Кантемира було досить міцним. Але у травні 1622 р. повстали стамбульські яничари. Османа було скинуто і вбито, а на престол піднявся Мустафа I (травень 1622 - вересень 1623 рр.). Політична нестабільність в Османській імперії негативно позначилась на стан справ у Кримському ханстві. У 1623 р. з Криму був вигнаний Джанібек-Гірей і до влади прийшов його ворог Мухамед-Гірей III (1623-1627 повторно). Першим заходом нового хана була організація походу проти Кантемира з метою приборкування непокірного васала. Влітку 1623 р. хан зібрав усі свої сили й рушив до Буджаку. У вересні він повернувся, примусивши Кантемира разом з його улусами, близько 30 тис. чоловік, перекочувати на Молочні води [173;110]. Мабуть, ця акція була проведена за погодженням султана і при сильному тиску Польщі. Відомо, що польський посол князь К.Збаражський у ході переговорів з приводу нового мирного договору з Туреччиною, вимагав від турецького султана прибрати Кантемира з Буджака. Приводом до таких вимог послужили регулярні порушення буджацькими татарами Хотинського перемир'я. У цьому їм допомагав молдавський господар Томша, пропускаючи через свою територію татар [180;111-113]. Кантемиру, який втратив заступника у Стамбулі, нічого не залишалось вдіяти, як підкоритися Мухамед-Гірею.

Невдовзі ситуація у правлячих колах Османської імперії знову змінилась, до влади прийшов новий султан Мурад III 1623-1640. Скориставшись ситуацією, Кантемир знову повертається у Буджак, де веде переговори з турецькою владою, пропонуючи султану повернути до Криму Джанібек-Гірея. З цього моменту протиріччя між Кримом і Стамбулом прийняли необоротний характер і часто носили форму прямих збройних зіткнень. У своїй антитурецькій політиці Мухамед-Гірей та його брат калга Шагінь-Гірей зайшли так далеко, що навіть пішли на безпрецедентний крок, вступивши до союзу зі запеклим ворогом султана - запорозькими козаками .

Калга Шагінь-Гірей у грудні 1623 рю їздив до козаків укласти договір проти Кантемира. Російські джерела повідомляють, що в кінці року калга відправив на Низ 1000 вівців, 300 корів, хліб та інші продукти з об'явою походу на Кантемира [173; 114]. На допомогу Шагінь-Гірею запорожці виставили 8 тис. чоловік (за турецькими джерелами 800 чоловік) [Там само; 517] і крім того відправили на Босфор 150 «чайок» [135;618]. Спочатку брати розправились із співчуваючими Кантемиру мурзами, розбили його улуси, що кочували у Криму, а його дружину і дітей вбили. Ті прибічники ногайського ватажка, які залишилися живими, намагались сховатися за стінами Кафи, але і там не знайшли порятунку. Шагінь-Гірей за допомогою запорожців здобув штурмом місто [173;114]. Згодом, взимку 1624-1625 рр. зібравши величезне військо, що складалось із кримських татар і Малих ногаїв, він вирушив на захід і пограбував околиці Акерману, Ізмаїлу, Кілії, тобто турецькі володіння, переправився до Добруджі. Кантемир, з дозволу султана, зібрав у Добруджі близько 30 тис. татар і загони місцевих балканських санджакбеїв. Битва відбулася на правому березі Дунаю, Шагінь-Гірей був розбитий і втік до Криму [223;491-492].

Султан, зайнятий війною з іранським шахом, не мав можливості належним чином прореагувати на спроби Криму звільнитися від османської опіки. Але поява у Буджаку нових турецьких військ і поразка Шагінь-Гірея сильно остудило бойовий розпал братів. За свідченнями російських дипломатів Кантемир навіть повернувся до Криму, де пробув до 1627 р. [173;114]. Така ситуація не могла довго тривати, і у Стамбулі вирішили повернути на ханський трон Джанібек-Гірея, використавши для цього Кантемира. Тим більше, що сам Кантемир жадав помсти за принесені йому образи і смерть сім'ї. У лютому 1627 р. він разом зі своїми родичами й улусами тікає з Криму до султана з пропозицією вигнати братів. Спроба Шагінь-Гірея наздогнати його у Добруджі була невдалою. На початку 1628 р. Кантемир і Джанібек-Гірей за допомогою турецьких військ обложили столицю Кримського ханства Бахчисарай, у якій переховувався хан Мухамед-Гірей. Шагінь-Гірею вдалося вийти з Криму й дістатися Дніпра до козаків, де він знову попросив допомоги [Там само; 119].

Калга отримав загін у 4 тис. чоловік з артилерією, за що було обіцяно ви платити 100 тис. червоних злотих і кілька сотень коней. Зведений козацько-татарський загін поспішив на виручку ханові, на шляху відбиваючись від атак кантемировських ногайців. У лютому облогу було знято, а Кантемир, розбитий, разом з Джанібек-Гіреєм втік до Кафи. Було також захоплено 12 гармат, які Кантемир відібрав у поляків у битві при Цуцорі. Незважаючи на перемогу, козаки змушені були повернутися на Дніпро. Великі втрати - 1000 чол. і загибель їхнього ватажка гетьмана Михайла Дорошенка не дозволили закріпити успіх, і невдовзі під ударами Кантемира брати повинні були тікати до своїх союзників на Дніпро [159; 165-166. 223;496]. У Криму до влади повернувся Джанібек-Гірей, а Кантемир повернув собі свої ногайські улуси і становище найвпливовішої людини у ханстві.

Багаторічна усобиця призвела до сильного розорення Кримської держави і підриву її економіки. Багато ногайських улусів були пограбовані, їхні «животи» і коней віддавали кримським родам. У свою чергу, після повернення Джанібек-Гірея, ногайці Кантемира мстили за роки приниження кримцям новими насильствами і грабунками. У доповнення до цього ситуацію значно погіршила морова пошесть, що охопила практично все Північне Причорномор'я. Як завжди, у роки недородів і

голодувань, коли скотарство і примітивне землеробство не дозволяло прогнати населення, татари шукали виходу у грабіжницьких набігах за живим товаром (полоненими) та худобою. У таких набігах об'єднувалися усі татарські орди незалежно від їхньої політичної орієнтації. У 1623 р. буджацькі татари разом з азовцями й кримцями під загальним керівництвом Урак-мурзи ходили на Русь. Наступного року українські землі Польщі грабував Кантемир, в 1625 р. спільний похід Кантемира, хана й турецьких військ Абаз-паші під Бар, Галич, Львів закінчився невдало - татари втратили 10 тис. чоловік вбитими і полоненими і 40 тис. коней, багато загинуло підчас переправи через Дністер по льоду. У цьому поході загинув син Кантемира [76;270-271]. Навесні 1626 р. на Польщу був знову посланий Кантемир. Після невеликої перерви, пов'язаної з татарською міжусобицею, напади відновлюються - спільний похід Джанібек-Гірея і Кантемира восени 1629 р. Для татар цей похід коштував дорого, з 20 тис. чоловік, що брали участь у набігу на Поділля, не повернулося близько 15 тис. Залишки війська пішли у Буджак до Акерману, проте і тут багато загинуло від морового пошестя. Татари не привели жодного полоненого [173;117,153-154,183].

Серед ногайських мурз, соратників Кантемира, особливо виділявся енергією і заповзятливістю Урак-мурза. Ми не випадково зупиняємось на особі цього ногайського ватажка, оскільки йому у подальшому довелося в якійсь мірі стати спадкоємцем Кантемира і родоначальником нового ногайського роду. А.А. Новосельський, розглядаючи родовід ногайських мурз, відзначає, що у першій чверті XVII ст. у Великій Ногайській орді суперничали між собою нащадки двох знаменитих князів Урмаметя і Тинмаметя. У роду Тинмаметя відзначався молодий Урак-мурза, відомий в Орді як вдалий воїн. Свою кар'єру він починав при дворі царя Федора Івановича 1584-1588. Разом з касимовським царем Урмаметем у роки «смути» він служив в одного з самозванців «калужского вора» (у російських джерелах Урак-мурза відомий як Петро Урусов). Після вбивства Урмаметя за наказом самозванця, Урак, помстившись за смерть ногайського князя, в грудні 1610 р. вбиває самого «калужского вора» [127;511]. Згодом тікає до Криму, де швидко досягає вагомого становища серед ногайської аристократії, одружившись з донькою Кантемира. У 1623 р., незважаючи на ханську заборону, спільно з азовськими та буджацькими татарами ходив на Русь і, не повертаючись до Криму, пішов за Дністер до Кантемира [173;56,68,153].

У «Записке о происхождении едисанских, буджацких и едичкульских татар» (датованій 1761 роком), говориться, що ногайці під керівництвом Арак-улу та його брата Ор-Мамбет-улу в 20-их рр. XVII ст. переселились з річки Етиль (Волга) і прийняли турецьке підданство з кількома тисячами татар. Вони були поселені у степи між Дунаєм, Прутом і Дністром «Того степу... від Каушан до Ізмаїлу по річці Дунаю з півдня 36 годин, на захід від Ханкишла до річки Прут 36 годин. У третім боці, від річки Бик до річки Прут 2 години» [29;88].

На нашу думку назва у записці «Арак-улу» означає ніщо інше як улус Урака, хоча його родство з Ор-Мамбетом чи Урмаметем є досить суперечливим. На це вказує і фірман султана Ахмеда II від 1692 р. на ім'я буджацького сераскира і мурз поколінь Орак і Урумбет: «Ім наказується йти на допомогу господарю Молдавії проти козаків і поляків які мають наміри вторгнутись у Молдавію, коли тільки він

вимагатиме цієї допомоги» [238;637]. Також і Д.Кантемир вказував на те, що «...ногайські татари (у Буджаку) поділяються на дві гілки: Орак-огли і Орумбет-огли» [108;25]. Іншими словами, діти чи улус Орака, улус Ормамбета.

Султан Мурад III високо оцінив заслуги Кантемира перед османами. Окрім почесного подарунку з рук султана - жупану і шаблі, йому було повернено титул бейлербея «...правителя берегів Чорного моря і гирла Дунаю з Силістрією й Акерманом» [173;186]. У цей час зірка Кантемира досягла свого zenіту. Повторне піднесення Кантемира не могло не викликати заздрощів і побоювання з боку кримських родів й самого хана Джанібек-Гірея. З моменту, коли Кантемир пішов під султанське заступництво, у Криму проходить процес посилення ролі і впливу ногайських мурз на ханську політику. Цей процес, природно, викликав незадоволення представників кримської аристократії - головних кримських родів, а також у чиновників ханської адміністрації. Відновлюється багаторічна боротьба, кривава й руйнуюча для всієї держави. Внутрішнє протистояння феодалських угруповань за владу, за вплив на кримську політику і розділ військової здобичі було визначальним фактором внутрішнього політичного життя у 20-30 рр. XVII ст.

Уся політика Джанібек-Гірея у друге його правління проводилась під тиском ногайських князів і мурз на чолі з Кантемиром, що породжувало приховане, а часто і відверте суперництво з ним кримських князів і мурз. Хан і кримці надзвичайно добре розуміли, що під час боротьби з Мухамед-Гіреєм і Шагін-Гіреєм вони не могли обійтися без підтримки Кантемира. Його підтримка була настільки вагомим фактором, що дозволяла йому вважати себе людиною, яка посадила Джанібек-Гірея на ханський престол. Хан не наважився розірвати відносини з Кантемиром, незважаючи на підбурювання кримських мурз і свавілля, що здійснювали у Криму ногайці. Кажучи словами турецького хроніста, «...Князь Кантемир-мурза був начальником мансурців. Цей народ ніколи не висловлював покори ханам, а після відзнаки, отриманої Кантемиром, особливо згордів» [223;510]. Деякий час після перемоги Джанібек-Гірея Кантемир з частиною своїх улусів знаходився у Криму, але через загрозу замаху повернувся до своєї ставки в Акерман [173;187].

Наступні роки правління Джанібек-Гірея позначені підвищенням активності буджацьких і кримських татар, що пов'язано з відносною політичною стабілізацією в Криму і погіршенням польсько-турецьких відносин. Козацька розвідка пильно слідкувала за пересуванням татарських загонів. У травні 1630 р. полковник Калиновський повідомив короля про перехід кількох тисяч татар із Криму у «буджацькі поля», в липні 1632 р. гетьман Петрижицький попереджував владу прикордонних воєводств про наступний набіг кримських і білгородських татар, що переправились на лівий бік Дністра і загону турецьких яничар біля Маяк [13;338].

У 1632 р. помер польський король Сигізмунд III Ваза і російський уряд, скориставшись нагодою, почав війну за Смоленськ і Сіверські землі, захоплені поляками у роки «смути». У союзники Москва хотіла залучити Кантемира, відправивши до нього послів з поминками ще роком раніше. Та, видно, російські порадуни не задовольнили його, оскільки наступного року буджаки разом з Малим Ногаєм та азовцями ходили на Русь, а частина Малих ногаїв, захопивши здобич, пішла до Кантемира [173;192,196]. Надалі бігство ногайців з Криму прийняло масовий характер. У 1633 р. до Кантемира тікає його брат Салмаш-мурза (Сельман-

Шах), у 1636 р. до нього тікає 400 чоловік казієвських ногайців (Малий Ногай), що, зрозуміло, не могло вітатись кримською владою, да і султан підозріло дивився на приплив до своїх володінь неприборканих кочовиків [173;189,249. 223;514].

Першопричиною ногайського руху на захід був новий калмицький наступ проти Великих Ногаїв і російських гарнізонів у Поволжі. У 30-ті роки калмики стають серйозною загрозою навіть для такого великого центру російських володінь на Волзі, як Астрахань. У 1630 р. калмицький вождь Урлюк-Тайша бився з російськими стрільцями і ногайцями у двох днях путі від міста і відігнав за собою улуси ногайського племені джемболук (джембойлик) [35;176]. Калмиків притягували широкі кочів'я за Волгою, до того ж вони не знаходили більше до статньої здобичі на спустошеному ними лівому березі, бо багато ногайських улусів, рятуючись від набігів калмиків, пішли на правий берег Волги й подались до кримського хана. Зміна щільності кочового населення у Північному Причорномор'ї тут же позначилась на безпеці кордонів речі Посполитої і Московської держави, а також на внутрішньополітичній обстановці у Кримському ханстві.

Зміна хана у Криму влітку 1635 року знову до краю загострила відносини між Кантемиром і кримською аристократією. Новий хан Інает-Гірей 1635-1637 почав проводити відверто антитурецьку політику, користуючись важким становищем в економіці Османської імперії і зайнятстю султанських військ на персидському театрі військових дій, він замислив звільнитися від османського засилля у внутрішньому житті своєї держави. Саме собою зрозуміло, що головним супротивником і перешкодою для здійснення його планів став вірний слуга османського престолу - Кантемир.

Протистояння почалося з того, що Кантемир у серпні 1635 р. з кількома тисячами чоловік підійшов до Перекопу і викликав до себе мансуровських мурз. Проте його не підтримали Великі Ногаї, сили були нерівними і сутички не відбулося [173; 246]. Вирішальна битва відбулася навесні 1637 р. Інает-Гірей, зібравши 150-тисячне військо, у тому числі і 600 запорожців на чолі з Павлюком, рушили у Буджак [Там само; 247]. Кантемир не міг нічого протиставити такій армادі і втік до Стамбулу. Хан обложив Кілію і вимагав у мешканців видати сім'ю і майно Кантемира, загрожуючи пограбувати місто і винищити жителів. Підлеглі особисто Кантемиру улуси були переведені до Криму, а багато його слуг вбито. Серед мурз, що «зрадили» Кантемиру були і його родичі Сельман-Шах і Урак-мурза, а також Велі-Шах-мурза, Небзедь-мурза, Кутлуг-Шах-мурза, Алі-Бек, Ай-Демир і Кемальбек. При цьому Сельман-Шах і Урак-мурза поклялись зі своїми людьми переселитись до Криму. Як показали подальші події, ці клятви не були нічого варті, ногайські мурзи навмисне затягували час і не збирались перекочовувати, пояснюючи свою нерозторопність відсутністю достатньої кількості коней для далекої подорожі [223;514].

Після приборкання буджацьких ногайців Інает-Гірей здійснює ту ж політику, що і його попередники - Мухамед-Гірей і Шагінь-Гірей. Він обложив і пограбував Кафу, наказавши стратити кафського бейлербея і кадія (Там само). Подібна поведінка хана виходила за межі міжтатарських протиріч і більше походила на відвертий бунт васала проти свого сюзерена.

Свої політичні цілі Інает-Гірей ясно висловив у листі до стамбульського шейх-ул-ісламу (вищої духовної особи), надрукованому у роботі В.Д.Смирнова. Він звинуватив Кантемира у розпалюванні татарської усобиці і смерті Мухамед-Гірея III, вимагав від султана видати його: «Хоча падишах і дав нам Кримське ханство, але звільнення моє по клеветі деяких злих людей безсумнівне. Стільки років я терпів нещастя й втрати заради кількох днів покою і безпеки! Тому не можна було далі виносити злі замисли Кантемира. Показавши притаманну нашій природі енергію і мужність ми розгромили області і селища вищезгаданого Кантемира, затоптавши їх під ногами татарського війська і захопивши у полон його жінку й сина, чим він теж отримав заслужене покарання. Нам відомо, що він утік, пішов до Стамбулу і знайшов собі захисток у Порті. Кантемир один з наших підданих. Я бажаю, щоб нам благополучний падишах прислав його сюди. Брати Кантемира - Урак-мурза і Сельман-Шах з сьома-восьма тисячами ногайців, випрохавши від мене помилування перейшли до моєї служби. Якщо його величність падишах не видасть мені Кантемира, то я, перейшовши Дунай, сам особисто явлюсь біля Стамбулу і доможусь цього безсоромного лицеміра, якого називають Кантемиром. Коли мені скажуть, що з даруванням Кантемиру області Очакова і Силістри він, мовляв, зробився нашим беєм, то ці слова будуть причиною обурення. Коли ви вважаєте, що заспокоїте нас, кажучи: «Вам дано халат і указ, ви, як і раніше, хан», що ми, обманувшись вашою неправдою, заснемо заячим сном, і, коли ви будете сміятися нам в обличчя, ми повернемося, підемо, розпустимо зібрані в нас татарські війська, а ви, між тим через кілька днів надішлете нового хана, так ви дуже помиляєтесь». У останніх рядках листа хан вимагає дати йому знатних заручників, відверто загрожуючи туркам: ...а то для нас нічого не варте піти туди, щоб вимагати видачі Кантемира. Після не кажіть, що ми не застерігали вас» [Там само; 514-515]. Цим листом Інает-Гірей сам собі підписав вирок, йому залишилися лічені дні. Новим ханом було призначено Бегадир-Гірей 1637-1641, якому було наказано негайно приступити до своїх обов'язків. Інает-Гірей, намагаючись завадити приїзду нового хана до Криму, висилає назустріч йому ногайське військо на чолі з калгою Хусам-Гіреєм. Проте ногайці, підбурювані родичами Кантемира - Урак-мурзою і Сельман-Шахом, раптово напали на кримців на переправі біля Очакова і вбили калгу. Інает-Гірей ще сподівався власно виправдатись перед султаном. Він виїхав до Стамбулу, де і відбулася зустріч у присутності султана двох запеклих ворогів. Султан звинуватив Інает-Гірея у зраді і наказав його удавити [Там само; 520].

Але й Кантемир ненадовго пережив свого ворога. Мурад IV вважав, що ворожнеча Кантемира з кримцями буде і далі постійним джерелом незадоволення і причиною смуту між татарськими народами і вирішив застрахувати себе від подібних неприємностей, наказавши за кілька днів, а саме 5 липня 1637 року стратити ватажка буджацьких ногайців [Там само; 521].

Так закінчилося життя і правління Кантемира у Силітрійському ейялеті. Проте смерть його не припинила, та й не могла припинити ногайсько-кримської ворожнечі. Вже в 1638-1639 рр. хан Бегадир-Гірей запровадив нові розправи над мансуровськими мурзами. Були страчені, передусім, родичі Кантемира - Урак-мурза і Сельман-Шах-мурза, а також багато з мансуровських мурз. За свідченням російських послів у Крими, до улусів мансуровських був посланий «нуредин» Сафар

-Гірей для грабунку і страт. Всі діти чоловічої статі були порубані, а вагітні жінки посаджені під арешт, щоб потім знищити чоловіче потомство. Такою була сила ненависті кримських родів до роду мансурів! Всього було знищено 25 мурз і лише 15 врятувались втечею на Волгу і до російських володінь [173; 283-284].

У розпал боротьби кримських ханів з Кантемиром і мансурами відбулася подія, яка докорінним чином вплинула на політичний стан у всіх північночорноморських володіннях Османської імперії. У 1637 році донські козаки разом з запорожцями здобули Азов. Фортеця Азов не тільки закривала гирло Дону і заважала козакам виходити у Азовське море, але й водночас була форпостом турецької експансії у Поволжі і Північному Кавказі. Це серйозно підірвало турецькі і кримські інтереси на Нижньому Поволжі, зокрема, після погрому 1639 р. багато улусів Великих Ногаїв повернулись за Дон і лівий берег Волги, розташувались на кочів'я під Азовим під захистом донців і принесли шерть (присягу) московському цареві [Там само; 285].

Падіння Азова на деякий час зупинило розбрат у внутрішньому становищі Кримського ханства і вимагало від татар і турок об'єднання сил для боротьби з козацтвом, оскільки тепер мова вже йшла про загрозу існування самого Кримського ханства і турецькому владарюванню у Північному Причорномор'ї.

Таким чином, закінчився тривалий за часом і насичений подіями період в історії Буджацької орди - епоха Кантемира. Смерть його не могла примирити кримську і ногайську феодальну аристократію, вона лише на деякий термін вгамувала боротьбу між татарськими угрупованнями, віддавши перемогу хану. Вирішальне слово у цій боротьбі було за султаном. Саме з його згоди у 1639 р. Бегадир-Гірей влаштував різанину над мансурами, а двома роками раніше був страчений Кантемир. У Стамбулі не були зацікавлені у продовженні татарської усобиці і прийняли бік тільки що призначеного хана. Крім того, турецький уряд з занепокоєнням слідкував за швидким збільшенням у своїх володіннях чисельності слабо контрольованих кочовиків і приймав засоби до обмеження їх припливу. Степи Північно-Західного Причорномор'я вже не могли прогодувати десятки тисяч ногайців.

Зростання чисельності ногайського населення у Буджаку під час правління Кантемира підтверджується повідомленнями із різних джерел першої половини XVII ст. Польський посол у Стамбулі князь К.Збаражський говорить про 20 тис. мешканців у Білгородській орді. Французький монах Жан-де-Люк відзначає, що буджацькі татари можуть виставити у поле 15 тис. чоловік [180;160. 151;488]. Проте вже у 1641 р. в облозі Азова турецькими військами брали участь 40 тис. буджацьких татар. Серед них були і представники відомих нам родів: Орумбет (Урмамет), Орак (Урак), Мансур, Бадрак, Арслан-бея, Навруз та ін., а також турецьке ополчення Силістрійського ейялета на чолі з бейлербеєм Кенан-пашою [254; 117].

Сімейство Кантемирів ще довгий час відігравало значну роль у житті Буджацької орди і не тільки її. Вихідці з цієї родини довгий час правили на молдавському престолі, вірою і правдою служачи турецьким султанам - Костянтин Кантемир 1685-1693, Антіох Кантемир 1695-1700 і 1705-1707 [163;336]. У 1701 р. господарем до Молдови було призначено Дмитра Кантемира, який прожив багато років у Стамбулі, користувався великою довірою Порти і кримського хана. Попри

все, у Туреччині, він познайомився з російськими дипломатами і почав таємно контактувати з російським урядом. Під час Прутського походу Петра I у 1711 р. відкрито перейшов на бік царя. Мабуть за його порадою були написані Петром маніфести до жителів Молдови і до татар Буджацької орди [239; 27]. Згодом він посів чільне місце в оточені Петра I, був сенатором і радником у східних справах. Крім того, Д.Кантемир широко відомий своїми працями з історії Молдавії і Османської імперії, знання арабської і турецької мов дозволили йому під час Персидського походу Петра I у 1722 р. зібрати й опублікувати обширні матеріали з арабської епіграфіки Північного Кавказу. Син Д.Кантемира Антіох деякий час був уповноваженим представником Росії й Франції [201; 163]. Наприкінці століття рід Кантемирів згаснув.

3.3. Буджацькі ногайці у роки народно-визвольної війни українського народу 1648-1657 рр. Військово-політична ситуація у Північно-Західному Причорномор'ї середини XVII ст., як і у попередні десятиліття, була тісно пов'язана із загальним економічним і політичним становищем Туреччини. Османська імперія, послаблена внутрішньою кризою у 40-50 роки загрузла у виснажливій війні з Венецією. Тому дуже скоротились її можливості впливати на справи у Східній Європі, фактично вони зводилися до заходів дипломатичного характеру. У цій ситуації значно зростає роль васальних держав і намісників прикордонних провінцій імперії: Дунайських князівств, кримського хана, силістрійського бейлербея і місцевих беїв.

Незважаючи на погроми Інаєт-Гірея і Бегадир-Гірея, Буджацька орда продовжувала залишатись в опозиції до кримської влади. Правда, часи могутнього Кантемира пішли в небуття, ногайці втратили роль рівного за силою суперника. Тепер вони були лише другорядними союзниками фрондуєчих принців з династії Гіреїв і не могли мати рішучого впливу на політику Криму, як колись. Крім того, визвольна боротьба українського народу і дипломатія Богдана Хмельницького висунули на історичну сцену абсолютно нову самостійну силу Українську Гетьманську державу. Відомо, що у початковому періоді боротьби Б.Хмельницький в особі кримського хана Іслам-Гірея знайшов союзника проти Польщі. Причинами такого, на перший погляд дивного союзу, могли бути затримка виплати хану польських поминків, неврожай і голод у Криму. Звідси пряма зацікавленість татар у бойових діях на території Речі Посполитої, тим більше, що їхній найнебезпечніший ворог - українське козацтво - став союзником.

Відомий дослідник історії запорозького козацтва В.Голобуцький припускав, що основним мотивом, що штовхнув хана до цього союзу, була нестабільність його політичного становища у Криму. Іслам-Гірей 1644-1654 зайняв престол після впертої й кровопролитної боротьби зі своїм братом Мухамед-Гіреєм IV 1641-1644. Прибічники потерпілого поразку хана знайшли притулок у Білгородській орді і чекали слушної нагоди для реваншу. Допмагаючи Б.Хмельницькому новий хан розраховував поповнити скарбницю і ствердити свою владу, відправивши найбільш опозиційних мурз на війну. У той же час успіх у війні і союз з козаками надавав можливість послабити залежність Кримського ханства від Османської імперії, підвищити авторитет хана в очах його підданих [67; 364-365].

Позитивно на прохання Хмельницького про допомогу прореагував і турецький уряд, який переслідував у цьому питанні свої інтереси. Для Порти нейтралізація запорозького козацтва, в умовах війни з Венецією, була важливим зовнішньополітичним завданням. Тому звернення Б.Хмельницького впало на сприятливий ґрунт. Силістрійській бейлербей мав допомагати козакам озброєнням і людьми. Російський дипломат і церковний діяч Арсеній Суханов у травні 1651 р. був свідком переправи у Ізмаїлі турецького загону, який прямував на допомогу Хмельницькому [228; 91. 88;225]. За словами анонімого польського автора, учасника подій польсько-козацької війни, у війську Іслам-гірея були татари: «...із Криму, Ногаю, Добруджі, Дунаю, Приволзьких і Калмицьких країв» [129; 29].

13 вересня 1648 року загін Білгородської (Буджацької) орди під керуванням Карач-мурзи у 4 тис. осіб брав участь у битві коло с.Пилявців, де було розгромлено 40-тисячне військо князя Я.Вишневецького [67;377. 127;605]. В одному з листів Яну Казиміру Б.Хмельницький прямо каже про свої союзницькі стосунки з буджацькими татарами і погрожує татарськими нападами: «Кожної хвилини й завжди готове запорізьке військо, але ще більш готове немов би стоїть у строю військо татарське. Я посилав моїх вірних спритних людей аж під Буджак, де вони приглянулись до всього, довідалися, що не тільки підлітки, але й хлопці готуються до війни» [88;250].

Татари підтримували Б.Хмельницького до 1654 р. Подвійна і зрадницька політика хана по відношенню до свого союзника призвела козацьку старшину до думки про доцільність військового союзу з Москвою. Переяславська рада повністю перекреслила плани Іслам-Гірея, і хоча Хмельницький переконував хана у неспрямованості такого союзу проти Криму, реакція Бахчисараю була вкрай негативною [Там само; 391]. Татари швидко помирились з королем, об'єднавшись з поляками проти України.

Провали у зовнішній політиці погіршили і без того непрості взаємини Криму з Туреччиною. У спробі зіграти роль незалежного самодержця, хан мав необережність втрутитись у справи Силістрійського ейялету. Він захотів «прилучитись» до доходів Ізмаїльського вакуфа і просив дати місце мутавеллі м.Ізмаїла одному зі своїх людей. Але у Стамбулі не взяли до уваги ханове побажання. Страшенно розгнівавшись на таку неповагу до своєї особи, хан надсилає ізмаїльському кадю листа, у якому в загрозливій формі наполягає на своїй вимозі: «Ти надай посаду мутавеллі моїй людині, а призначеного кизлар-агою прожени. Коли ти вчиниш всупереч, то я особисто піду туди і страчу як того мутавелі, так і тебе. Знай же це.» [223; 557].

Смерть Іслам-Гірея на якийсь час відволікла татар від українських справ. До Криму повернувся Мухамед-Гірей IV 1654-1666. Але вже по дорозі на місце новий хан затримується у Акермані для організації походу буджацьких і кримських татар на допомогу королю [88;386]. У січні 1655 р. польсько-татарські війська завдали сильного удару союзному війську Б.Хмельницького і В.Шереметьєва. У листопаді цього ж року татарські сили блокували українсько-російську армію біля Озерної. Хмельницький змушений був навіть підписати з ханом угоду, за якою він зобов'язався розірвати союз з російським царем. [67;408]. Цікаво, що залучаючи з собою у цей похід буджацьких, очаківських і добруджанських татар, хан йшов всупереч вимозі силістрійського бейлербея, який не давав дозволу татарам йти на Україну [88; 442].

Проте, незважаючи на окремі перемоги, становище Польщі у 1655 р. ще більше погіршилося, проти неї виступила Швеція. Шведські війська швидко й легко захопили усю країну, у тому числі обидві столиці - Варшаву і Краків. На бік шведів перейшла частина польської знаті. Над Польщею нависла загроза втрати державної незалежності.

На допомогу полякам знову прийшли татари. Перше їх зіткнення зі шведами було для союзників невдалим. 20 липня 1656 р. шведський король Карл X у битві під Варшавою завдав поразки польським військам на чолі з королем Яном Казимиром. Під знаменами польського короля бились і 20 тис. білгородських татар на чолі Зубхан-газі-агою. 28 вересня того ж року польсько-татарське військо розбило брандербургсько-шведську армію коло Ліку. Татари узяли до полону велику кількість шведських жовнірів і 80 офіцерів, у тому числі генерала Ізраїль Исаксона Ріддергельма. Генерала закували у кайдани і відправили до Криму разом з іншими шведськими полоненими. Рядових солдат татари одразу ж продали турецьким купцям, Ріддергельма й офіцерів залишили, сподіваючись отримати за них великий викуп зі Швеції [125;20-21. 161;73]. Швецький король, за посередництвом Б.Хмельницького, почав переговори про викуп полонених. Проте вони затягнулись на кілька років. Частина шведів була звільнена козаками під час походів до Криму. На початок 1660 року у Криму залишалось 19 чоловік і ще кілька офіцерів знаходились у селищах буджацьких ногайців біля Акерману [125; 22-23]. Подальша їхня доля не відома.

У останні місяці свого життя Б.Хмельницький примирився з Мухамед-Гіреєм, гетьман поступився кримському хану, віддавши всю смугу землі від Дніпровського лиману до Міусу. Татари могли спокійно кочувати по цьому степу, не остереігаючись нападів збоку козаків. Хан надав українським купцям можливість вільно ходити до Чорного моря [127; 633].

3.4. Криза кочового господарства і ногайські повстання у Буджаку.

Обстановка постійної війни і чвари внутрішнього життя Кримського ханства й Османської імперії призвели до обмеження загальної площі земель, придатних для кочівлі, і, як наслідок, до скорочення поголів'я худоби. Продовжуючи традиційне суперництво між владою Силістри й ханами важким становищем буджацьких ногайців скористувався силістрійський бейлербей Хаджи-Хусейн. Він намовив їх просити султана відмінити володіння яли-агаси і прийняти у підданство, дозволити переселитись за Дунай у район м.Силістри. За це вони обіцяли султану платити щороку 20 тис. гурушів й ходити разом з турками у походи. Якщо вірити інформації джерел, зібраних В.Д.Смирновим, то на це прохання з боку султана була дана позитивна відповідь: «...на їхнє побажання вийшло височайше зволення і велено було запровадити їх до пустопорожніх земель тих областей» [223; 574]. Але Мухамед-Гірей перехопив ногайців і влаштував криваву розправу над ними, що надалі послужило приводом до його відставки [Там само; 575].

Дещо інакше описує цей епізод Евлія Челебі. Передусім він говорить, що хан прийшов до Буджаку за наказом самого султана для того, щоб переселити ногайців до Криму. Причиною даної вказівки були численні скарги молдавських і турецьких підданих на розбій та злодійство ногайців. Буджаки відмовились підкоритись ханові

, висловивши свій протест таким чином: «Ми є вірними слугами падишаху, ми зламали наші арби» (вислів «зламати арбу» тут означає перестати кочувати, тобто осісти на землю.- С.Г.), і кожний раб був записаний як маючий дім, і ми вважались в Акермані як піддані - реая султана Баєзида-хана» [253; 195].

Супротивники зішлись на полі біля Акерману. Ханське військо нараховувало 90 тис. чоловік, до його складу входив і загін ногайського роду мансур. Буджацьких ногайців, за словами Е.Челебі, було від сорока до п'ятдесяти тисяч: «Із двох боків два мусульманських війська врізались одне в одне і випустили таку купу стріл, що вони затьмарили собою сонячне світло. Крики воїнів і регіт коней досягли неба і, судячи за становищем небесних світил, битва, достойна султанів, тривала цілих три години» [Там само; 192]. Кривава оргія, здійснена кримцями, потрясла навіть бувалого Челебі: «Пограбувавши і спустошивши усі ногайські стани, воїни хана збезчестили кілька тисяч чистих дівчат і непорочних красунь, подібних зіркам. Нещасні дівчата з обличчями, схожими на троянди, стікали кров'ю, багато тисяч жінок також зазнали насильства. Воїни хана узяли велику кількість худоби й майна. Було здійснено стільки безславних вчинків, що таких безчинств не здійснювали навіть татари Хулагу підчас походів на Багдад, благословенний Сафад, на Іерусалим і Каїр» [Там само; 193]. Битва біля Акерману відбулась у 1666 р. і цілком могла послужити приводом для відставки Мухамед-Гірея. Ханом став новий султанський ставленик Адиль-Гірей (1666-1671). Очевидно, що Порті вигідно було розпалювати чвари між кримцями і ногайцями діючи за принципом «розділяй і володій», зберігаючи таким чином деяку рівновагу сил серед татарських угруповань.

Обмежуючи приплив ногайців до Буджаку, Порта і хан разом з військовими заходами використовували засоби економічного натиску. За свідченням Е.Челебі, нові переселенці, окрім обов'язкового ханського податку на пасовисько, повинні були заплатити податок «яли-агаси» і данину місцевому бею, а також буджацьким агам [Там само; 194]. Подвійний податковий прес і важка військова повинність викликали часті повстання буджаків.

Як ми вже відзначали вище, лідерами таких виступів частіше за все ставали представники правлячої у Кримі династії Гіреїв. Їх не цікавило реальне становище ногайських улусів, важливо було використати цей горючий матеріал у своїх вузько кланових інтересах. Прикладом такого роду може служити повстання буджацьких ногайців, яке сталося у роки правління хана Давлет-Гірея II (1699-1702). Ініціатором заколоту був брат хана Гази-Гірей, який сам у грудні 1700 р. прибув до Буджака і почав підбурювати ногайців на заколот. Повсталі, підкупили деяких турецьких урядовців та зробили спробу заручитися підтримкою серед правлячих кіл імперії. Своєю метою вони ставили відмежування від Кримського ханства, щоб жити зовсім незалежно від хана, під управлінням свого мурзи чи намісника із Стамбула. Іншими словами, мова йшла про ліквідацію інституту «яли-агаси».

Повстання було придушене вже у січні 1701 р. Найбільш активних учасників заколоту Джан-Тимура і Арслан-бея разом з їхніми улусами погнали до Криму. Гази-Гірей втік до козаків у Чигирин, потім повернувся до Акерману, звідти за наказом султана був відправлений під арешт на о.Родос [223; 671-682]. У той же час цей виступ мав для буджаків і позитивні результати.

В Стамбулі були налякані розмахом повстання і чисельністю бунтівників. Тому було вирішено дещо полегшити податкові збори з буджаків, щоб у майбутньому уникнути подібних заворушень. Податок на земельні ділянки, які належали ногайцям, скасували, зберігався лише прибутковий податок; від усіх інших податків вони звільнялись. Але їм заборонялося без санкції уряду грабувати землі сусідніх держав. Ногайці повинні були завжди підкорятись наказам султана і виконувати разом з ханом покладені на них військові обов'язки. Відбулися також зміни і у судовій системі Буджацької орди. У юридичних питаннях ногайці керувались постановами шаріату і всі судові суперечки вирішував місцевий кадій. Тепер для них призначалось двоє суддів, по одному для родів Орь-Мамбет і Урак-оглу (Орак), з платнею кожному з них 1000 гурушів за рік утримання. Утримувати суддів повинні були самі ногайці із власних коштів [Там само; 683]. Судова система у такому вигляді зберіглася до кінця XVIII ст. і право призначати суддів залишалось за ханом [72; 143].

Важливо врахувати, що серед татарського населення Північно-Західного Причорномор'я була ще інша категорія військовозобов'язаних. Наприклад, у нотатках Жана де-Люка ми знаходимо слідуєчі слова: «Очаківські (татари - С.Г.) оточують місто того ж імені. Вони перебувають на жалуванні турецького султана. Отримана від нього винагорода називається «улафе», а їх звать «башлеями», що означає «найманці». Кількість їх сягає майже до 2.000 [151; 488]. Походження слова «улафе» (улуфе чи улюфе) сягає своїми коріннями ще до часів сельджукського наступу в Малої Азії. Це слово у тюркських мовах вживається у значенні, близькому до російського «кормовые», тобто отримувати улафе означає бути на утриманні [96; 90]. Якщо звернутись до законодавчих актів Османської імперії, наприклад «Канун-наме» Мехмеда II 1451-1481, то ми побачимо, що там термін «улуфе» означає платня-нагорода, що видається з казни [110; 95].

Слово «башлеї», точніше «бешлі», означає дослівно «п'ятірочники», вид легкого кінного війська при намісниках у провінціях. Свою платню у п'ять акче на день вони отримували з доходів ейялету. У фортецях бешлі набиралися серед місцевих жителів і призначалися для відбиття раптових атак супротивника. На чолі загону стояв бешлі-ага [253; 274]. Аналогічні підрозділи були сформовані у фортецях Ізмаїл та Акерман [Там само; 32,85]. Цілком природно, що у таких загонах служили, в основному, татари, як найбільш підготовлені вершники.

У зв'язку з цим пригадаємо і згаданого нами у другому розділі ватажка білгородських казаків на ім'я Бакай-Бешлі-ага, що здійснював набіги на Брацлав і Вінницю у 1560-1561 рр., тобто можна із впевненістю сказати, що такі поняття як «казаци» і «бешлі» для жителів степового Причорномор'я у середині XVI ст. були тотожні і означали ніщо інше як «татари на службі у султана» [115; 200, 208]. Однак, звертає на себе увагу той факт, що перелічуючи командні посади очаківського гарнізону, Евлія Челебі нічого не каже про бешлі-агу. Можна припустити, що до середини XVII ст. загін бешлі у Очакові був скасований внаслідок відсутності коштів у місцевого санджакбея. Про це каже й сам Евлія Челебі, зазначаючи, що у фортеці «мають місце три ода джабелі і три ода пушкарів, але яничар зовсім немає, і вони не можуть тут знаходитись, оскільки немає достатніх коштів» [253; 111]. У XVII столітті виплата жалування гарнізонним яничарам відбувалася частково за

рахунок відрахувань із місцевих доходів [188; 67]. Функції розвідки і зовнішньої бойової охорони Очакова виконували татари Очаківської орди. Мабуть, їхні стани знаходились на достатній відстані від фортеці, оскільки Евлія Челебі лише побіжно згадує про них: «На захід від цитаделі мешкають три сотні общин прославлених татар-ногайців, яких називають кара-таяк» [253; 115].

Серед ногайських родів, що кочують по степах Північного Причорномор'я, турецький мандрівник найбільш часто відзначає слідуючи: Урак (Орак), Урмамет, Арслан-бея, Адиля, Новруз, Шейдяк, Бадрак, Імансадак (яман-садак), Топал та інші. На жаль, Е.Челебі не каже, які саме роди входили до Буджацької орди. За його словами у 1642 році на східному узбережжі Азовського моря на річці Алти - су жили і кочували : Улу-ногай, Гечи-ногай, Урміт-ногай, Сандак-ногай, Ялман-садак, Деві-елі. Новруз-елі, Чобан-елі, Арслан-бек-елі і ще декілька десятків других родів і племен. Але потім із-за страху перед калмиками вони втекли за Кубань [10; 20]. Евлія Челебі бачив їх там взимку 1666-1667 рр., коли він пробирався з Азова до Криму, через землі Південно-Західного Кавказу. Цікаво, що на думку турецького мандрівника ногайці Деві-елі та Арслан-бек-елі спочатку кочували за Волгою і були підданими російського царя [254; 52-54].

Таким чином, згадані вище ногайські роди на той час не були у складі Буджацької орди, але досить активно брали участь у походах хана. Через три десятки років деякі з цих родів зафіксовані як жителі Буджака.

Російський посол у Кримі Василь Айтемиров у 1692 р. повідомляв у Москву, що хан, збираючи військо до угорського походу, залучає татар: «...та й Білгородщини з п'ятьма мурзами з наврузом, з шейдяковими, з урмаметевим і сином ...» [2; 20]. Крім того, етнографічні дослідження, проведені на Північному Кавказі на поч. ХІХ ст., дають підставу говорити, що ногайці - Новруз повернулись туди з Білгородської (Буджацької) орди [35; 184]. За іншими даними Науруз-улу (Новруз) одне з підрозділів Малеого Ногаю [258; 47].

У 80-ті роки ХVІІ ст. татарське населення Буджаку отримало невелике поповнення, не зі сходу, як завжди, а з півночі. Мова йде про переселення так званих татар-липкан (липок). Липками турецькі і російські джерела ХVІІ-ХVІІІ ст. називають татар-підданих польського короля. Основна маса їх поселилась на землях великого князівства Литовського, на обширних територіях сучасних областей України - Хмельницькій, Чернівецькій і Вінницькій, а також у північних районах Молдавії, ще за часів великого князя Вітовта. Це були улуси його союзника золотоординського хана Тохтамиша, які після поразки на Ворсклі у 1399 р., рятуючись від помсти Єдигея, змушені були розселитися у литовських землях [17; 48. 92]. І на поч. ХV ст, таким чином, у лісостепових районах Поділля та Буковини було створено живий щит з кочовиків, що вийшли із степу й присягнули князю Вітовту.

На кінець ХVІІ ст. липки давно вже втратили навички і побут кочового господарства. Ще на початку ХVІ ст. Матвій Меховський писав про них: «Литовські татари обробляють поля, займаються ремеслами і возять товари - вшановують Магомеда» [160; 109]. Вони жили в окремих селах, а в містах - в окремих кварталах, зберігаючи свою мову і мусульманську віру.

Після окупації частини Подолії турецькими військами, липки попросили султана дати їм можливість переселитися на землі Туреччини, мотивуючи своє прохання утисками мусульман польською владою. Ось як про це свідчить татарська хроніка: «Мешкаючи на землях невірних поляків, під зобов'язання платити данину, татари лифковські (липки), вірою мусульмани, відправили до нього (хана) прохання про позбавлення їх від уплати ганебного податку і переселення в Буджак. Хан (Селім-Гірей), знаючи тонкощі речей, не дав їм відповіді за власним свавіллям, а повів раду з правлячим у Силістрії Халіл-пашею, і коли обидва виявились однієї думки, про це прохання донесли високій Порті, але насправді, прохання татар було не до серця згаданому паші. Потім слідом за загальним донесенням Порті він відправив від себе таємно окрему меморію, у якій доводив, що виконати прохання татар не лише важко, але й цілком безглуздо. Внаслідок цього від великого везира одержано було листа про залишення цього прохання без виконання» [171; 387].

Цілком зрозуміле негативне ставлення Халіл-паші до прохання липків. Демографічна обстановка у Буджаку і без того була вкрай напруженою. У пошуках нових пасовиськ ногайці вторгались на територію Молдавії, грабували й забирали худобу своїх сусідів - молдавських селян, що, у свою чергу, викликало численні скарги господаря до Стамбула. Але все ж ще за життя султана Мехмеда IV 1648-1687 6.000 липків були переселені до Молдавії у місцевості навколо Хотина, сучасного селища Ліпкани і м.Сороки на Дністрі, де вступили до військової служби під проводом своїх «байрак-аги» [72; 141. 226; 814]. деякі з них досягали високих посад у турецькій адміністрації. Так, наприклад, посаду бея Кази-Керменя у 1681 р. займав татарин із «липків» Ян Муравський . «Липки» іноді разом з буджаками нападали на українські землі, 8 лютого 1696 р. тисяча буджацьких татар, з'єднавшись з кам'янецькими «липками», напала на волинські Ляховичі [161; 78].

Протягом всього XVII ст. буджацькі ногайці прагнули розширити область свого проживання за рахунок Молдавського князівства. Вони поступово просувались вглиб молдавської території, провокуючи постійні сутички між Молдавією і Буджацькою ордою. Дмитро Кантемир писав: «Для селян особливо великим нещастям є те, що вони живуть по сусідству з татарами, які не лише таємно крадуть все, що можуть, але навіть іноді під виглядом походу на Польщу - а у цьому випадку вони не можуть обминути Молдавію - відкрито здійснюють великий грабїж, уводячи в полон усіх жителів сіл, яких продають у Константинополі як росіян. Хоча подібні набїги давно заборонені наказами султана» [108; 151]. Іноді обидві сторони звертались за арбітражем до спільного сюзерена - турецького уряду. Часто дії ногайців зустрічали підтримку й розуміння з боку Порті, яка юридично оформляла захоплення земель і примушувала господаря виконувати свої рішення. Одночасно розширювалась територія Силістрійського ейялету. В зв'язку з тим, що між Буджацькою ордою і Молдавією не було точно визначених кордонів, Порта доручила Халіл-паші встановити демаркаційну лінію, яка б поділяла землі обох конфліктуючих сторін. Таку роботу було проведено у 1672 р. «Межа Халіла-паші» починалась там, де Верхній Троянів вал перетинав р.Ботну. Далі вона проходила по Трояновому валу на захід до Пруту [80; 30. Додаток В]. Бендерському санджакбею було доручено наглядати за ногайцями, щоб вони не розселялись на північ від Верхнього Троянова вала [226; 813].

Попри все, цей кордон не став перешкодою для буджаків. В одному з пунктів Карловицького мирного договору 1699 р. відзначалося, що татари підчас війни захопили частину територій Молдавії і поводили себе с підданими господаря як до ворогів. Зважаючи на це вони зобов'язувались звільнити землі, незаконно захоплені у Молдавського князівства. Таким чином, буджаків примусили покинути межі Молдавії, а спорожнілі землі знову почали заселятися молдавськими селянами (80; 30). Власне кажучи, саме необхідність виконувати умови Карловицького договору, за яким ногайці змушені були повернути полонених, викликало заворушення серед них і підготувало ґрунт до повстання у Буджаку під проводом Гази-Гірея взимку 1700-1701 р. [223; 667].

Наприкінці XVII ст. у буджацькі степи переселяються улуси едісанських, едічкульських і так званих «білих ногаїв», що тікали сюди від калмиків з Волги [32; 8]. Густота населення збільшується, а площа земель під кочів'я зменшується у зв'язку з поступовим рухом на південь українського козацтва і Росії. Змінилося й ставлення османської влади до своїх кочових підданих. Низка поразок від європейських армій у XVII ст. виявила технічну і організаційну відсталість турецької армії і примусила Порту переглянути своє ставлення до численної, та малобоездатної татарської кінноти. Часи Менглі-Гірея давно минули, озброєні луками й шаблями татарські загони не могли протистояти регулярній армії з вогнепальною зброєю. Сипахійська система комплектування збройних сил давно пережила себе і Османська імперія переходила до формування регулярної армії, основою і ядром якої став яничарський корпус. Військова реформа вимагала величезних витрат. Завойовницькі війни більше не приносили великих доходів і основним джерелом фінансування державних витрат стали податки з селян - реаяя.

Кочівницька колонізація порожніх земель не давала бажаного результату, тому Порта була зацікавлена в осіданні кочовиків на землю. «Закон про землю 1609 р.» проголошував, що юрюк, який живе в селі більше 10 років і записаний як реаяя, повинен сплачувати данину сипахи і не підпорядковуватися юрюкському бею, тобто голові племені [165; 153]. Так, по мірі зростання і посилення турецької регулярної армії, падало значення племінних ополчень.

Основним заняттям ногайських племен Північного Причорномор'я залишалось кочове скотарство. За свідченням Жана де-Люка у Темір-мурзи (певно Кантемира), до якого був запрошений француз, нараховувалося до 400 тис. голів худоби [151; 481]. Але все більше ногайців переходило до осілості і займалось землеробством, обробляли поля, заготовляли сіно. Більше того, за деякими даними, товарне землеробство з орієнтацією на турецький ринок існувало вже у XVII ст. [258; 51]. Крім старих податків з них почали брати податки як і з решти землеробського населення.

На пасовиськах ногайці терпіли утиски і вимагання місцевої влади. Загальна криза Османської імперії торкнулась, передусім, її державного апарату, корупція і хабарництво чиновників були звичним явищем. За влучним висловом чеського дворянина Вратислава, який випив гірку чашу неволі у турецькому полоні у 1591 р.: «Гроші діють на турків, ніби якесь чарівне замовляння, інакше неможливо мати з ними обходження або чогось від них домогтися. Без грошей чужоплемінні люди й не могли б жити між ними або приїздити у ці краї, і немає в них ні сорому, ні кінця,

ні міри приймати подарунки» [55; 46].

Платити треба було хану і місцевому санджакбею за пасовиська, за торгівлю полоненими і худобою. Окрім своїх сюзеренів необхідно виплачувати оренду пасовиськ польському королю. Так, приміром, польсько-турецький договір 1623 р. у 21 пункті передбачав, що «...Володарі отар, коли їхнє стадо переходить польську територію, повинні дати звіт місцевим начальникам про себе і свої стада. Не дозволяється таємно переходити туди: за користування пасовиськами вони повинні платити» [180; 194]. До того ж 3 пункт того ж договору забороняв ногайцям селитися у Молдавії, тобто на північ дороги було відрізано [Там само; 192]. Зрозуміло, що такий подвійний чи потрійний податковий прес, плюс жадібність ханських і султанських чиновників не міг не викликати незадоволення і заворушення у ногайському середовищі. Недаремно Боплан вважав буджаків втікачами і вигнанцями, які не підкоряються ні султану, ні хану [36; 62].

Таким чином, економічна криза Османської імперії у XVII ст. і низка зовнішньополітичних факторів, зокрема, посилення українського козацтва, значно скоротили поле господарювання для кочовиків-скотарів, тим самим підштовхнувши їх до осілості. Однак процес осідання на землю проходив не стабільно і часто переривався періодичним проникненням нових груп кочовиків зі Сходу. Ногайська еміграція на початку XVII ст. ускладнила демографічну ситуацію у Північно-Західному Причорномор'ї. Свої економічні проблеми кочовики вирішували найпростішим і доступнішим для них способом - пограбуванням сусіднього землеробського населення. Адже ще наприкінці XVII ст. буджацькі ногайці були настільки сильними і небезпечними, що дозволяли собі нападати на «украинные и малороссийские городки» російської держави і самостійно збирати військо у 30 тис. чоловік для набігу на Польщу, при цьому приганяючи до Акерману на торги до 40 тис. полону [2; 9,44,69].

Разом з тим, ситуація ускладнилась у зв'язку з міжтатарськими незгодами, які знаходили вихід у багаторічній боротьбі ногайців під проводом Кантемира з кримською татарською родовою аристократією. Політика відмежування Буджацької орди від Криму об'єктивно переслідувало, передусім, цілі економічного характеру: розподіл військової здобичі, грабунок кримських улусів і т.п., але паралельно цьому Кантемир-мурза виконував політичне завдання, поставлене перед ним султаном - придушення кримського сепаратизму. Як тільки це завдання було виконане, і Крим знову був приведений до покори, у Стамбулі перестали відчувати потребу у Кантемірі і поспішили звільнитись від могутнього ногайського ватажка, а згодом благословили різанину ногайців Багадир-Гіреєм.

Середину і другу половину XVII ст. можна назвати часом відносної стабілізації кочівницького об'єднання на заході Причорноморського степу. Подальша політична історія Буджацької орди не виходила за межі внутрішньої і зовнішньої політики Османської імперії. Окремі ногайські повстання, викликані економічними труднощами, носили антикримський характер. Вимоги ногайців обмежувались податковими послабленнями і ліквідацією інституту «яли-агаси», що, звичайно, ніяк не могло зачепити основи турецького господарювання у регіоні. Період стабілізації закінчився у 90-х роках XVII ст. Поразка Османської імперії у війні з передовими європейськими державами і Карловицька мирна угода з одного

боку, та поява в степах на захід від Дніпра улусів едічульської, едісанської орди і «білих ногаїв» - акмангітів з другого боку, до краю ускладнили демографічну ситуацію. Саме ці події привели до ногайського повстання 1700-1701 р.

Узагальнюючи вищесказане, відзначимо, що Буджацька орда явилась оформленим і завершеним кочовим утворенням, у якому історично складені протиріччя контактної зони між кочовим і осілим світами органічно поєднувались з внутрішніми протиріччями у середовищі самих кочовиків, що отримало адміністративні і регламентовані форми. Завдяки цим формам це нетривке на півдержавне утворення, що потенційно роздиралося зсередини і шукало виходу у зовнішній експансії, у постійних грабунках своїх сусідів і одноплемінників зуміло проіснувати більше двох століть - до поч. ХІХ ст. Саме цим і визначається його трагічна роль в історії українського і молдавського народів.

РОЗДІЛ 4. **СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НОГАЙЦІВ БУДЖАКА**

4.1. Проблема формування і особливості господарсько-культурного типу кочових скотарів Євразійського степу. В історичній та етнографічній літературі, присвяченій вивченню проблеми соціально-економічного розвитку стародавніх і сучасних народів, дослідники часто вживають таке визначення як “господарсько-культурний тип”. «Під господарсько-культурними типами слід розуміти історично створені комплекси особливостей господарства і культури, характерні для народів, які живуть в певних природно географічних умовах, на певному рівні їх, соціально-економічного розвитку» [146; 4]. Іншими словами, слід розуміти, що напрямок господарства і географічне середовище в значній мірі формують особливості матеріальної, духовної та соціонормативної культури народів; зокрема, типи їх, селищ, житла, транспортні засоби, їжу, транспортні засоби та інше.

Євразійський степ - це унікальна екологічна система. З заходу на схід він простягнувся на 7500 км від Дунаю до Великої Китайської стіни, із півночі на південь - на 400-600 км від зони лісів на півночі до зони пустель та гір на півдні. Основна особливість та причина формування степового ландшафту - континентальний клімат і мала кількість опадів, що обумовлює склад степових екосистем, в якому переважають злаки з розвинутим корінням. Щорічне перегнивання рослин приводить до утворення шару гумусу, що досягає 700 т/га. Характер рослинності і клімат визначає тваринний світ степу, де панують копитні та байбаки і ховрахи, що живуть під землею.

В умовах степового ландшафту, де недостатня кількість опадів і відсутність можливості широкого вживання зрошення не дозволяла розвиватися землеробству, все більше економічне значення набувало скотарство. Поступово формується новий господарсько-культурний тип - кочове-скотарство. Особливості даного культурно-господарського типу у ногайців Північно-Західного Причорномор'я і будуть нами розглянуті нижче.

Термін «кочівництво» сучасними істориками трактується як такий тип економіки, в якому основним напрямком господарства є екстенсивне скотарство з випасом скота цілорічно і участь в кочуванні разом із стадами більшої частини, або навіть всього населення [195; 5. 152; 102].

Серед істориків немає єдиної думки про дату появи кочового скотарства. Одні дослідники вважають, що перші кочовики з'явилися в Євразійському степу на рубежі II і I тис. до н.е., відокремившись від землеробсько-скотарських общин, і поступово кочове скотарство витиснуло пастухування [205; 5]. Інші вважають, що перші елементи кочового укладу з'явилися ще в епоху бронзи, і що осілий і кочовий спосіб життя якийсь час співіснували паралельно [259; 32]. Вірогідно, що сучасний домашній кінь походить не від коня Пржевальського, як це ще не так давно стверджувалось, а від тарпана, ареал розповсюдження якого був обмежений степовою зоною Східної Європи від Дунаю до Уралу. В цьому регіоні, ймовірно, і відбулося приручення коня [135; 28]. Кістки найстародавніших на континенті коней були знайдені в Подунав'ї і Подніпров'ї, на землеробських поселеннях культур Кереш, Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені, Трипілля приблизно з IV тис.

до н.е. Часто знаходять залишки коней і в курганних могильниках бронзового віку. М.М.Шмаглій досліджував могильник Нерушай в Татарбунарському р-ні Одеської області, де були відкриті черепи биків і коней, що попарно лежали біля багаття [261;23-37].

Правду кажучи, тут треба зауважити, що кінь в господарстві землеробсько-господарських культур бронзового віку не відігравав вирішальної ролі, знахідки його кістяних залишків значно поступаються в кількісному відношенні перед іншими домашніми тваринами: биком, свинею, вівцею.

І все-таки більшість істориків дотримується думки, що кочове скотарство одержало широке розповсюдження в степу тільки на початку залізного віку, тобто з I тис. до н.е. Причиною переходу степового населення від пастушачого скотарства до кочового ряд дослідників вважають кліматичні зміни глобального характеру в поясі Євразійського степу [75.154]. Згідно з цією точкою зору кочівництво виникло, розвивалось і існувало там, де зникали або були відсутні можливості для достатньо ефективного землеробства. Перехід до кочового життя проходив спочатку тільки в «критичних зонах», де вести мотижне землеробство стало особливо важко [153; 280]. Кочовики покидають річкові долини, до яких були «прив'язані» пастухи-землероби, що вели комплексне господарство, поєднуючи скотарство з мотижним землеробством і піднімаються на вододіли, охоплюючи своїми пасовиськами порожні степові простори. Інші автори зв'язують появу кочового скотарства з розвитком суспільного поділу праці і відповідної спеціалізації виробництва, з товарообміном між народами і державами. Так, на думку М.І. Артамонова «...кочове і напівкочове скотарство набуло широкого поширення і зайняло увесь степ тільки тоді, коли обмін між народами досяг рівня, при якому спеціалізація виробництва набула змісту і означала прогрес в продуктивності праці і в добробуті самих виробників. Кочовики виявились втягнутими в систему міжнародних відносин, визначну роль в якій відігравали високо розвинені держави Стародавнього світу» [12; 12]. При цьому визнається, що потреба в обміні у кочівників-скотарів вища, ніж у осілого населення. Без обміну неможливий такий тип спеціалізованого господарства, яким є кочове скотарство [Там само, 8].

Близькі з М.І. Артамоновим погляди на це питання висловив ще раніше С.І. Руденко: «До цього часу (перша чверть I тис. до н.е.) встановлюються тісні зв'язки степових скотарських племен Східної Європи і Азії з Грецією на заході, персидською державою Ахеменідів на півдні, Китаєм на сході. Потреба в масовому розведенні овець і коней сприяла розвитку пастушачого відгінного скотарства, а потім викликала до життя напівкочове скотарство [205;11]. Головною і принциповою відмінністю між пастушачими і напівкочовими племенами, не зважаючи на наявність постійної осілості у тих та інших, було те, що у пастушачих племен із стадами кочували тільки пастухи, а у напівкочовиків із стадами кочували цілі сім'ї з усім рухомим майном [Там само,4].

На сьогоднішній день у Євразійському степу виділяють такі форми кочового скотарства:

1. Сезонно-меридіальне, коли скот навесні гонять на північ, а восени - на південь .
2. Сезонно-висотне, коли літом скот виганяють на гірські пасовиська, а взимку повертають у низину.

3. Деякі автори, наприклад Л.М. Гумильов, виділяють кочування цілорічне, табірне, яке було розповсюджене тільки в найбільш засушливих районах Приаралля і Східної Монголії [75;80].

Всі ці типи скотарського господарства тісно зв'язані з навколишнім середовищем і сформувались в процесі адаптації людини до особливостей ландшафту. Але Л.М. Гумильов не зв'язував тісно кліматичні зміни з історичним розвитком кочового суспільства: «Грандіозні стихійні лиха не впливали на зміну формацій, ні на культуру, ні на етногенез. Вони впливали тільки на господарство, а через нього - на рівень державної могутності кочових країн, бо ті слабляли в економічному і військовому відношенні, але відновлювались, як тільки умови життя наближались до оптимальних» [74; 72]. Остання розвідка цього питання належить Кузьміній [136]. На її думку наступ у другій половині III тис. до н.е. сухого клімату, низька продуктивність землеробства викликали кризу в степу. Вихід з цього становища був у переході до господарства з домінантою скотарства, необхідною умовою для чого було освоєння колісного транспорту. Його використання створило передумови для народження рухомих форм скотарства, далеких пересувань, активізації контактів і появи великих культурних спільностей. В XIII ст. до н.е. можливості екстенсивного опанування території були вичерпані. Економічна криза та різке похолодання спонукало перейти до більш прогресивної форми скотарства яйложному скотарству, у той час з'явилися перші протоюрти, перші вершники, в стаді зросла частка коней та овець. Це приводить в VIII ст. до н.е. до появи номадизму - кочівництва, при якому проходило масове кочування всім племенем [Там само, 93-94].

Ще в 30-ті роки нашого століття у вітчизняній літературі з'явилися перші роботи, присвячені дослідженню соціально-економічних відносин в кочовому суспільстві. В цей час В.Я.Владимирцовим вперше була висунута концепція так званого «кочового феодалізму» [53]. Він вважав, що у монголів у XIII ст. руйнується стародавній курінний спосіб кочування - форма патріархальної кочової общини і на перше місце висувається аул (аіл) - форма господарювання індивідуальної кочової сім'ї. Суть феодального володіння землею полягала в тому, що хан або емір-темник керували кочуванням залежних від них людей, тим самим розподіляючи місця стійбищ в межах виділених земель. Але ця форма феодальної залежності застосовувалась тільки до кочовиків і не поширювалась на підлеглі монголам землеробські народи [Там само, с.64-65].

В післявоєнний період серед дослідників історії номадів виникла дискусія навколо визначення «кочовий феодалізм», в центрі якої стояв С.Є.Толибеков, який заперечував в своїх роботах наявність феодальної власності у кочовиків і запропонував визначати їх суспільні відносини як патріархальні [236].

Він вперше виділив три форми кочування: таборну напівкочову і напівкочову з розвитком землеробства і осілості. Кожній формі кочування відповідає певний рівень суспільних відносин: першій і другій - аульно-общинні, третій - класові. Ця думка була підтримана і прийнята такими відомими істориками номадизму як С.І. Руденко, Г.І.Марковим, С.О.Плетнєвою.

С.О.Плетнєва запропонувала систематизувати процеси, які протікають в кочових суспільствах, з'єднавши явища економічного, суспільного і етнічного

життя в певні соціально-економічні моделі. Вона поділила історичний розвиток кочовиків на три етапи, або стадії:

1. Табірне кочування (цілорічне).
2. Напівкочування.
3. Напівосілість.

Намітила і встановила ряд закономірностей розвитку економіки і суспільних інститутів степового населення для кожного з цих етапів. На її думку, ногайці до самого останнього часу своєї історії залишались в своєму розвитку на другій стадії кочування [195; 71].

Дискусія про «кочовий феодалізм» продовжується до теперішнього часу, і ми не будемо заглиблюватись в подробиці цієї проблеми.

Наша мета - намітити загальний напрямок розвитку суспільних структур ногайців в Північно-Західному Причорномор'ї. Для цього як базової ми будемо дотримуватись моделі кочового суспільства, розробленої С.А. Плетньовою. В степовій зоні Північного Причорномор'я міг мати місце тільки напівкочовий тип скотарства. Велика кількість опадів взимку (снігове покриття часто перевищувало 30 см) і ожеледиця, що ускладнювала тебенівку, призводять до масової загибелі скота. Тому якась частина племені повинна була займатися збиранням сіна, примітивним землеробством, риболовством та іншими допоміжними промислами, залишаючись і влітку в зимових стійбищах [205;13]. Зате в теплий період року безкрайні причорноморські степи з високими і різноманітними травами були прекрасною кормовою базою для кочового господарства.

Особливістю скотарства, як пастушачого, так і кочового взагалі, було те, що за своїм характером воно було екстенсивним. Такий тип господарства не передбачає якої-небудь обробки землі з метою одержання корму. «Земля в системі кочової економіки - лише один з природних елементів предметів праці, чим і обмежується її значення. У кочових народів земля не є предметом у вузькому значенні, оскільки в неї не вкладається праця» [43; 115].

Основні вимоги до кочового господарства - як можна більше скота і як можна менше догляду за ним. Скот - головний засіб виробництва при даній системі господарювання. Він являється предметом праці і її результатом. Рівень розвитку визначається кількістю і якістю пасовиськ, що ними користуються. При такому типі господарювання єдиною формою інтенсифікації є постійні перекочування [Там само, 122].

Пошуки нових пасовиськ, стихійні лиха призводили до війн з сусідніми племенами. Причому до кочового способу життя залучалося сусіднє населення з комплексною землеробсько-скотарською економікою, виникав ніби «ланцюговий процес» коли частина такого населення піднімалася з місця, а інша подавалася в ліси або гори, не бажаючи розлучатися з землеробством [153; 280. 154; 70]. Таким чином, на довгий час, майже на три тисячі років, кочовий тип господарства став пануючим по всьому Євразійському степу, а на арені політичної історії довгий час домінувала постать кінного воїна - скотаря-кочовика.

4.2. Ареал кочувань та склад стада. Розпочинаючи розгляд характеру і особливостей кочового господарства ногайців Північно-Західного Причорномор'я, слід одразу відзначити, що численні писемні, археологічні джерела вказують на те,

що у XVI-XVII ст. це господарство, по суті, було напівкочовим. Специфічною рисою такого типу господарства є меридиальне: з півдня на північ кочування, при якому кочівник, маючи постійні зимові стійбища, повертався до них щороку, проходячи через весняні і літні пасовиська. Такий тип кочування був характерний практично для всіх кочовиків європейського степу у період середньовіччя.

На доказ цього наведемо кілька свідчень сучасників. Так, наприклад, багато описів життя кочовиків фіксують циклічність їхніх пересувань. Матвій Меховський, говорячи про поволзьких ногайців, пише що вони: «Все своє возять з собою і, кочуючи з місця на місце, живуть у полях з жінками, дітьми і худобою. У них немає ні міст, ні сіл, ні будинків. Перед початком зими, рятуючись від холоду, вони йдуть до Каспійського моря, де його вплив робить помірною температуру повітря, а до початку літа повертаються до своєї області» [160; 59]. Аналогічну циклічність спостерігав Мартин Броневський у татар Північного Причорномор'я, зокрема у ногайців, що мешкали між Очаковим та Перекопом: «Влітку та восени татари у халупах не залишаються, бо у квітні-місяці відкочовують з жінками, дітьми, сім'єю, рабами і з кибитками...Ведучи за собою верблюдів, коней, худобу й численні отари овець чи залишаючи деяких коло хороших пасовищ, татари відправляються до Перекопу, іноді за Перекоп до самої Тавріки; іноді навпроти Перекопу до Азова. Далі вони переходять до Істму на широкі рівнини і найбільш на ті, які розташовані між Борисфеном, Меотидським озером і Чорним морем, просуваючись все далі й далі для пошуку кращих пасовищ. Але у жовтні, коли лютують там холодні вітри, йдуть безперервні дощі, вони знов повертаються до своїх кибиток [38; 337].

Наведений вище уривок дає уявлення про маршрути сезонних кочівель на Дон та Волгу, у добре знайомі і рідні для ногайців краї. Посол римського папи П'єтро Карпини, який відвідав Північне Причорномор'я у середині XIII ст., спостерігав туж картину: «...Усі вони взимку спускаються до моря, а влітку по берегу тих самих річок піднімаються на гори» [202; 70]. Інший європейський мандрівник - посол французького короля Людовика IX, Вільгельм де Рубрук підкреслює, що всі золотоординські ватажки, в яких він гостював, кочували зі своїми підданими у меридіальному напрямку, надовго не зупиняючись на одному місці: «...взимку вони опускаються на південь до більш теплих країн, влітку піднімаються на північ, до більш холодних» [Там само; 91]. Кочовий механізм, що склався за багато віків, пристосований до кліматичних умов регіону, діяв безперервно, і тільки події військового характеру могли порушити його.

У межиріччі Дністра і Бугу ногайські кочівлі за часів Менглі-Гірея виходили далеко на північ, за межі так званого «дикого поля». На думку Ф.Петруня: «...не тільки степові простори, але і лісостепова смуга була «*immedaite sub tataris*». Український лісостеп з боку фізично-географічного не утворював перешкоди для кочування тут степняків» [190; 185].

Південний кордон Речі Посполитої у XVI-XVII ст. не був постійним і змінювався у залежності від військово-політичної ситуації у регіоні. На початку XVI ст. територія між Чорним морем і південними кордонами Брацлавського воєводства контролювалась Кримом і була представлена білгородським і очаківським «казакам» - ногайцям під пасовища. Ногайські аули йшли зі своїми стадами до лісової смуги, що при відсутності обопільно визнаних кордонів призводило до

постійних зіткнень з жителями прикордонних сіл і містечок Брацлавщини.

Після встановлення над цією територією протекторату Османської імперії демаркація кордонів стала суттєвим питанням для двох держав. Першу спробу розмежування було здійснено у 1542 р. у зв'язку з погіршенням відносин між ними, з ініціативи відомого везиря султана Сулеймана Кануни Лютфі-паші. Литовська сторона наполягала на кордоні по р.Кодимі, турецька ж вважала, що кордон має проходити північніше, по р.Саврані (Савранці). Знаменно, що як і турецька, так і литовська сторони підчас демаркації кордону на переговорах посилались не на попередні міждержавні прикордонні договори, як це було прийнято у дипломатичній практиці того часу, а на оповіді мешканців прикордонних областей.

Турки на доказ своєї правоти, посилались на свідчення старожилів з Кілії і Акерману, а король - на спогади жителів Києва та Черкас [133; 104. 4;361]. У переговорах з боку Туреччини брав участь і Силістрійський санджакбей Осман-шах.

Переговори закінчились невдало, офіційно лінію кордону не було затверджено, але Литва все ж була змушена (під тиском султана) погодитись на кордон по р. Саврань [133; 105]. Мабуть цим можна пояснити повідомлення російського посла Морозова до Москви у 1542 р. про демаркацію кордонів: «А земли объехали королевские поперек на двенадцать миль. И будут границы копати на Рождество Пречистой, турского люди и корелы» [185; .202]. Після 1542 р. Литва остаточно відмовилась від претензій на землі між Дністром, Бугом і Чорним морем.

На лівому березі Бугу стада кочовиків паслись на пасовищах при уливанні р. Синюхи (Синьої Води): «...в урочищах... по Бугу и по Синеи Воде именем Яргумакли и Янгилунгу» [115; 41]. Проте і ці величезні простори не задовольняли потреб кочовиків, у пошуках нових пасовищ вони часто порушували державні кордони і вторгались до володінь короля. Власне кажучи, прикордонна влада не була проти того, щоб мирні скотарі пасли свої стада на землях Речі Посполитої, єдине, що від них вимагалось - це платити за пасовисько і не займатись грабунком місцевого населення. Як ми вже казали, ці вимоги були зафіксовані у польсько-турецьких договорах XVI-XVII ст. Один з пунктів договору 1607 р. передбачав реєстрацію кількості отар, які йдуть до королівських земель у місцевих правителів, і коли пропаде хоч одна вівця, то господарі мали змогу вимагати з них компенсацію за збиток [180; 185-188]. Тіж вимоги обумовлювалися і в угоді від 1625 р. - власникам отар не дозволялося таємно переходити на польську територію: «за користування пасовищами вони повинні платити. Коли вівці пропадуть, то начальники тих місць повинні їх розшукати» [Там само; 194].

У 1630-х рр. південний кордон Брацлавського воєводства просунувся трохи південніше. Тут, безумовно, відіграли свою роль поразка турків у Хотинській війні і загальна політична та економічна криза Османської імперії і її сателіта - Кримського ханства. На цей раз кордон був документально зафіксований і закріплений відповідною угодою. Згідно з нею кордон проходив по річках Ягорлик та Кодима, проіснувавши у такому вигляді до середини XVIII ст. [133; 106]. Навіть після цього пересунення кордону у розпорядженні ногайців залишалась вузька лісостепова смуга з пишною травою на узліссях листяних лісів і заплавних лугах, така необхідна кочовикам у спекотні літні місяці, коли сонце випалює усе живе у приморській зоні степу.

Таким чином, можна сказати, що північний кордон меридіанальних кочувань ногайців у Буго-Дністровському межиріччі у розглядуваний час проходив по краю лісостепу і співпадав офіційно з державним кордоном Речі Посполитої і Османської імперії. Насправді ж ногайські отари заходили значно північніше р.Саврань (Савранки) на литовську територію. Дальність і маршрути кочових переходів багато у чому залежали не від кліматичних факторів чи особливостей ландшафту, а від військово-політичної ситуації у регіоні, стану польсько-турецьких відносин, військової активності українського козацтва. В економічному відношенні лісостепова смуга являла собою якісно необхідний компонент кочового скотарства, без якого неможливо було успішно вести подібний тип господарства. Дещо інакший вигляд мала ситуація у Буджаку. Тут проблема вільних площин під пасовища була значно гострішою. Кордон між турецькими володіннями і Молдавським князівством проходив по Верхньому Трояновому валу, тобто у степовій смузі Пруто-Дністровського межиріччя. Це обмежувало район кочування і розміри пасовищ для буджацьких ногайців, зачиняло доступ до лісостепової зони. Більше того, порівняно з Буго-Дністровським межиріччям густота населення у Буджаку була незміряно вищою. Великі площини земель використовувались під пашу. Виноградарством і садівництвом займалися жителі численних молдавських сіл по берегах Дунаю і Дністра, деякі з яких мали змішане населення з татар і молдаван [108; 24. 253; 41].

На карті Боплана на правому березі Дністра, від впадіння р.Бик до гирла зафіксовано більше десятка мусульманських і християнських сіл. Він же писав і про 80-90 сіл буджацьких татар в цьому районі [36; 46. Додаток Д]. А на лівому березі лише одне село, і до самого Очакова немає жодного населеного пункту. Однак, за свідченням Евлія Челебі на березі озера Уч-Аджили-гелю (Аджаликський лиман) існувало «рибацьке укріплення під назвою Обакерман» [253; 108]. Проте цілком зрозуміло, що люди тут мешкали лише підчас путини, і селище більшу частину року було безлюдним.

На карті, складеній за даними турецьких документів XVI-XVII ст. сучасним молдавським істориком І.Т.Киртоаге у Дунай-Дністровському межиріччі вказано більше двох десятків стаціонарних поселень. Більша частина їх має татарські назви. Якщо до них приєднати татарські поселення, згадані у записках Е.Челебі, то картина має досить вражаючий вигляд. Звертає на себе увагу те, що ці поселення були розташовані у південній, приморській зоні степу: у гирлах річок, на берегах озер і лиманів або на стратегічній дорозі з Кілії до Акерману [111; карта].

Така географія татарських поселень підтверджується й археологічними джерелами. На кордоні степової і лісостепової ландшафтних зон не зафіксовано якихось великих могильників чи стійбищ з більш або менш значним культурним шаром, тоді як на півдні археологічно досліджений і зафіксований цілий комплекс ногайських могильників - Дракуля, Мирне, Нерушай, Новоселиця, Кочковате, Лиман і стійбища Заря, Зарічне та ін. [Додаток В].

Говорячи про маршрути кочівок буджацьких ногайців можна з упевненістю констатувати, що Буджак був для них місцем зимівлі, а Буго-Дністровське межиріччя у теплу пору року величезним пасовищем для худоби і ареною військових зіткнень з українським козацтвом і жителями прикордонних фортець Брацлавського воєводства. У такій ситуації Дністер не був прикордонним рубежем

проживання ногайців, а дністровські переправи мали для них не стільки військово-стратегічне значення, скільки економічне. Більша частина території Північно-Західного Причорномор'я входила до зони економічних інтересів буджацьких ногайців, природні ресурси регіону інтенсивно використовувались кочовиками. Із етнографічних спостережень відомо, що кочуванню бракує правильної організації, і завжди є особа, яка керує кочуванням. Ще Рубрук відзначав у татар чітку організацію кочувань: «...будь-який начальник знає, зважаючи на те, чи має він під своєю владою більшу чи меншу кількість людей, кордони своїх пасовищ, а також де він повинен пасти свої стада взимку, влітку, навесні й восени» [202; 91]. Безумовно, основна мета регулювання кочівель і напрямків перекочувань полягала у бажанні перешкодити і запобігти міжплеменним зіткненням і свавільним перекочуванням окремих кочовиків.

У кочових державах тюрко-монгольського світу головним розпорядником всіх пасовищ був верховний правитель - хан. Він призначав правителів улусів, а ті погоджували маршрути перекочувань з представниками родової аристократії - князями й мурзами. Пасовищами володіли визначені племена. Кочові общини або окремі господарства використовували ці землі у межах племенних кордонів, відведених їм ханом. У тих випадках, коли кочовики опинялись під владою землеробської держави, до правителя останньої переходило право на землю і верховного суверенітету на пасовища. Власне кажучи на порядки землекористування у степах це накладало відбиток незначною мірою [153; 300].

У нашому випадку саме представники апарату управління землеробської держави - Османської імперії - султан, санджакбеї Силістри і Акерману регулювали площину пасовищ і кордони кочування для окремих родів або племен. У питаннях, що стосуються територій, які безпосередньо належать турецькій адміністрації, роль хана була другорядною. Хан міг брати участь в обговоренні проблем, пов'язаних з життям його підданих - буджацьких ногайців, але вирішальне слово було за Стамбулом. Стосовно цього можна навести масу прикладів - заступництво білгородським казакам Ахмед-Гірея і Кантемиру з боку султана всупереч ханській політиці, повстання ногайців Буджаку у 1666 і 1700 р., коли турки підчас придушення заколоту керувались, передусім, своїми інтересами, а не вимогами Криму т.ін. Північні, зовнішні кордони кочування ногайських аулів визначались польсько-турецькими угодами, внутрішнє регулювання і розподіл пасовищ ґрунтувалося на племенних традиціях, фірманах султана, розпорядженнях місцевих санджакбеїв, економічній доцільності і змінах військово-політичної обстановки у регіоні.

В європейських степах кочовики переважно розводили овець, коней, кіз. Велику господарчу роль відігравав також і верблюду. Вівця і коза - тварини не примхливі у відношенні кормів і знаходять собі споживок там, де не можуть прогодуватись інші домашні тварини. При невеликому сніговому покриві вони добувають корм з-під снігу протягом всієї зими і можуть обійтись без додатково заготовлених на зиму кормів. Ягнята після окоту лише кілька днів мають потребу у догляді, а підчас перекочувань їх перевозять разом з дітьми. За численними свідченнями спостерігачів саме вівця була найпоширенішою твариною у кочовиків і складала основу їхнього господарства. Овець тримали заради шкір, м'яса і вовни.

М'ясо заготовляли пізньої осені чи на початку зими, коли вони набирали ваги, кололи й заморожували туші. Недаремно у сучасних казахів в ходу прислів'я: «Коні для розкоші, верблюди для прикраси, вівці для щирості, рогатий скот для ситості» [205; 8].

Анонімний турецький автор XVIII ст.- приблизно 1740 р. - пише про склад стада буджацьких ногайців так: «Кожен з них має великі стада баранів, худоби, коней, кобил, яких називають «чялджі» та двугорбих верблюдів. Останніх запрягають і користуються ними, щоб орати землю і для перевозок [72; 142]. Ті ж тварини згадуються у повідомленнях про угін дніпровськими козаками худоби, яка належала білгородським казакам. Кількість угнаної худоби є досить вражаючою - стада у 3-5 тис. овець і кілька сотень голів коней [115; 63,83,102]. Овечі шкіри, м'ясо і топлене сало курдючних овець були основною статтею торгівлі буджацьких ногайців із Стамбулом та іншими містами імперії. Треба відзначити і досить незначну кількість голів крупного рогатого скота, що легко пояснюється рухливістю кочового господарства. Для корів і волів потрібно спеціально заготовляти корма, будувати кошари і витратити значно більше зусиль підчас догляду.

Кінь - найцінніша тварина для степових кочовиків. Кінь, внаслідок пристосованості його до тебенівки, тобто добуванню корму з-під снігу, також протягом цілого року знаходиться на підніжному кормі. В умовах табунного господарства він не має потреби ні у стійловому утриманні, ні у заготовці кормів. Крім того лоша вже через кілька хвилин після народження встає на ноги і йде за матір'ю, що особливо важливо при пересуваннях аулів [205; 5]. Розгрібаючи міцними копитами сніг, коні добувають корм не лише для себе, але й для овець та кіз. Коні відкушують лише верхівку трави, тоді як вівці, йдучи по їхніх слідах зрізають її під саме коріння [12; 91]. Така «співпраця» тварин була використана людиною, але вимагала від неї відповідних навичок і досвіду, оскільки помилки коштували дуже дорого. Наприклад, там, де по невеликому снігу проходила отара овець, при наступних морозах сніг ставав твердим і покривався товстою коркою льоду і її не могли вже розбити копитами навіть коні, що призводило до масової загибелі худоби.

Справжнім стихійним лихом для кочовиків була тривала ожеледь «джут», досить часте явище природи у наших широтах. Де Асколі писав, що саме холодні зими й загибель худоби змусили Сельман-шаха піти у 1634 р. з Криму зі своїми людьми до Кантемира [14; 132].

З етнографічних матеріалів відомо, що коні у ногайців, як і в кримських татар, невисокого зросту і відрізняються витривалістю. Вівці у своїй більшості, були курдючні, верблюди - двогорбі білої й рудої масті. Кози, бики і корови - прості породи. Помічено також, повну відсутність навичок і прагнень покращувати породу тварин навіть серед багатих власників, що мали сотні голів худоби [240; 10].

Володіючи величезними стадами худоби, ногайці робили лише невеликі запаси сіна для неї. Увесь рік худоба знаходилась у степу, і в суворі зими вони втрачали її у великій кількості. Вони вміли передрікати холодні зими, і майже ніколи у цьому не помилялися. Однак при цьому не вживали ніяких заходів, щоб цьому запобігти на випадок суворої зими, крім того, що продавали частину худоби, щоб не зазнати великих втрат. «Як запеклі мусульмани, вони вірять у

передвизначення з неба і приречено чекають цих втрат худоби і зносять з покірливістю долі» [35; 182].

Звичайно, найшанованішою твариною у ногайців був кінь. З народження і до смерті він супроводжував кочовика по життю. Близьке спілкування її з однією із найкрасивіших і найблагородніших тварин - конем, мистецтво наїзництва створило у кочових народів підвищено-захоплене відношення до нього. В епосі різних тюрко-монгольських народів має місце зв'язок між вершником і його бойовим конем, підкреслюється значення для воїна незамінної, розумної, відданої тварини [150; 125]. Білий кінь вважався священною власністю турецьких султанів - Османів. Хвіст коня використовувався у тюркських народів як штандарт. Особливо важливу роль кінь відіграв на похоронах тюркської знаті, коли разом з небіжчиком до могили клали десятки, а іноді й сотні коней.

Європейські мандрівники із здивуванням дивились на майже братнє відношення кочовиків до цих тварин. «Вони їздять на коні від колиски..., до глибокої старості. Використання візків зневажають навіть старці й хворі, уникаючи розпеченості і жаліючи коней» [158; 17]. «Вони особливо намагаються не завантажувати надто коней, про яких піклуються більше, ніж про самих себе. У них є приказка: загубиш коня - загубиш голову. Їхні коні дуже витривалі; у своїй більшості низькорослі і підтягнуті. Вони ніколи не тримають їх у стайнях, але у полі, навіть взимку, коли все вкрито снігом і льодом, оскільки коні розгрібають його копитами і годуються травою чи коріннями під снігом» [151; 480].

Соціальне становище людини у суспільстві визначалося кількістю коней у його господарстві, безкінний ногаєць займав найнижчу сходинку кочового суспільства. Звідси й зневажливе ставлення до пішого воїна: «Кінь трудиться, воїн пишається, а пішому воїну немає надії» [150; 243]. Проте, той же де Люк стверджував, що у ногайців немає бідних, очевидно, маючи на увазі безкінних. [151; 486].

4.3. Побут, торгівля і землеробство. Як стверджують численні спостерігачі, найбільш розповсюдженим типом житла у причорноморських ногайців був пересувний шатер, критий полотнищами з вовни (тканими чи валяними), іноді шкірою. Михайло Литвин писав: «Вони не мають ні огорожі, ні будинків, тільки пересувні палатки з прутів й очерету, покриті товстою повстиною і оснащені рогожами й циновками із водоростей, посадивши у них жінок і дітей, вони возять їх з собою на візках» [158; 14]. «У цих татар немає міст, а є багато димів або кибиток, які вони ставлять на вози» [151; 483]. Даний тип житла був широко розповсюджений на просторах євразійського степу протягом багатьох століть, зокрема він відомий у ранніх тюрків і монголів [53; 41].

Це обумовлено, передусім, рухливим способом життя і необхідністю підкорятися умовам і завданням кочового скотарства. Такі кибитки легко і швидко розбирались, вантажились на вози і перевозились на нове місце. При постійних пересуваннях, загрозах нападів та війнах візок-дім був корисніше за в'ючну тварину, коли необхідно було якомога швидше знятися з місця й тікати від ворога. Запрягти бика, коня чи верблюда у віз і навантажити на нього свій нехитрий скарб і домочадців можна було незрівнянно швидше, ніж зав'ючити верблюда чи коня. Це вимагало меншої витрати часу та робочих рук.

Очевидно, що такий тип житла, як кибитка або шатер, майже не зазнали ніяких конструктивних змін за кілька століть. Для підтвердження цієї тези наведемо кілька описів кочового житла - кибитки, зроблених європейськими мандрівниками і дослідниками у різні століття, що ґрунтуються на особистих спостереженнях за побутом татар Північного Причорномор'я у XIII-XVIII ст.

За словами Карпини, кибитки (ставки) «...виготовлені з прутів та тонких патикив. Зверху ж в середині ставки зроблене кругле вікно, звідки потрапляє світло, а також для виходу диму, тому що в середині в них завжди розведений вогонь. Стіни ж і дах вкриті повстиною, двері зроблено також з повстини. Деякі ставки великі, а деякі невеликі, згідно з гідністю і кількістю людей. Деякі швидко розбираються, лагодяться і переносяться на в'ючаків, інші не можуть розбиратись, але перевозяться на возах [202; 27-28]. М.Броневський з цього приводу лише коротко зазначив: «Ці кибитки круглі і вкриті повстинами, та ледве можуть вміщувати у себе від чотирьох до п'яти чоловік» [38; 337].

Католицький місіонер де Асколі, порівнюючи житла кримських татар і ногайців, писав, що кримці живуть у селищах і будинках; «ногайці ж не мають постійного житла в селах, а живуть у степу, на возах, на яких влаштовують ніби кімнати, прикріплюючи до возів дахи з тонких прутів, що за формою нагадують церковні куполи, вкриті повстиною. Там вони варять їжу, зробивши зверху отвір для диму, а також їздять і сплять, і на цих возах, запряжених волами, переїздять з місця на місце у пошуках пасовиська для худоби; іноді вони з'їздять у такій кількості, що мають вигляд дуже великого міста» [14; 131]. Водночас, Асколі додає, що ногайські князі та інші знатні особи володіли постійними селищами і навіть палацами (Там само). За словами де Люка кожна ногайська сім'я мала як мінімум дві кибитки - окремо для голови сім'ї і для жінки і дітей [151; 488].

У XVIII ст. найбільш повний і докладний опис ногайського житла залишив австрійський купець Н.Клеєман, який у 60-і рр. цього століття відвідав дунайські і причорноморські провінції Османської імперії, ретельно записав усе побачене на шляху слідування. Допитливий австрієць не тільки залишив опис житла буджацьких ногайців, але і власноручно зробив невелике креслення цієї споруди. За його свідченнями ногайська кибитка (намет) «кругла, що має у діаметрі 8 футів, перегородки, які у висоту близько 4 футів, зроблені з широких стовпів, яких товщина з добрий дюйм, і їх іноді обмазують кров'ю. Між ними можна все покласти, і поверх перегородки кладеться покриття, підтримуване іншими палями. Зовні такий намет був прибраний очеретом і все покрито темною, досить товстою повстиною, крізь яку ні дощ, ні вітер пройти не можуть. В середині і зверху покриття зроблено отвір близько 2 футів завширшки, ...у середині намету дощатої підлоги немає, розпалюється вогонь», двері «настільки вузькі й низькі, що з трудом увійти можна» [118; 71]. Внутрішнє убрання в наметі досить невибагливе: підлога застелена солом'яною рогожею, два волосяні матраци, на стінах розвішана зброя - шабля, пістолети, «а коли їх немає, то прикрашають луком і колчаном». Поряд - друга кибитка для жінки і дітей, у якій зберігався посуд - казан, дерев'яні глеки та ін. Такий намет можна було не розбираючи перевозити на возі. Біля кибиток будувалась огорожа для худоби - «стайні і тік, перегородки яких з очерету», обмазаного гноєм і солом'яною [Там само; 71-73]. Згадку про подібні загорожі для

худоби ми знаходимо у Жана де Люка, «якщо біля них знаходиться який-небудь ліс, то вони обносять своє становище тином» [151; 486], різниця тільки у будівельному матеріалі - дерево і очерет. Відстань між кибитками 50-60 кроків. У центрі селища знаходилась велика кругла площа, посипана піском /майдан/, «де молоді татари виконують свої звичайні військові вправи» [118; 78].

Очевидно, Клеєман дав опис однієї з ногайських зимівель у Буджаку, яку він відвідав у зимову пору року. На цю думку наштотвхують і етнографічні матеріали, отримані у північнокавказьких ногайців. За цими даними ногайці взимку загороджують свої кибитки від снігу й вітру стінами з бур'яну чи як буджаки - з очерету. Такі стіни робилися і для худоби під час буревію й хуртовин. Подібні споруди називались «кишлав» - зимівля. Тут ногайці жили тільки взимку, а навесні перекочувували до інших місць [7; 5]. Від цього терміну і виникла назва адміністративного центру буджацьких ногайців і ставки «яли-агаси» Ханкишла, що дослівно перекладається як ханська зимівля.

Ці зимові стійбища (зимівлі) будувались ґрунтовно і мали вигляд стаціо нарних селищ. Частіше за все будівельним матеріалом для такого роду житла служив очерет, що пишно росте у гирлах річок і лиманів Північно-Західного Причорномор'я. За словами М.Броневського, хижи у зимових стійбищах ногайців «зроблені з тонких дерев, обмазаних тванню, землею чи гноєм і покриті очеретом» [38; 337]. Евлія Челебі з цього приводу відпустив на адресу буджаків досить злий жарт: «Іжа татарина - просо, одяг його - шкіра, дім його - очерет, а сам він - негідник» [253; 41]. Очерет був найдоступнішим і найпоширенішим будівельним матеріалом не тільки у кочовиків, але й в осілого населення молдавських сіл. Навіть будинки в посадах турецьких фортець Очакова, Акерману й Бендер у більшості випадків покривались очеретом, а у деяких містах будівль на фундаменті не було зовсім [Там само; 114].

Цілком правомірним буде вважати такі житла - хижи деяким перехідним етапом від легкої кибитки кочовика до стаціонарного будинку осілого землероба на фундаменті, що в якійсь мірі може відбивати і проміжне становище напівкочового господарства між двома господарсько-культурними типами - кочовим скотарством і осілим землеробством.

У додаток до історичних джерел тут буде доречним залучити матеріали етнографічних досліджень. Хоча ці матеріали належать до достатньо пізнього часу, а саме до етапу розпаду кочового господарства і осідання ногайців на землю, проте вони дуже цікаві у плані порівняльного аналізу, і в комплексі з більш ранніми джерелами дозволяють створити певну картину змін на побутовому рівні життя кочовиків, а також ступінь впливу на неї європейської культури.

Згідно з цими даними ногайська кибитка у ХІХ ст. мала такий вигляд: це шатер циліндричної форми, з дахом, що закінчується зрізаним конусом. Зверху зрізана частина конуса утворює отвір, в який виходить дим. Цей отвір зверху кибитки чи юрти називався «тундук». Стіни житла складались з дерев'яних ґрат червоного кольору, (згадаємо, у Клеємана вони пофарбовані кров'ю) і покривались білою чи сірою повстиною. Окрім тундука у кибитці немає інших вікон, тільки одні двері, завжди повернені на південь. Південна орієнтація ногайського житла завжди ретельно дотримувалась, а іноді навіть це допомагало заблуканим мандрівникам у

негоду знайти дорогу. На дахи кибиток клалась дерев'яні палки, які своїми нижніми кінцями прикріплювались на перехрестях решіток стін, а верхніми - повстиною до верхнього кругу. Верхній круг - отвір тундук, як і раніше, служив одночасно і вікном, і трубою для виходу диму. В разі потреби отвір міг закриватися повстиною. Двері у кибитці могли бути одно і двостулкові, дерев'яні, взимку закривали знову ж повстиною. Знизу кибитка кріпилась до кілків, вбитих в землю. Для провітрювання житла нижні повстини підіймались, верхні, які складали дах, завжди були жорстко закріплені до каркасу мотузками домашньої роботи. Гість, що зайшов у кибитку, міг побачити спершу в центрі житла вогнище, на якому стояв казан, далі - ліжко, матрац, ковдру, глиняний посуд і умивальник «кумган», металевий з вузьким горлом посуд, обов'язковий атрибут у хаті «східної» людини. На підлозі застелена циновка з очерету [7; 2-4]. Тут треба відмітити, що поява у ногайському житлі нових предметів - ліжка і гончарної кераміки, саме по собі може говорити про процес осідання на землю [195; 55].

Як паливо для вогнища використовувався кізяк, який збирали по степу, змішували з травою і соломою. Потім із цієї маси формували цеглу і сушили на сонці. Цікаво, що такий вид палива ледве не єдиний в умовах степу, зафіксований різними авторами на протязі багатьох століть. Про цеглу із гною худоби писали мандрівники від Карпини і Лануа до Клеємана [142; 440]. Втім, у буджацьких ногайців, крім кізяка, був ще й очерет.

Декілька слів треба сказати про такий необхідний і незамінний предмет ногайського побуту, як казан. Відомо, що у кочових народів Євразії скіфів, гунів, половців, монголів та ін. казан був символом влади і єдності племені. Він часто зустрічається в поховальних пам'ятках кочовиків різних епох і, мабуть, символізував силу і могутність влади похованого вождя, чим більше казан, тим більша кочова група, яка «годувалася» з нього [195; 23]. Виступаючи в похід, буджацькі ногайці поділялись на групи, які мали назву «казан», під керуванням мурзи [72; 143]. В свою чергу групи поділялись на десятки і у кожного десятника був свій казан [151; 480].

Незважаючи на явні ознаки культурного впливу європейців, ногайці і в XIX ст. продовжували кочувати; на протязі одного сезону перекочувували з місця на місце по декілька разів в пошуках пасовиськ і водяних джерел. Все їхнє господарство було пристосоване для пересування. Решітки стін, палиці дахів, повстини і інші частини кибитки розбирались і вантажились на гарбу, щоб потім виконати цю операцію у зворотному напрямку на новому місці. Цим щоденно займались жінки і підлітки. Щоб розібрати кибитку, перевезти її на віддалі 10-ти і більше верст, помити і знову зібрати на це треба було затратити світловий день [240; 14]. Такі кибитки у ногайців мали назву «терме». Крім цього використовувались і «отови» - кибитки, які не розбирались, а цілком вантажились на арбу і перевозились таким чином, до того ж діаметр житла був значно більший за віз, і колеса арби не торкались стін «отову». Саме такі нерозбірні кибитки бачили Жан де Люк і де Асколі, коли писали про ногайські кибитки, що стояли на колесах [151; 483. 14; 139]. Згідно з інформацією спостерігачів стійбище із 8-10 кибиток звалось аулом, кількість кибиток (юрт) у такому селищі могла доходити до 30-ти. В центрі аулу стояла юрта «ауль-бая», тобто старости аулу і самого заможного члена даної кочової

групи. Коли ногайці рушають з місця, вони вантажать своє майно на гарбу, запряжену парою волів і вирушають в дорогу. Караван супроводжують озброєні чоловіки верхи на конях, щоб охороняти його від раптових нападів і оглядати околиці в пошуках добрих пасовиськ. Рухаючись степом, вози так гучно скрипіли незмазаними колесами, що це давало привід ногайцям пишатися собою, кажучи, що вони рухаються як порядні люди, здалеку даючи про себе знати і не намагаються проїхати таємно, подібно злодіям [35; 184,186].

Основним транспортним засобом для перевезення вантажів по степу був татарський віз - арба. В літературі по відношенню до такого возу частіше вживається слово «кибитка», похідне з турецької «кибит», що означає «лавка» [20; 407]). Як ми вже казали, такий транспорт був набагато зручніший в'ючної тварини і дозволяв швидко зійти з місця.

Слово «арба» зустрічається в арабського мандрівника Ібн-Батути в його записках про подорож по володіннях Золотої Орди. Під «арбою» він розумів віз на чотирьох колесах, запряжений кіньми, биками або верблюдами; візник сидів на одному із коней. Схожий віз бачив Клеєман у буджацьких ногайців, відмітивши, що колеса у нього «закріплювались не залізним, а дерев'яним цвяхом. В нього запрягались двоє коней, і татарин, сідаючи на третього, вів двох інших [118; 42]. Такий обоз звався у буджаків «агорлик» - важкий вантаж [72; 143]. Проте в ХІХ ст. і у наш час татарською арбою називають двоколісний віз, широко відомий у кримських татар і ногайців Північного Кавказу. Двоколісні вози бачив М.Броневський у ногайців, які кочували між Очаковим та Перекопом, малюнок арби ми можемо побачити у Г. Боплана [38; 337. 36;52].

До арби запрягались найчастіше воли або верблюди. Цей тип возів зберігся у ногайців до самого пізнього часу. З допомогою возів кочова група ладнала на стоянці табір, утворивши оборонне кільце на випадок нападу. Таким чином, можна казати про два типи возів, які використовувались у ногайському господарстві: чотириколісні вози для перевезення важких вантажів на великі відстані і двоколісні арби, які застосовувались для транспортування юрт і сімейного скарбу під час кочового сезону.

Їжа у ногайців завжди вражала європейських мандрівників своєю простотою і бідністю. Це, насамперед, продукти тваринництва - молоко, сир, виготовлений різноманітними засобами, а також молоко кобили, яке було сировиною для широко відомого серед кочових народів кумису.

Крім того, багато джерел стверджують, що татари пили кров своїх коней, роблячи для цього спеціальні надрізи і змішуючи її з просяною мукою [160; 60. 52; 81]. М'ясо великої і дрібної худоби і конину вони їдять напівсирим, коней, які здохли недавно (просто або по хворобі), вони охоче вживали в їжу, вирізавши тільки заражене місце [Там само], і за влучним висловом російського розвідника з-під Азову у 1569 р. «его скоро между собою яко псы разорвут» [103; 484]. Овочів не вживали, бо на їх думку, трава росте для коней. «Під час їжі, не соромлячись, використовують свою п'ятірню, піднявши голову вгору і, подібно тваринам, кладуть до рота м'ясо» [151; 479,486]. Від такого некультурного, за європейським уявленням, засобу прийому їжі виникла назва улюбленого ногайцями і багатьма кавказькими народами блюда «беш-бармак» (п'ять пальців) - варене м'ясо з локшиною [240;1]. А

проте, незважаючи на велику кількість худоби, ногайці дуже рідко вживали м'ясо і різали худобу тільки перед тим, як їй здохнути [36; 54].

Деякі автори навмисно акцентували увагу на відмінність національної кухні кримських татар і ногайців. За свідченням де Асколі: «Кримські татари орють і сіють, їдять пшеничний хліб; ногайці ж не сіють, не жнуть, а харчуються напівсирим м'ясом, здебільшого кониною і п'ють кобиляче молоко або просту воду, а іноді бузу, серед простих людей немало таких, котрі ніколи не їдять хліб, а ногайці, які живуть в Скіфії, не знають, навіть, що таке хліб» [14; 131]. Як правдиві мусульмани вони не їли свинини і не пили вина [158; 14]. Особливо вражав європейців, та і не тільки їх, один дуже оригінальний рецепт приготування м'яса. Його докладно описав Г.Боплан: «У найбільш м'ясистому місці починають нарізувати м'ясо якнайбільшими шматками, завтовшки один-два дюйми. Нарізане м'ясо кладуть коневі під сідло, дуже сильно стягують ременями і сідають верхи. Їздять дві-три години, бо військо робить довгі переходи. Потім зіскакують на землю, знімають сідло і перевертають шматки м'яса, пальцями збирають з коня піну і скроплюють нею м'ясо, аби воно не всохлося. Далі знову закладають під сідло і так само міцно його затягують. Знов їздять дві-три години. Тепер, на їх думку, м'ясо готове, воно ніби спечене» [36; 54]. Цей спосіб обробки м'яса у татар спостерігали в XV ст. німецький лицар І. Шильтбергер і в XVIII ст. - анонімний турецький автор [40; 55. 72; 152]. Вперше ж в європейській літературі його описав відомий Амміан Марцелін, кажучи про гунів, що вони харчуються корінням трав і напівсирим м'ясом всяких тварин, які кладуть між своїми стегнами і спинами коней і швидко нагрівають парою [155; 238].

Проте, серед сучасних дослідників існує думка, що м'ясо під сідло клали не для їжі, а для лікування ран у коней, натертих грубим сідлом [74; 120].

Звичайно, простий ногаєць носив кожух, штани і шапку зі шкури вівці, у мурз інколи - з хутра лисиці або куниці. Використовувались також і тканини з вовни й повстина. Багатий ногаєць міг дозволити собі каптан із сукна, підшитий вовною, а зверху ще і халат, прикрашений хутром. В теплу пору року кожух вивертася хутром наверх і татарин ставав схожим на ведмедя і цим лякав ворогів, - «в шерстяних одеяннях таскаються в шубах виворочених яко же дивня мужне» [36; 53. 103; 484]. Звичайно, дорогі хутра мали змогу носити тільки представники вищої ногайської аристократії, які одержували їх як уплату («упоминок») від Литви та Московської держави. Про особливий попит на куничні і соболеві хутра свідчать реєстри «упоминок» і «скарбові книги» литовських князів [222; 76-78. 115; 313-320].

Виробляли ногайці у себе в домашньому господарстві надзвичайно мало, тільки те, що вимагало нескладне кочове господарство. Катали повстину, робили ремні і мотузки, дерев'яні каркаси кибиток (юрт), вози, домашній посуд, дитячі колиски та інші різні дрібниці.

За словами Боплана - нічого у татар не пропадало даремно: «із шкіри виготовляють пастки, вуздечки, нагайки [36; 55]. Розподіл праці був винятково за статтевою ознакою. Чоловіки робили луки і стріли, виготовляли стремена і вуздечки. Жінки катали повстину, обробляли шкіри, в'язали із вовни мішки і одяг. Спеціальних майстерень не було та і бути не могло при рухомому способі життя, тому не можна нічого сказати про розвиток якої-небудь спеціалізації у ремеслі.

Такий тип життя кочовиків не сприяв розвитку в них промислів, заснованих на добуванні і переробці природних запасів сировини, які б вимагали постійного перебування на одному місці і накопичування відповідних прийомів і навичок.

Поряд із скотарством визначну роль в ногайській економіці відіграла торгівля. Якими б малими не були потреби кочовиків, що вели натуральне господарство, все ж вони мали потребу в продуктах хліборобських народів і виявлялись залученими до орбіти турецької і міжнародної торгівлі. З необхідних предметів ногайцям бракувало борошна, зброї. З предметів розкоші більш за все - тканин і дорогого хутра. Взагалі, для кочовиків характерний високий рівень розвитку товарно-грошових відносин, обумовлений такою формою власності, як худоба, яка могла відчужуватися не тільки у в формі товару, але і відігравати роль своєрідних грошей. З часів глибокої давнини худоба у тюрксько-монгольських народів була мірою добробуту і соціального стану. Від кочовиків до української та російської мов увійшли такі слова як «деньга» - татарське «таньга», срібна монета; «товар» - худоба; «таможня» от «тамга»- тавро на крупі коня, родовий знак та інше [168; 61].

Ногайці могли поставити на ринок худобу, шкіри, коров'яче масло та інші продукти свого господарства, а також найприбутковіший товар турецьких ринків - полонених. Головним постачальником м'яса до Стамбулу були дунайські князівства і Силістрійський ейялет, ціни на нього контролювались державою. Наприклад, у 1647 р. до столиці було доставлено і забито 199900 буйволів, 3 млн. 965 тис. 760 овець, 2 млн. 877 тис. 400 ягнят. У тому ж році до двору султана і для утримання яничар було доставлено 325228 овець і ягнят [235; 107]. За словами де Люка і Евлія Челебі саме буджацькі ногайці постачали у Стамбул коров'яче масло і мед: «Турецькі і вірменські купці прибувають сюди робить запаси його і забезпечують ним Константинополь, обмінюючи на нього паперові тканини, сукні, сап'ян, ножі і інші дрібниці, оскільки ногайці не бажають брати срібло за свої товари [151; 487]. Останнє зауваження де Люка викликає сумнів. Ще М.Меховський на початку XVI ст. писав, що в Заволзькій орді в обігу ходять аспри - турецькі срібні монети, а в Перекопській приймаються дукати [160; 61]. Зрідка турецькі і кримські монети зустрічаються у ногайських похованнях.

Розвитку торгівлі сприяло зручне розташування ногайських стійбищ, у безпосередній близькості від торгових шляхів і дунайських портів. В зв'язку з ростом ваги Дунаю, як головної транспортної артерії Османської імперії, активізувалась торгівля Кілії та Ізмаїлу. Це, в свою чергу, значно скоротило товарообіг Акерману і зменшило його роль в міжнародній торгівлі, проте багато купців продовжували мандрувати морем і через цей морський порт. В кінці XVI ст. рух товарів на шляхах із Стамбулу до Львова значно посилюється [132; 55]. Польсько-Турецький договір 1623 р. дозволяв польським підданам возити товари по Дністру до Акерману, «відправляти, продавати і покупати» [180; 193]. Номенклатура товарів, які постачались ногайцями на ринок, не змінилась і в XVIII ст. Овечу вовну вивозили до Бухаресту на фабрику і в Польщу. «Молоко, топлене сало яловичини вивозять у Стамбул. Акерманські, кілійські, ізмаїльські вірмени і турки, відомі під назвою «кіраджи», купують товари у виробників, а потім перепродають у тих місцях. І купці займаються продажем топленого сала яловичини, яке вони змішують з

салом курдючних овець, заливають його в банки і бурдюки і відправляють до Стамбулу. Деякі з найбільш завзятих татар особисто розпродують свій товар, не звертаючись до посередників», - писав турецький урядовець [72; 142-143].

В зв'язку з цим знаменно звучить зауваження Клеємана про те, що вірменські і інші купці у Буджаку і Криму охочіше мають справу з татарами, ніж з турками [118; 58]. Тісні торгові контакти мали буджацькі ногайці зі своїми північними сусідами, підданими молдавського господаря. Існувала, навіть, угода з жителями Тигечського лісу, що знаходився на правому березі Прута, за яким ногайці повинні були одержувати певну кількість лісу [108; 37].

Про землеробство у ногайців джерела XVI- XVII ст. говорять стримано і суперечливо. Так, наприклад, де Асколі стверджував, що ногайці взагалі не орють землю, те ж саме каже і М.Литвин по відношенню до всіх татар [14; 130. 158; 14]. Втім, згідно з Меховським: «Багато хто з них орють і засівають просом одну, дві або три смуги». Більш певно висловився М.Броневський: «Дуже багато з них обробляють поля і часто збирають сіно» [160; 60. 38; 339].

І дійсно, напівкочове скотарство обов'язково має бути зв'язане з землеробством, хоча б у формі примітивної обробки землі і заготовки кормів для стада, у якій би малій кількості воно не заготовлялося. Перші ділянки землі орали на полях навколо зимівель, де змушена була залишатися і влітку найбідніша (безкінна) частина ногайського суспільства. Вирощували просо, а також заготовляли необхідну для деяких видів і порід худоби (велика рогата худоба, молодняк, цінні породи коней) кількість сіна. Як було вже сказано, в ногайських зимівлях влаштовувались спеціальні кошари для тварин і двори для зберігання сіна, поступово утворювались постійні селища. Літні пасовища знаходились у загальному користуванні, а зимові і сінокоси з часом переходили в постійне користування або навіть у володіння окремих аулів і сімей. Тимчасове користування замінюється постійним користуванням окремою кочовою групою певною територією, насамперед зимівлями - так звана общинно-аульна форма землекористування [44; 28].

Розподіл зимових пасовищ і обробленої землі між окремими сім'ями призводять до появи нового виду власності. В зв'язку з осіданням на землю з'являються будівлі, загони для тварин і т.п., що поступово веде до формування приватної власності на ділянки, де розташовані ці будівлі. Таким чином, частка землі, яка була розташована коло зимівлі, стала переходити з-під контролю общини до найбільш знатних і багатих представників ногайської аристократії. На це вказує інформація д'Асколі про те, що ногайські князі і мурзи володіли селищами і палацами. Знатні мурзи, такі як Кантемир, Урак, Салман-шах, певно, володіли земельною власністю. Проте казати про приватну власність на землю в сучасному значенні цього слова не можна.

В ісламській державі, якою була Османська імперія, вся земля, (крім вакуфної) належала її голові, тобто султану, а він розподіляв її в формі наділів правителям провінцій, воєначальникам і державним службовцям [97; 142]. Той же Кантемир міг одержати від султана в володіння цілу область, але тільки на той час, поки знаходився на службі. Аналогічна ситуація була і в Кримському ханстві; всі землі розподілялись на декілька видів володіння: ханська, колгалик, мурзинська землевласність, вакуфна та інші [143; 95].

Немає сумніву у тому, що спершу примітивне ногайське землеробство обслуговувало, передусім потреби їх особистого господарства і потреби сім'ї. Найпоширенішою культурою було просо. Зерно не було товарним. Відомі нам джерела нічого не кажуть про поставки ногайських зернових на продаж. Але вже в середині XVII ст. Евлія Челебі писав про великі запаси білого хліба в лавках Ізмаїлу: «а на полях - пшениця і ячмінь», наголошуючи на тому, що селища навколо міста цілковито татарські [253; 332]. Звертає на себе увагу і повідомлення де Асколі про те, що після цілої низки неврожайних років, холодної зими, пошесті сарани: «Салмаша (Салман-шах) покинув взимку Татарію, забрав сім'ю і в супроводі багатьох загонів ногайців, поїхав до Ромелії до брата свого Кантемира. Цього літа (1634 р.) в зв'язку з голодом біля 30 тис. татар переселились з сім'ями, хто морем, хто суходолом до тієї ж Ромелії, до того ж із кожного селища уходило більше, то менше однієї або двох тисяч чоловік, зважаючи на кількість жителів» [14; 132]. Під назвою «Ромелія» тут треба розуміти Буджак і Добруджу, тобто землі Силістрійського ейялету. Показово, що з місця знімались не тільки ногайські кочовики, а і кримські татари - мешканці стаціонарних населених пунктів.

Все це наводить на думку, що Буджак мав досить розвинену землеробську інфраструктуру і досить великі продовольчі запаси, щоб бути привабливим навіть для татар-хліборобів. Недаремно, Евлія Челебі, розповідаючи про татарські і молдавські села Буджака, обов'язково згадує квітучі сади і виноградники, дбайливо доглянуті лани. Земельні ділянки буджаків обкладались спеціальним податком, який певно, був обтяжливим для них і його скасували після повстання 1701 р., і відтоді брали тільки восьму частину прибутку з ділянки. Від усіх інших податків вони звільнялись [223; 683]. З цього можна зробити висновок про те, що у ногайців Північно-Західного Причорномор'я уже в XVII ст. сформувалось комплексне скотарсько-землеробське господарство при явній домінуючій ролі напівкочового скотарства. На нашу думку, на цій стадії розвитку напівкочового скотарства з'являються елементи землеробської неповної осілости, виявлені А.А.Щенніковим внаслідок аналізу господарських комплексів причорноморських ногайців, запорізьких та донських козаків. Дослідник вважає, що у ногайців «не тільки були постійні зимові селища, а і поля вже не вміщувались біля них і переносились до найближчих кочовищ на відстань двох днів подорожі від зимівлі, так що ці «кочовища» перетворювались в літні польові стани» [258; 52]. На наш погляд, з цими словами можна погодитись, маючи на увазі тільки територію самого Буджаку, винесення ораних ділянок на відстань «двох днів подорожі» в Буго-Дністровському межиріччі неможливо, перш за все з причин воєнно-політичного характеру. «Дике поле» було занадто небезпечним для землеробства, хоча окремі спроби мали мати місце.

На це вказує повідомлення російських гонців з Криму 1615 р.: «А дожидались, де, черкасы ногайцав, как они приедут проса жать и там было их грамать и ногайцы к просу не бывали» [89; 79]. Тим дивовижнішими здаються нам повідомлення спостерігачів про те, що ногайці абсолютно незвичні до землеробства і в XIX ст. на Північному Кавказі продовжували вести кочове життя [35; 183. 170; 15]. На початку цього століття російською адміністрацією причорноморського краю була організована невдала спроба схилити до землеробства ногайські улуси, які мешкали

на Молочних Водах і були переведені туди з Буджаку. Тут доречним буде запитання, чому ж, перебуваючи під владою султанів в XVII- XVIII ст., ногайці орали землю і вирощували зернові, а з появою російських військ раптом загубили навички хліборобської праці? Щоб відповісти на це запитання треба згадати, що російська влада, в більшості своїй, мала справу з ногайцями Єдисанської, Єдичкульської і Джембойлукської Орд, які лише з кінця XVII ст. з'явилися у Північному Причорномор'ї і декілька разів протягом XVIII ст. змінювали своє місце проживання, пройшовши шлях від Волги і Кубані до Дунаю і в зворотному напрямку. У той же час більшість старожитців цього краю, напівосілих буджаків, які вже до того засвоїли землеробство, пішла до турків у Добруджу, що і було зафіксовано генералом А.Ф.Ланжероном, коли він писав про залишені ногайські села [141; 610]. У тих ногайських родів, які залишились в Причорномор'ї і визнали підданство Росії якщо і були хліборобські навички, то вони швидко забулись під час частих пересувань орд в період російсько-турецьких війн XVIII-початку XIX ст. [255; 50-53]. Таким чином, саме зовнішні фактори: російсько-турецькі війни, нескінченні переселення ногайських орд з місця на місце, обумовлені бажанням Російської імперії звільнити причорноморські степи від нових, але дуже ненадійних підданих для подальшої землеробської колонізації краю, призвели до втрати ногайцями багатьох навичок землеробства і поверненню їх до напівкочового стану. Така зворотність процесів в історичному розвитку етносів не нова, і ногайці тут не є винятком. Подібні приклади добре відомі з історії кочових народів [195; 127-143].

4.4. Військова тактика і зброя. Часті і неминучі стихійні лиха завдавали великої шкоди кочовому скотарському господарству, ставили під загрозу розорення, що в свою чергу, викликало бажання швидкого відновлення втраченого за чужий рахунок - шляхом викрадення худоби у сусідів і грабунку осілого населення. Іншими словами: «з допомогою військової справи кочовики прагнули перебороти обмеженість свого виробничого потенціалу» [145; 84]. Проте, треба визнати, що зброї, крім луків та стріл, у татар завжди бракувало. Сучасники були дуже поганої думки про їх озброєння. Ще Рубрук писав: «Як я припускаю, татари самі мають небагато зброї, а саме: тільки колчани, луки і хутрові панцирі» [202; 186]. Більш докладно про це питання повідомляє російський розвідник в 1569 році: «Люди есть вельмо худейший и едва пол их есть ижебы луки имели, пансырей же, инже збури кося не ворошат..., кий же орудия не имать, той кость кобылью уваяжеть на ремни вместо орудия, итакo с тем и ездит, ничем же иным стоятъ токмо прут костиною своею» [103; 484]. Про кістяні палиці згадує і М.Литвин: «Вони були озброєні шаблею або колчаном, панцирі зустрічались рідко, одні мали тільки палиці кістяні або дерев'яні, інші були оперезані порожніми піхвами без зброї. Щитів, списів і іншої зброї подібного гатунку вони не знають» [158; 11]. Згідно з Г.Бопланом татарський воїн озброєний шаблею, луком, кольчуга з кілець у знатних і заможних [36; 53]. Вони прекрасні вершники, з дитинства привчені до верхової їзди «вездечку тримають пальцем лівої руки, лук тією ж рукою, а стріляють правою» [151; 48].

Природно, що при зіткненні з рівним за кількістю польським або козацьким загоном у татар не було ніяких шансів на перемогу. Тому застосовувалась звичайна для кочовиків тактика ведення бою. Часто, імітуючи втечу, татари відступали, заманюючи ворога на відкриту місцевість, щоб потім оточити його. Вони ніколи

першими не вступали в бій, коли не були впевнені у своїй великій чисельній перевазі. «Вони намагаються обійти ліве крило ворога для того, щоб зручніше було випускати стріли» [158; 14]. Татари уникали прямих зіткнень з ворогом, особливо в горбастій місцевості, теснях і заболочених ділянках, де немає простору для численних кінних лав.

Набіги на Україну чинились частіше взимку, коли болота і річки покриті крижаним панциром. «Це тим зручніше, що на просторі всієї провінції немає ні єдиної поперечної річки, яка б могла перегородити або ускладнити їм шлях», - відзначав де Віженер [52; 67]. Дійсно, Кодима, Савранка, Ягорлик і численні степові річечки не були для буджаків серйозною перешкодою.

Французький воєнний інженер Г.Боплан досить високо оцінював бойові якості буджацьких ногайців і ставив їх в цілому вище за кримських татар. За його словами: «За моїх часів було їх там 20 тис. утікачів чи вигнанців. Ці татари хоробріші від кримських, більш витривалі у військових походах і постійно ведуть бойові дії. Їздять краще на конях. На рівнинах між Буджаком та Україною перебуває звичайно 8-10 тис. татар, поділений на загони по тисячі воїнів у кожному із розташованих на віддалі 10-12 миль одні від одних. Так роблять для того, щоб було вільніше шукати якусь здобич і уникати небезпеки» [36; 62].

Перед виступом у набіг буджаки відгодовували своїх коней ячменем. Всі, бажаючи взяти участь у набігах, збираються в умовленому місті, приводячи з собою від двох до п'яти коней. Потім проводять загальні збори, які зветься «хошейниш», там вони поділяються на невеликі загони «казан» під керівництвом мурз. Після цього загони йдуть на Поділля, рухаючись на невеликій відстані один від одного. Такий набіг звався у буджаків «тойумлук», від слова «доюм» (здобич, полонені). За розповіддю турецького урядовця: «Для того, щоб здобути «язика» (дил), розвідники вирушають на всі сторони. Проникають у країну козаків, за Дністер і Буг, під проводом спеціальних провідників, які передають свої знання від батька до сина. Провіднику повідомляється пароль, дається в руки батіг, і він іде на чолі війська. На війні татари дотримуються найсуворішої дисципліни, поки йдуть вперед і нитки не візьмуть, але коли повертаються, грабують все, що потрапляє під руку. Усіх захоплених з точністю враховують і, по звичаю, розподіляють між собою, до того ж ніхто (з учасників походу) не залишається ображеним» [72; 143-144]. Після набігу десята частина полонених і награбованого майна віддавалась хану, навіть коли він сам або його люди не брали участі у поході [151; 48].

Набіги ці не мали ніякої військової або політичної ваги для оборони кордону Османської імперії та Кримського ханства. Головною метою їх було захоплення полонених для подальшого продажу їх на турецьких ринках. У ногайця під час набігу часто не було шаблі або кольчуги, але мотузки для зв'язування полонених були обов'язковим атрибутом для учасника грабівницької акції. Проте не варто звинувачувати у цьому тільки татар. Хоча Жан де Люк і відмічає у ногайців звичай обертати своїх одноплемінників в рабство за борги, та це очевидний пережиток, іслам забороняв обертати в рабство єдиновірців. У кочовому господарстві сфера застосування рабської праці надто обмежена: раби доїли худобу, займались переробкою продуктів скотарства - молока, шкір, вовни, копали колодязі і т.п. З розвитком у ногайців землеробства полонені угорці, волохи і українці залучались до

обробки полів [38; 357]. А взагалі кочове господарство не мало потреби у великій кількості робочих рук. Раби, в основному, використовувались як домашня челядь, наложниці. Адже двоє кінних чабанів, в середньому, могли пасти отару в півтори-дві тисячі овець. Потреба в робочій силі у кочовому господарстві завжди задовольнялась за рахунок внутрішніх резервів, інакше кажучи, за рахунок колективної праці одноплемінників, завжди був певний прошарок незаможних або малозажможних, що більш надійні, ніж раби. Така експлуатація приховувалась патріархальним звичаєм родоплемінної взаємодопомоги: багатий родич давав бідняку стадо на випас за певну натуроплату молоком, вовною, м'ясом, таким чином, рятуючи його від голодної смерті. У той же час праця чабана вимагає ініціативи і зацікавленості, чого не можна чекати від раба. Більше того, раб, який вийшов зі стадом на степовий простір, міг втекти, а охороняти його надто складно і дорого. За деякими даними у ногайців Великої орди був зафіксований прошарок людей, в російському перекладі «холопов», вихідців із християн і татар, але навіть ці так звані «холопи» мали в своїй власності худобу [210; 41]. За непідтвердженими даними Михайла Литвіна і де Віженера татари дозволяли християнським рабам, які прослужили 7-8 років, викупатись на волю [158; 58. 52; 81]. Відомо також, що іслам припускає більш гуманне ставлення до жінок-рабинь, ніж у класичному рабстві. Так, наприклад, рабині можуть бути не тільки служницями або наложницями, але і законними дружинами [123; 84].

Певна річ, можна констатувати, що у ногайців існувало рабство в його нерозвинутій патріархальній формі, але ці раби не відігравали значної ролі у кочовому господарстві ногайського суспільства. Тому цілком закономірним було бажання кочовика як можна швидше позбавитися полонених: продати або відпустити за викуп, в гіршому випадку - вбити. Але таке траплялося тільки в надзвичайних випадках, коли полонених намагалися відбити або вони чинили опір. Татари розглядали полонених як предмет торгівлі і даремно їх не вбивали [248; 335]. Нерозвиненість рабства і розвинена работоргівля - ці явища властиві для кочового суспільства, однак в даному випадку работоргівля стимулювалась з боку Османської імперії.

Боротьба Османської імперії за морські торгові шляхи з європейськими конкурентами - Венецією і Іспанією вимагала величезних воєнно-морських сил. Для турецького галерного флоту українські невільники становили живу силу, і тому полонені завжди знаходили збут на ринках портових міст Криму і Румелії. Для набігу на Польщу потрібен був дозвіл Стамбулу, але в похід на московські землі татари мали право йти і без узгодження з султаном [36; 56]. Ясно, що таке становище не влаштовувало буджаків, їм значно ближче і зручніше було грабувати Україну.

Досить часто, зважаючи на політичні вигоди та інтереси зовнішньої політики, султан дозволяв слугам короля шукати в своїх володіннях польських підданих і повертати їх додому за викуп або без нього. Таке право надавалось королю після невдалих для турок кампаній і закріплювалось в польсько-турецьких договорах. Так, наприклад, один із пунктів договору 1607 р. дозволяє повертати полонених додому: «Коли вони не мусульмани і залишились «невірними» після того як доведуть, що вони піддані короля. Полонені, захоплені обома сторонами після укладення цього

договору повинні бути відпущені без викупу» [180; 185]. Однак, люди короля, які відшуковують в султанських володіннях польських полонених, повинні були викупати їх за тією ж ціною, яку заплатив власник. За підрахунками сучасних українських істориків втрати населення українських земель в XV-перш. пол.XVII ст. становили не менше 2-2,5 млн. схоплених і вбитих. Існує думка що дані польських та литовських хронік про втрати населення надто перебільшені [78; 45. 79; 101-102]. Однак, не викликає сумніву той факт, що систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювалися на незаселені, спустошені землі. Для періодів інтенсивних нападів на Поділля та Брацлавщину насильницьке виведення полонених (ясиру) стало домінуючою причиною руху населення на північ.

Ногайці - мусульмани - суніти і за словами турецького урядовця «дотримуються ханефітського обряду і моляться за своїми особливими правилами» [72; 144], тобто належали до секти Омара або інакше Ханефи .

Втім, Жан де Люк відзначає, що хоч ногайці і мусульмани: «..але не дотримуються правил своєї релігії, не постяяться, не збираються на молитву. Ходжі (мули) не живуть між ними, тому що не можуть звикнути до їхнього способу життя» [151; 485]. Проте, по відношенню до мул де Люк міг і помилятися. Згадаємо, що мечеті для буджацьких ногайців будував ще у першій половині XVI ст. кримський хан Сахиб-Гірей, Е.Челебі і Клеєман бачили мечеті у кожному стаціонарному ногайському селищі. Звичайно, кочовий характер ногайського побуту вплинув і на їхнє ставлення до ісламу. Клеєман писав:- «Чалії (джалії), або мечеть стоїть на особливому місці, і вона звичайно досить невеличка, не маючи ніякої башти (мінарету – Г.С.), поставлена із четвертої частини каменю, фігурою чотирикутна і завжди покрита кривою черепицею». На його думку, ногайські мечеті були схожі більше на стайню, ніж на храм [118; 71-72].

Іслам в Північно-Західному Причорномор'ї мав глибокі коріння. З XIII ст. в цьому регіоні фіксуються мусульманські поселення і святині: гробниця святого Сари Салтик Деде в Добруджі і селище Баба Салтик його імені [22; 664]. Е. Челебі описав купольну гробницю-мазар, біля Маякської переправи через Дністер, Мияк - Баба - солтан. М.Броневський на берегах Бугу бачив руїни склепів мусульманських святих, побудованих із гладкого тесаного каменю і багато оздоблених [253;194. 38; 334]. Причорноморські степи в період, який ми розглядаємо були районом військової і культурної експансії ісламського світу і кочовики не могли залишатися осторонь від цього процесу, увібравши ісламські цінності в свою культуру.

На думку відомого тюрколога Н.А.Баскакова ногайська мова відноситься до кипчакської мовної групи, у якій разом з казахською та каракалпакською мовами утворює кипчаксько-ногайську підгрупу [24; 497]. Серед героїв ногайського народного епосу фігурують хан Тохтамиш, темник Мамай, його міфічний племінник Орак і, звичайно, сам емір Єдигей [8. 176].

4.5. Антропологічна характеристика та поховальний обряд. Для більшості авторів того часу всі татари були на одно лице, а антропологічні особливості побудови обличчя у різних гілок татарського народу не враховувались. Всі джерела відзначають, що татари - люди середнього зросту, широкоплечі і володіють надзвичайною силою і витривалістю. Колір шкіри смуглявий, обличчя кругле,

широке з плоским носом [52; 80. 160; 59]. «Волосся дуже чорне і жорстке, як кінська грива. Одним словом, вони не схожі на хрешений люд» [36; 51]. Проте європейці, які багато часу прожили в Криму і мали можливість ніби зсередини спостерігати за татарським життям, добре відрізняли за зовнішнім виглядом ногайців від кримських татар. Це стосується спостережень двох католицьких місіонерів Жана де Люка і де Асколі.

Асколі прямо пише: «Кримські татари - патраки, но зовнішньо схожі з іншими людьми, білого кольору шкіри або пшеничного; вони не відрізняються і звичаями. Ногайці ж начебто оливкового кольору з чорним. Обличчя у них короткі, скроні великі і широкі, очі маленькі, круглі і впалі, так, що ледь помітні. Але зір у них дуже гострий. Після народження вони цілих 8 днів не відкривають очей, а лише трошки моргають, за що турок їх прозвав «собакою». У них сплюснуті носи і короткі підборіддя. Мають довгий тулуб і короткі ноги» [14; 130]. Його думку підтверджує і де Люк: «Обличчя плоске і повне, голова велика, очі маленькі, ніс приплюснутий» [151; 487]. Залишивши на совісті Асколі нісенітницю про заплющені очі у немовлят, одразу можна казати, що перед нами опис людини з обличчям монголоїдного типу.

В зв'язку з цим особливо цікавими виявляються матеріали, одержані при дослідженні могильників буджацьких ногайців: Дракуля, Кочковате, Новоселиця і Лиман. Аналіз залишок кісток показав, що в цілому черепа із поховань характеризуються переважністю долікранії, широким середньо-високим лицем і невисоким надпереніссям, що вказує на вплив монголоїдних домішок. На думку авторів розкопок ногайські татари Буджацької орди виявляються схожими з мусульманським населенням Поволжя золотоординського часу, у якого також зазначено наявність яскраво виявленого монголоїдного компоненту, що може свідчити на користь східного походження тутешніх ногайців [86; 143].

До аналогічних висновків прийшли антропологи, вивчаючи антропологічний тип кримських татар вже ХХ століття. Дослідження показали, що татари, які живуть в степовій північній зоні Криму, в найбільшій мірі зберегли монгольські риси - темне волосся, вузькі очі, кругле обличчя, широкі вилиці. Татари, які мешкали на південному узбережжі в приморській смузі, відрізняються більш витягнутим обличчям, великий відсоток русоволосих. Антропологи вважають, що такі відмінності відбулися через домішки турецького, італійського, грецького етнічного елементу, внесеного до татарського середовища [177; 312].

Визнаючи велику, якщо не вирішальну, роль монгольського компонента в етногенезі ногайського народу, можна було б припустити монгольський вплив і на таку важливу для будь-якого етносу процедуру, як поховання померлого. Проте в дійсності це питання є набагато складнішим. За словами Жана де Люка поховальний обряд кримських татар і ногайців практично однаковий. Тіло померлого замотують у саван або кладуть у домовину головою до Мекки, на південний захід. Проте є й істотна відмінність - ногайці насипають над могилою курган [151; 487]. Коріння такої традиції ми можемо знайти у поховальному обряді кочовиків Північно-Західного Причорномор'я в епоху Золотої Орди: курганні поховання з окремою ямою для коня, монети і різноманітний інвентар [82; 20].

В сучасній історичній літературі переважає думка, що з XV ст. курганний звичай і пов'язаний з ним кочівницький культ поступово зникає на просторах

європейських степів. Це пояснюється розповсюдженням ісламу і утворенням нових кочових об'єднань - «татар», які кочували в Криму і Поволжі [241; 248]. Мусульманський поховальний обряд не передбачає будівництва на могилі померлого якого-небудь насипу. Вивчення монгольського поховального обряду за письмовими джерелами показало, що монголи ховали своїх померлих таємно, ретельно приховуючи місце поховання і, звичайно, це виключало насипання кургану або побудову інших споруд [19; 383].

За іншими свідченнями в кочівницьких похованнях золотоординського періоду дуже рідко зустрічаються речі, які можна назвати суто монгольськими. Речі, обряд поховання і конструкція могил несуть тюркські риси, і немає підстави вважати кургани пізніх кочовиків могилами татаро-монголів. Дослідники схиляються до думки, що ці пам'ятники залишені тюркомовними племенами, які жили тут до приходу монголів, або прийшли разом з ними [101; 96]. В поховальному обряді ногайських племен простежуються риси синкретичної культури Золотої Орди, яка об'єднувала тюрксько-монгольські традиції і ісламські звичаї. Яскравим прикладом такого взаємопроникнення культур є поховання у ногайських могильниках Буджака. Всі могильники нараховують від 20 до 150 поховань в кожному і типологічно ідентичні один одному. Більшість кістяків лежать витягнуто на спині, з невеликим поворотом на правий бік, головами на захід з незначним відхиленням на південь. Вони розташовані в витягнутих прямокутних ямах, часто в невеликих нішах, перекритих дошками. Більшість поховань впущені в насипи стародавніх курганів. Різним є положення рук померлих - вони бувають витягнуті вздовж тіла, інколи одна рука або ж і обидві зігнуті в лікті, кистями на тазі або на грудній клітині. Часто зустрічаються залишки повздовжніх і поперечних дерев'яних перекладин могил та домовин. Інвентар надзвичайно рідкісний і нечисленний: бронзові підвіски, бусини, наконечники стріл, кістяні підпрямки, інколи зустрічаються монети турецькі і кримські [86; 83. 31; 25].

Спосіб поховання в цілому відповідає мусульманським канонам. Коли небіжчика ховають в домовині, то тіло повинно лежати головою або правим боком до Мекки; небіжчика, похованого в савані, злегенька присаджують в ніші, викопаній в бічній стіні могили, обличчя при цьому повинно бути повернуте до Мекки [97; 134]. Впадає у вічі майже повне витиснення мусульманськими звичаями тюркських поховальних традицій. Наприклад, ногайці не клали в могилу разом з померлим коней, як це робили їх тюркські предки на протязі двох тисячоліть, хоча ще в XIII-XIV ст. цього ритуалу дотримувались [135; 44]. Від тюркських збереглися лише курганні насипи і звичай залишати речі з померлим.

4.6. Родоплемінна структура. Основним елементом ногайського суспільства був рід - союз кровних родичів. Господарська організація мала общинно-племінну структуру, сім'ї утворювали кочові общини. Декілька кровноспоріднених - родів являли собою покоління чи плем'я, яке називалось тюркським терміном «оглу». Господарсько-кочове об'єднання з кількох сімей складало невеликий осередок - «аул» [144; 33].

В умовах кочового способу життя кочові об'єднання часто розпадалися, знову виникали, включали в себе нові неспоріднені елементи; дійсна кровна спорідненість могла бути тільки в середині аулу. Більш великі об'єднання зв'язувались між собою

поняттям про уявну спорідненість всіх членів общини, і це було єдиним і найзручнішим родинно-генеалогічним способом політичного і господарського об'єднання кочовиків. Таке велике об'єднання або етнічна спільність називались монгольським словом «улус», тобто народ-держава («улус» буквально означає «люди»). У монголів, кримських татар і ногайців під «улусом» мали на увазі «уділ, володіння», але не територію, а саме людей. Крім того, існував такий підрозділ як «курінь». Татари могли кочувати великими групами, які звичайно пересувались єдиним табором і зупинялись, гуртуючись в стійбища. Стійбище утворювалось з сотень возів-кибиток і називалось «курінь» [53; 38,97].

Таким чином, кочова спільність поділялась на три підрозділи: аул, курінь та улус. У той же час при наявності великих стад худоби повністю виключалась можливість постійного спільного кочування родом або плем'ям. Відомі приклади перекочувань великих мас ногайців разом з худобою на великі відстані, але такі пересування викликані перш за все стихійним лихом, або загрозою військового розгрому. Значно зручніше кочувати невеликою групою аулів до 30-40 юрт. Аули і окремі заможні сім'ї мали можливість пасти худобу на племінній території без обмежень, не заважаючи один одному. Під племінною територією у нашому випадку треба розуміти пасовиська, виділені султаном або ханом конкретному племені і які називались за звичаєм тюркським словом «юрт» [153; 60]. Кочування групами або аулом з великою кількістю скота можливо за умови загальної безпеки.

Під час війни пограбування і набіги сусідів примушують кочовиків об'єднуватись у великі спілки - курені для захисту себе і своїх отар. Як ми вже згадували, на думку С.О.Плетньовой, на другому напівкочовому етапі розвитку кочових суспільств провідним було аульне кочування. Подібний спосіб кочування був характерний і для причорноморських ногайців XVI- XVII ст. У М.Броневського ми знаходимо пряме підтвердження цьому, коли він пише, що: «вони переходять з місця на місце, кочуючи по степах, завжди окремо селищами і таборами; кожний відділ (аул) має свою назву і свого старшину» [38; 357]. Схожу картину дають і дані етнографічних спостережень. Ногайці на Північному Кавказі жили аулами по декілька сімей, які пересувались в залежності від якості пасовиськ. Кількість сімей в аулі визначалась за числом казанів, оскільки вважалось, що один казан (казанок) припадає на одну сім'ю [35; 185].

Разом з тим, згадаємо слова Г.Боплана про те, що буджаки кочували загонами в 1000 чол. на великій відстані один від одного. На перший погляд це можна інтерпретувати як курінний спосіб кочування, викликаний необхідністю охорони стад від наїздів козаків. В дійсності, на нашу думку, система кочування у буджакських ногайців була трохи складнішою. На пасовиська за Дністер виходили куренем приблизно у 1000 чол, не рахуючи жінок і дітей; розподіл племінного ополчення на тисячі, сотні і десятки вживалось тюрко-монгольськими кочовиками ще за часів Чингізхана. Потім курінь розбивався на аули, які зі стадами розходились по степу у певному районі навколо центрального стійбища, де жив і кочував голова роду - мурза і знаходилась більша частина племінного ополчення. На випадок небезпеки аули зганяли скот до центрального стійбища і вже загальними зусиллями відбивали напад. Розмір куреня в 1000 чол, очевидно, був найоптимальнішим для кочового господарства і дозволяв прогодувати скот на протязі всього теплого сезону

. Фігурально висловлюючись, кочування проходило кущовим методом: декілька аулів, витоптавши траву на одному місці, переходили на інше, рухаючись концентрично навколо центрального стійбища. Після того, як трава навколо була з'їдена худобою, усі аули перекочують до іншого району незайманого сусіднім куренем.

Великі відстані між куріннями (згідно з Бопланом) зумовлювались необхідністю розведення отар і запобіганню зіткнення із-за пасовиськ між сусідніми кочовими групами. Проте аул, курінь або навіть улус не могли кочувати або користуватись пасовиськами, не об'єднуючись в ще більші кочові спільноти, хоч би для того, щоб оберігати свої права на пасовиська. «Нікуди не входити і бути незалежним середньовічний кочовик не міг, оскільки і в степу діяла типово феодальна норма, «немає землі без пана, який розпоряджається примусовою владою» [144; 40]. Верховна влада на території, яку ми розглядаємо належала султану, але самі буджаки були офіційно підданими хана. Визначити, де закінчується юрисдикція султанської влади і починаються права хана, досить складно, внаслідок подвійної адміністрації в регіоні. Як відзначав В.Д.Смирнов: «Навіть на основі документальних пам'ятників інколи важко розібратись в цьому змішанні і з точністю вказати в деяких галузях державного управління, де діло обмежується виключно авторитетом влади ханської і де цей авторитет спирається ще на інший, вищий авторитет влади султанської» [223; 307].

Але для кочовиків верховним правителем, за звичаєм, повинен бути хан, в особі якого об'єднувалась господарсько-адміністративна і військова влада. Він очолював наймогутнішу татарську державу в європейських степах - Кримську орду. Згідно з визначенням С.О.Плетнєвої, - «Орда» - це спілка не зв'язаних кровно, економічно і соціально нерівних сімей, в яке нерідко входять навіть чужинці» [195; 38]. Немає сумніву, що Буджацька орда цілком відповідала цим показникам, до неї могли входити утікачі із Криму, піддані султана і за деякими свідченнями, навіть християни [137; 612]. Проте у політичному аспекті вона була лише елементом кочового світу в складній системі могутньої землеробської держави.

Аристократичний прошарок ногайського суспільства складали ватажки родів та інших підрозділів, князі і, мурзи. Вони здійснювали військово і адміністративне керівництво одноплеменниками і виступали від їхнього імені перед ханською і султанською владою. Їх авторитет спирався на племінні традиції і закони ісламського суду - шаріату. Улуси були слабо зв'язані між собою. Ногайські мурзи лише формально признавали князів своїми «старшими братами», кожний мурза вважав себе паном у своєму улусі. Всі ці вожді мали свої особисті улуси, людей і худобу. Основу соціальної структури представляли особисто вільні кочовики, які вели самостійне господарство. Вільні общинники, які володіли скотом і користувались племінними пасовиськами, складали племінне ополчення. У ногайських князів і мурз невідомі які-небудь поза племінні військові підрозділи, які б перебували на службі за платню, подібних гвардії кримського хана - «капи-кулу», набраної з рабів і підпорядкованої особисто хану. В усіх військових сутичках головну роль відіграло племінне ополчення [204].

Звичайно, не можна приймати на віру ствердження Жана де Люка, що між ногайцями немає бідних. Але крім нього, привертають увагу і слова Михайла

Литвіна: «Татари не володіють ніякою приватною нерухомою власністю, крім колодязів, які проте належать спільно багатьом членам одного роду. Живуть без розкоші, але і не в надзвичайній бідності. Немає надто багатих і незаможних, які б умирали від голоду, ніхто не просить милостиню» [158; 15]. Не викликає сумніву, що в даному уривку М.Литвін розповідає про кочових ногайців, а не про кримських татар, в яких процес осідання на землю на той час зайшов вже досить далеко і відносини приватної власності на нерухомість були відносно добре розвинені. Деякі європейські автори не помічали соціально-економічних протиріч у кочовому середовищі. На їх поверховий погляд кочове суспільство представляло собою велику дружну сім'ю, де молодші слухаються старших, а старші і знатні постійно піклуються про добробут своїх одноплемінників і чинять над ними правий суд. З етнографічних спостережень відомо, що кожен улус склався з кількох родів, в середині яких панував принцип патріархальності. Є глава роду, решта - лише рівноправні брати. Оскільки рід підпорядкований іншому домінуючому, то старший в роду не має ніякої матеріальної влади, його влада міцна в моральному відношенні. Всі питання життя улусу вирішувались на раді старійшин родів. Рішення старійшин було законом для всіх, навіть для власників улуса. Цікаво, що не зважаючи на спільність політичних і економічних інтересів, сумісне проживання не приводило до нівелювання кордонів між родами. Кожен рід, певною мірою, був відокремлений один від одного і керувався своїми переказами і традиціями [240; 23].

Вище відзначалось, що формування Буджацької орди відбулося приблизно в останній чверті XVI ст. Цього не могло бути раніше через причини, передусім демографічні, тобто малої чисельності ногайських або кримських татар на заході причорноморських степів. «Казаци», відірвані від свого коріння, племінних традицій, роду довгий час не могли створити свого єдиного соціального організму. Не останню роль в уповільненні цього процесу відіграла і поліетнічність «казацьких» угруповань, куди могли входити разом з ногайцями кримські татари і турки. Тільки з появою у другій половині XVI ст. великих мас кочовиків з добре організованою племінною структурою, заснованою на спорідненості членів племені - роду, можна говорити про складання такого суцільно кочівницького соціального організму як Орда. Потрібне було життя кількох поколінь, перш ніж ногайці відчували себе на новому місці єдиною спільністю, здатною захищати свої інтереси перед лицем хана або султана. Хоча, на нашу думку, головну роль у цьому відіграло стрімке зростання кількості кочовиків у Буджаку в зв'язку з перекочуванням нових ногайських племен з Волги та Північного Кавказу.

Певно можна стверджувати, що в XVI- XVII ст. господарська організація буджацьких ногайців базувалась на сімейно-родовій основі, групи сімей об'єднувались в аули, курені, улуси, а улуси - в орду. На думку А.А.Щеннікова: «В XV- XVII ст. у ногайців ці «орди» являли собою, очевидно, державні утворення феодального типу або їхні підрозділи, але термін «орда» міг застосовуватись і в більш давньому значенні, яке відносилось тільки до ставки і війську хана або мурзи» [258; 48]. Буджацька орда була саме тим підрозділом у державному організмі Кримського ханства і Османської імперії, який зумів сформуватись і вижити, користуючись не визначеністю свого адміністративного стану і подвійною юрисдикцією.

Державна система не витіснила у ногайців племінної організації. Перелічуючи власників улусів, джерела постійно підкреслюють їх генеалогію і спорідненість. Наприклад, нам відомо, що в 20-30-их роках XVII ст. до Кантемира у Буджак перебираються улуси Урак-мурзи і Сельман-шаха, Батир-бея. Евлія Челебі у 1642 р. застає ногайські роди Урумیت (Урмамет), Деви, Новруз, Арсланбек, на східному узбережжі Азовського моря. Згодом, за його свідченнями, вони зі страху перед калмиками втекли за Кубань [10; 20. 254; 52]. У статейному списку російського посла в Криму Василя Айтемирова від 1692 р. ми знайдемо практично ті ж назви у складі Білгородської орди: Батир-бей, Темир-хан, Дивей, Урмамет, Новруз, Шейдяк. Але в султанському фірмані, датованому теж 1692 роком і виданому для буджацьких татар присутні назви лише двох ногайських родів - поколінь: Орак (Урак) і Урумбет (Орумбет), тільки про ці два покоління пише і Д.Кантемир [238; 632. 108; 25]. Після ногайського повстання 1701 р. у Буджак до ногайців було призначено кадї (суддю) для поколінь Орумбет і Урак, інші ніби і не існували для султана у політичному значенні [244; 31].

Відомо, що у стародавніх тюрк VII-VIII ст. зафіксовані терміни з основою на «ог, ок» - рід, наприклад, слово «огул» - потомство, син; і «огуш» - родич [144; 31]. Можна зробити висновок, що для турецької влади політичну вагу мали лише два покоління: Орак-огли і Орумбет-огли, саме вони відігравали роль політичних лідерів серед буджацьких ногайців. Всі інші покоління, які входили до складу двох головних об'єднань, відійшли на другий план і тому перестали фіксуватись джерелами. Ногайська спілка в Буджаку розподілилась на дві гілки, які одержали імена двох головних поколінь, але інші роди не зникли і не асимілювались, а тільки втратили своє самостійне політичне обличчя. Після приєднання Північного Причорномор'я до Росії і ліквідації Буджацької орди, переселення на Молочні Води, а потім на Північний Кавказ їх імена знову стали помітні [35; 175].

Ногайські родоплемінні назви часто зустрічаються в топонімах Буджаку. Першим, хто звернув увагу на цю проблему, був А.О.Скальковський [220. 221]. У XX ст. цьому питанню приділяли увагу М.В.Сергієвський [218] та Н.А.Баскаков [25] І.В.Дрон [91]. Вказані дослідження проводились на картографічних матеріалах XIX-XX століть. Проте, за два останні століття хвилі слов'янських переселенців дуже змінили географічну номенклатуру даного регіону. На сучасній карті ми знайдемо не так вже й багато тюркських топонімів; найбільше їх збереглося на території Молдавії та в Одеській області, в основному, в гідронімах [179; 197,286,711]. Тому особливо цінним джерелом є карти XVIII ст.

На наш погляд, в цьому плані найбільш інформативна "Карта Молдавії і Валахії", складена ад'юнктом Російської Академії наук Я.Ф.Шмідом у 1774 р. [262]. Група тюркських топонімів на карті Я.Ф.Шміда походить від тюрксько-монгольських етнізмів. Можливо, стверджуючи за собою право користування даним урочищем, пасовиськом відповідний рід чи більш дрібна група могли надавати йому своє ім'я. Нижче наводиться список назв населених пунктів, урочищ, річок та інших топонімів, в яких зафіксовані родоплемінні назви ногайців і каракалпаків (каракалпаки жили у наших степах під іменем "чорних клобуків" у XII ст. Назви ногайських родів представлені у фонетичній транскрипції відповідно до таблиць Н.А.Баскакова [24; 490-493].

До останнього часу каракалпаки розподілялись на два арису (відділка). Он-торт урув і Конурат /Конграт/, які в свою чергу поділялись на племінні групи. Головними племінними групами арису Он торт урув були Китай, Кипчак, Кенегес, Мангит. До складу арису Конграт входили два великі родові об'єднання Шулік і Жаунгир [178; 22]. У ногайців Північного Причорномор'я в XVIII ст. відомі чотири племінних об'єднання: Буджакська, Йедисанська, Йедичкульська і Джембойликська орди. У ногайців такі племінні союзи називались терміном халк – народ. Халк поділявся на родові групи – куьпи. Наприклад, у складі Йембойлик/Джембойлик халк – “ті, що мешкають на р.Ембі”, було три купа: Месит, Канъли, Карауьйирым. Родові та племінні об'єднання очолювались феодальною верхівкою: мурзами, біями та воєначальниками – батирами. Історія ногайців та каракалпаків пов'язана із Золотою Ордою і Ногайським союзом, куди вони входили разом з казахами у XIV-XVI ст. За цієї причини схожі найменування родів можна зустріти до цього часу у різних народів Середньої Азії та Кавказу.

Баймакли /Баймаклы/ - назва родового підрозділу роду Жаунгир арису Конират /Конграт/ у каракалпаків [25; 48].

Буркут /Буьрkit/ - назва об'єднання родів Буьрkit куьп Йетисан /Джетисанської орди/. Цей етнонім відомий у кипчаків /половців/ у домонгольський період – Биркува [167; 84].

Джангиру і Джандиру – пор. Жаунгир-улу – родові об'єднання арису Конират у каракалпаків.

Деоі-мурза (можливо Деві-мурза) – народ Деві згадується Е.Челебі серед інших ногайських племен під час його поїздки по Північному Кавказу у 1666 р. Рід Деві входив до складу Малого ногаю. У 1692 р. под'ячий Василь Айтемиров повідомляв у Москву про напад з “Белгородчини татар з Дивеем и другими мурзами» [254; 75. 2; 9].

Джала /Жалаир/ - назва казахського роду [147; 154].

Етешон /Йетисан/ - назва ногайського племінного об'єднання. “Йети” – сім + “сан” – 10 000 = сім по 10 тисяч, сім десятків тисяч [23; 137].

Комурат /Коңьират/ - назва арису у каракалпаків; Конират уруви – назва ногайського роду Йетишкульської орди.

Казан-мурза – назва складається з двох частин: Казан – туркменське плем'я і титул “мурза” - “володар, князь”, походить від арабо-персидського “емир + заде” – “син правителя”. Казануьвли - рід із Найман куп і Конъир куп Йетишкульської орди [167; 80. 260; 154]. Калмик-мурза – особисте чоловіче ім'я від народу калмиків. Кипча /Кыпчак, Кыпшак/ - назва роду із арису Он торт урув. Кипшак – назва роду із Йетишкульської орди.

Касай мурза – “Касай” – особисте ногайське ім'я – походить від арабського “касим” – “розподіляючий, годувальник”. У даному випадку назва групи ногайських родів пов'язана з ім'ям реальної історичної особи. У кінці 50-их років XVI ст. Ногайська орда розпалась на дві частини – Улу-ногай (Велика орда) і Кечі –ногай (Мала орда). Ногайці Малої орди на чолі з Казі /Каси/ - мурзою улаштувались між Кабардою і Азовом у номінальному підданстві турецькому султані, а фактично – у кримському підданстві. З середини XVII ст. Мала ногайська орда поділялась на Уракову /Оракову/ і Касаєву [254; 220-221].

Китай /Кытай/ - назва роду у каракалпаків з арису Он торт урув. Китай /Ктай/ - назва роду акногайців. Вел. Киргиз і Мал. Киргиз – назва народу, у киргизських племен відомий рід Киргиз-кипчак [167; 84]. Казак /Казак/ - рід акногайців. Канлик /Канълы/ назва складається з двох частин, “кан” - “річка” + “лик” – вказує на місцеперебування або походження, тобто “канлик” – “ті, що мешкають на річці”. На думку деяких дослідників, перебування давніх кангли /канли точно локалізується вздовж р.Сирдарї, яка називалась у давнину Канг /Кан, що дає підставу розглядати кангли /канли як етнонім у зв'язку з поняттям “річка”. Тобто, на тюркському ґрунті канг/кан + ли має значення – “люди, племена, що володіють річкою” [107; 47]. Канълы - назва родів у акногайців Йембойликській орді, у Конъыр куьп і в Терик куьп Йетишкульської орди [24; 493].

Катангали /Катаган/ - рід у акногайців. Можливо рід Кьостангъалы із об'єднання родів Конъыр куьп Йетишкульської орди [25; 49]. Коан /хан/ - рід акногайців. Колпак /Колпак/ - шапка. Каракалпаки або “чорні клобуки” руських літописів відомі у Північному Причорномор'ї з XI ст. [200; 7]. Каракуса /Каракурсак/ - назва ногайського роду з Карауьйирим куьп Йембойликській орди. Кару-кусе – рід з такою назвою був у складі туркменського племені Конграт та узбеків [167; 83. 147 ; 215].

Масуїтуле /Мусаулу/ походить від особистого ногайського імені Муса. Таким чином, Мусаулу – покоління Муси, порівняйте з Мусамирза - назва роду у акногайців; Муса – назва роду у киргизов та туркмен [147; 305]. Мангит /Мангыт/ - назва роду з арису Он торт урув каракалпаків; Манъгыт – назва роду з об'єднання родів Буркіт куьп Йетисанської орди [25; 49]. Месит /Месит куьп/ - назва родового об'єднання з Йембойликській орди.

Нойман /Найман/ - Найман куьп – назва об'єднання родів, що входять до складу Йетишкульської орди, і Найман уруви – назва роду акногайців.

Ормамбет-мурза – етнонім складається з двох частин особистого імені “Оримбет” і титулу “мурза”. Оримбет походить від арабського Мухаммад /Мухаммед /. Цей тип імені дуже поширений у тюркських народів кипчакської групи: казахів, каракалпаків і ногайців. У Буджакській орді з першої половини XVII ст. відомий рід Ормамбет-улу або Ормехмед-улу [29; 88]. Орак-мурза – Орак уруви /в літературі частіше зустрічається “Урак”/ - назва роду у акногайців. Походить від особистого ногайського імені Орак – “серп, коса”. За деякими даними рід Орак /Урак/ - улу з'явився у Буджаку у 20-і роки XVII ст., за іншими джерелами у 1568 р. [260; 157. 29; 88. 108; 25]. Згаданий вище засновник Малої ногайської орди Кази /Каси/ - мурза був сином ногайського князя Урака /Орака/; Орак і Ормамбет – популярні герої народного епосу у ногайців та каракалпаків [176. 178; 41-42. 156; 31].

Орак-гачі – особисте ім'я “Орак” + ногайське “гач”, “геч” – проходити, переходити бродом річку, переправа Орака. Цій назві є відповідники у турецьких джерелах. Наприклад, переправа через р.Дністер у с.Паланка має ще одну назву – Яник Гечіді, а ногайці, за словами Е.Челебі, називали це місце Міак – гечіт [264; 131 . 253; 196].

Сарлилу /Сарайли-улу/ - назва ногайського роду з об'єднання Месит куьп Йембойликській орди або Сарай куьп Йетишкульської орди. Салурлу – рід у юрюків.

Топал – назва роду “топал”, згаданий Е.Челебі серед багатьох татарських племен. По дорозі з Акерману у Бендери він проїздив через татарське село Тонал. Можлива помилка Тонал – Топал [253; 223]. Тогалаку /Тогали/ - назва родового підрозділу Карауьйрим куьп Йембойликської орди; кипчакське плем'я Тог /“Тогли” у значенні - вівця, вівці; у руських літописах XII ст. згадується як Тогли [167; 90. 200; 8]. Таракли /Таракли/ - родовий підрозділ кількох родів: Кият, Канли, Жаунгир, Кенегес, Мангит з арису Он торт урув і Конират у каракалпаків. Серед балканських тюрків-кочовиків юрюків зафіксована родова назва Таракли. Відомо, що у XVI ст. невелика кількість юрюків була розселена османами між Дунаєм і Дністром. Сама назва “Таракли” походить від найменування роду по тамзі, що має форму гребеня /тарак/, буквально: ті, що мають тамгою – гребінь [96; 142. 25; 49]. Тонгажи /Тонгизак/ - назва родового підрозділу роду Кият, що входить у родові об'єднання Шуллик арису Коньрат у каракалпаків. Н.А.Баскаков пов'язує з цим родом і походження назви селища Токуз у Молдавії; “токуз”- дев'ять; /Тогуз/ - рід у ногайців. Тут можна згадати, що в Уйгурському каганаті в VIII ст. зафіксовано два племінні союзи: токуз-огузи і токуз – татари [25; 50. 147; 378. 114; 66].

Чеболаї і Шобелачі /Чублаки/ - назва одного з племен Ногайської орди, або походять від імені Чеболакчейської – Джембойликської // Йембойликської орди [210; 35. 54; 81].

До цього списку етнонімів на карті Я.Ф.Шміда можна додати деяке число сучасних топонімів Буджаку, в основному, на півдні Молдавії у районах, що межують з Одеською областю. Наприклад, Буджак /Буджак/ - назва населеного пункту, етимологія цього слова - кут, бік, Бесарабія або Мала Татарія [213]. Буджакулуй /Буджак – улу/ - півострів на оз. Кагул у Ренійському районі Одеської обл., перекладається як рід, покоління Буджаку. Конгаз /Кенегез/ - село на півдні Молдавії - Кенегез куьп Йетисан халк.

Інша група топонімів походить від особистих імен ногайських мурз. Справа у тім, що у кочових народів кипчакської групи назви аулів і як наслідок, похідні від них найменування урочищ – пасовиськ часто носили патронімічний характер, багато аулів названі іменами історичних особистостей. Наприклад, Кантемир-мурза з ногайського роду Мансур, Кан (Хан) – Темир залізо, давньотюркське чоловіче ім'я. До цієї низки імен можна віднести згаданого вже вище Касай-мурзу, або ім'я Качибей, що часто зустрічається у російських та литовських джерелах. Качибей - складне слово, що складається з двох частин: “Кічі” - малий, молодший та “бей”. Таке сполучення у кримсько-татарській мові має значення молодший пан, панич.

Байрамачи /Байра/ - назва роду у ногайців Йетисан; Байрам – рід у каракалпаків [147; 101].

Дервішкюй – колодязь дервіша. Джанті-мурза – “Джан” - особисте ногайське ім'я, походить від перської “джан” – дух, душа, життя [260; 154].

Єк-мурза – “Єк” – засівати, обробляти землю, розсаджувати, імовірно, можна перекласти як сіятель [212].

Курманки – походить від особистого імені Курман – жертвування, самопожертва, мусульманський пост, свято “курман байрам” [57; 112]. Карамамбет – особисте ногайське чоловіче ім'я, що складається з двох частин, “кара” – “чорний”, у деяких випадках символізує – північ, і “мамбет”- порівняйте з Ормамбетом.

Кухтай – особисте ногайське ім'я.

Одаваше /Одабаше/ - “Ода” – турецький термін, означає житло, вогнище, казарма у яничар + “баші” – голова, начальник підрозділу. Прізвище Одабашев /Одобаш/ особливо широко було розповсюджене у кримських татар .

Омарбій – походить від особистого арабського імені “Омар” + “бій” - багатий, вельможний, у ногайців відоме ім'я Умар [25; 487].

Муртаза – назва острову в районі сучасного оз.Алібей. Особисте ім'я Муртоза походить від арабського “Муртоза” – обраний [57; 111].

Салдан – Саук /Султан – Савук/ - назва складається з двох особистих імен: Султан – монарх, володар, князь і Савук – чорний, смуглявий. Е.Челебі проїздив через це село по дорозі з Акерману до Бендер. У нього назва звучить як “Султан – Саваті – хан” [260; 157. 253; 41].

Юшун – походить від татарського “юш” – вогкий, мокрий .

Ялпуг – назва озера і річки. Походить від татарського особистого імені Алпбуга /Олбуга/, “алп” – богатир, “буга” – бик, бичок, богатир-бик .

Оз. Катлабуха – походить від особистого імені Кутлубуга складається з основи “кутлуг” – щасливий і “буга” – бик, тобто щасливий бик [11; 118].

На сучасній карті ми можемо знайти слідувачі антропоніми: Батир, дол. Кашполат /Казболат/, Жолтай, Жавгур, Яргага, хребет Хаджибаір, балка Адинка та ін. Особливо багато особистих тюркських імен збереглося у назвах річок та озер, а також інших гідрографічних об'єктів південних районів Одеської обл. Наприклад: р. Аліяга /Алі-ага/, оз. Алі-бей-улу, затока Гасанська в оз. Катлабух від особистого імені Гасан – гарний, хороший [57; 111], оз.Будури, оз.Джантшейське, р.Коплан, оз. Мартаза, дунайське гирло Мурза, р.Кантемир, озеро і річка Хаджидер “ходжа” + “дар, дер” – вузьке місце [214].

Аналіз перелічених тюркських топонімів Буджаку дозволяє зробити деякі висновки і припущення з питання родоплемінної структури ногайців на цій території. За інформацією різноманітних джерел Буджак у XVIII ст. населяли декілька великих кочових об'єднань: Йетисан, Джембойлик, Йетишкуль, Орак-улу, Орумбет-улу або Ормамбет-улу і киргизькі улуси [30; 213]. Йетисан /Джетисан халк представлений слідувачими родами: Кенегес куьп, Буьркіт куьп, Маньгіт. Йембойлик /Джембойлик халк представляють: Каньли, Каракурсак, Тогали, Месит куьп, Сарайли. Йетишкуль /Джетишкуль халк представлений родами: Коньират, Казанувли, Кипшак, Костамгали, Найман куп. Киргизи представлені на карті Шміда двома назвами селищ – Вел.Киргиз і Мал.Киргиз, і на сучасній карті гідронімами – р.Киргиж і р.Киргиж – Китай .

Очевидно, що рід Ормамбет-улу разом з родами Коньират, Катаган, Казак, Хан, Китай /Ктай/, Каньли, Орак, Найман був у складі так званих акногайців – “білих ногаїв”, згаданих Мейером в “Описании Очаковской земли”[157; 87]. Походження топоніму Таракли вочевидь треба пов'язувати не з каракалпаками, а з балканськими кочовиками – юрюками, серед яких відоме плем'я таракли [94; 36].

Осібнo в цьому списку тримається рід Буджак-улу. Сама назва роду свідчить про його місцеві коріння і можливо про час його формування. Як ми вже вказували, появу ногайців у Буджаку можна віднести до 80-х рр. XV ст. – першої половини XVI ст., коли хан Менгли – Гірей почав заселяти його своїми підданими. Проте більшу

половину XVI ст. джерела замовчують про буджацьких татар або Буджацьку орду. Кочових жителів регіону документи називають білгородськими «казаками», білгородськими татарами, кілійськими татарами. Мабуть саме у цей період формувалася рід Буджак-улу, і матеріалом для цього були так звані білгородські казаки [64; 128-130]. Не можна також заперечувати участь у формуванні цього роду і балканських кочовиків-юрюків. Їхній тісний зв'язок з ногайцями Північного Причорномор'я і Криму простежений з кінця XIV століття [94; 37].

У XVII-XVIII ст. етнонім “буджаки” або “буджацькі татари” вже широко використовується у писемних джерелах на рівні з іншими ногайськими родами і племінними об'єднаннями. Іноді у документах використовується форма “буджацькі і ногайські татари” [244; 31], однак це зовсім не заперечує ногайського походження буджаків, тим більше, що при уважному розгляді під загальним іменем буджацьких татар у джерелах фігурують роди Орак-улу і Орамбет-улу, належність до ногайців яких безперечна. Можна припустити, що ці два роди, переселившись у Буджак, зайняли провідне становище серед інших родів, відтіснивши на задній план аборигенів – рід Буджак-улу.

Звертає на себе увагу різний характер родоплемінних назв кочовиків Буджаку. Дослідникам історії кочових тюркських народів відомо, що зміна назв племен і народностей зустрічається дуже часто. Це відбувається під впливом слідуєчих факторів. 1) Один з кочових родів, що мешкають разом, панує над іншими. У цих випадках ім'я пануючого роду сучасниками приписується всій групі підлеглих родів. Наприклад, іменем монгольського племені Маньгит східні автори називали до XVII ст. усіх ногайців, власне і самі ногайці спочатку іменували себе цим етнонімом [21; 212]. 2) Завойований рід чи група родів, залишаючись під владою сильного завойовника, приймає його особисте ім'я. Так, назви деяких локальних груп ногайців пов'язані з іменем історичних осіб. Окрім самоназви народу ногай від особистого імені Ногай, до числа таких осіб належать касаєвці /Касай/, Кантемир-улу, Орак-улу, Орамбет-улу, Деві-улу та ін.

3) Іноді назва роду привласнюється по способу життя чи роду занять. Найяскравішим прикладом такої назви є “Казак” від дієслова “качмак” – тікати, бігти. Як було вже вказано, у ногайців слово “казак” вживалось у значенні втікач, злочинець, найманець [167; 82. 21; 535].

4) Родам надається назва тієї місцевості, де вони проживають. У нашому випадку це роди Буджак-улу, Каньли - ті, що живуть вздовж річки, Йембойлик // Джембойлик халк – ті, що живуть вздовж р.Емби .

5) Іноді назва племінного союзу свідчить про кількість племен, що об'єднались: Йетишкуьл/Джетішкуьл – сім трикутників, Йетисан/Джетисан – сім десятків тисяч і Токуз-огузи – дев'ять племен огузів.

6) Назву рід отримує по тамзі, наприклад: топонім Казаклія у Молдавії, від Къаз айкаъали урув – родовий підрозділ роду Коньйр куп Йетишкульської орди. Назва походить від родової тамги, яка має форму лапи гуски – “каз айкакли”. Або Таракъ тамга – гребінь тамга [Додаток Ж].

Слід відзначити, що поряд з тюркськими родовими назвами – Канли, Кипчак, Казак, Токуз, Таракли та іншими зафіксовані і монгольські – Мангит і Найман. Як відомо, окремі монгольські племена, що входили до складу військ Чингізхана

зазнали змін внаслідок процесу тюркізації, що скінчився у XIV ст. Про це зокрема пише арабський автор XIV ст. ал-Омарі: «Вони (монголи) змішались і поріднилися з ними (кипчаками), і останні отримали верх над природними і расовими якостями їх (монголів), і всі вони стали кипчаки, як ніби-то вони одного (з ними) роду, від того, що монголи оселились на землі кипчаків, вступили до шлюбів з ними і залишались жити в землі їхній /кипчаки/ [234; 25].

Антропоніми в топонімії Буджаку свідчать про різноманітність ногайських особистих імен, значна частин їх утворена на основі окремих тюркських слів чи сполученні двох слів. Проте мають місце і арабо-перські особисті імена та імена турецького походження – Алі, Курман, Омарбій, Муртоза, Гасан, Джант, Султан, Одабаше. Очевидно, поширення арабських особистих імен пов'язане з проникненням до ногайського середовища мусульманської релігії.

Тюркська топоніміка Північно-Західного Причорномор'я відображає тюрксько-монгольський характер ногайських племінних назв, що вказує на історичний зв'язок ногайського народу із Золотою Ордою. На підставі цього дже рела можна стверджувати, що кочове населення Буджаку складалося з різних родів і родових об'єднань Ногайського союзу (Ногайської орди), який розпався у другій половині XVI ст. Таким чином ми маємо великі підстави стверджувати, що ногайці в ХУІІ ст. досягли значного рівня у економічному і культурному розвитку та переходили до осілого господарства.

Проте у буджацьких ногайців процес осідання на землю не був завершений через новий вплив кочовиків зі сходу і їх нестабільне політичне становище в умовах російсько-турецьких війн XVIII ст. Більше того, ногайці залишили свої поля і знову повернулись до звичного способу життя, тобто землеробські навички були придушені і загублені, відбувся зворотній процес. Такий відхід в економічному розвитку міг мати місце тільки в суспільстві, в якому землеробська культура не встигла пустити глибокі коріння, а кочове скотарство і традиції «вершництва» переважали в свідомості людей.

ВИСНОВКИ

В даній роботі вперше в українській історіографії досліджений ряд аспектів історії кочовиків на заході степової смуги півдня України. Відокремлення для самостійного дослідження південного заходу України, або точніше - Північно-Західного Причорномор'я, визначається як регіональними особливостями розвитку тут кочового суспільства, так і джерельною базою проблеми.

Як показало це дослідження, регіональні особливості кочового суспільства в даному регіоні в історичний період, який ми розглядаємо, склались внаслідок певних історичних і політичних чинників. В результаті проведеного комплексного дослідження були зроблені слідувачі висновки. Залучаючи письмові і археологічні джерела, пощастило в певній мірі вирішити слабо вивчене для цього регіону питання про основні етапи історичного існування ногайців.

Приблизно з 1484 р. починається ногайська колонізація Буджака з Поволжя і Криму. До першого етапу 1484-1569 рр. відноситься переселення невеликих груп ногайських і кримських татар на правий берег Дністра на околиці Акермана (Білгорода), відомих як «білгородські казаки». З 1530^{их} років джерела фіксують появу ще однієї групи кочовиків під назвою «очаківських казаків».

Причиною переселення була експансія Османської імперії в Північно-Західному Причорномор'ї і розгром кримським ханом Менлі-Гіреєм Великої орди. В результаті цих подій Туреччина одержала можливість контролювати і освоїти новоотримані території силами мусульманських колоністів, в більшості - кочовиків. З півдня - юрюки, зі сходу - ногайці, поступово заповнювали Буджацький степ, формуючи собою живий щит з тюркських народів на північних кордонах Османської імперії. На першому етапі це були невеликі общини кочовиків - «казаків», які селилися біля Акермана, а пізніше - біля Кілії, Бендер, Очакова. Залишаючись юридично підданими хана, на практиці вони залежали від волі султана і його представників на місцях.

Не дивлячись на свою нечисленність, буджацькі ногайці вели себе дуже агресивно і являли собою серйозну загрозу для мешканців Молдавії і України. Особливістю першого етапу було те, що розрізнені казацькі общини являли собою новостворені аули можливо навіть, не зв'язаних родинними зв'язками кочовиків, яких доля викинула на край степу. Їх об'єднувала не належність до роду або племені, а тільки єдиний для всіх сюзерен - хан, і загальна мета - воєнна здобич.

Другий етап 1570 р.- середина ХУІІ ст. Нова хвиля кочовиків в середині ХVІ ст. і калмицький тиск на Велику Ногайську орду на початку ХVІІ ст. створювали придатні демографічні умови для формування на заході причорноморських степів кочового об'єднання, відомого під назвою Буджацька орда. Своєю появою вона зобов'язана була ускладненню політичної ситуації на Волзі і вона сама по собі була дестабілізуючим фактором в Північно-Західному Причорномор'ї. З її утворенням османські султани одержали ефективний інструмент воєнного і політичного тиску на Крим і сусідні держави. Особливо яскраво це виявилось в епоху Кантемира, коли Туреччині довелося залучити ногайців для придушення сепаратистських настроїв окремих кримських ханів.

Третій етап - друга половина ХVІІ ст. Після винищення Бегадир-Гіреєм ногайської аристократії, Буджацька орда втратила свою політичну вагу і стала

слухняним васалом Криму і Туреччини, лише інколи, як це було у війні Польщі зі Швецією, надавала свої мечі за платню іншим монархам. Проте, навіть суворий контроль Османів і Гіреїв не міг заглушити вируючі суперечності кочового суспільства, які часто виходили назовні і виливались в ногайські повстання, які супроводжувались грабунками землеробського населення Силістрійського ейялету. Затиснені між сильними землеробськими державами Туреччиною, Польщею, Козацькою Україною і Росією, кочовики змушені були осісти на землю і переймати сільськогосподарські прийоми і досвід обробки землі у сусідніх народів.

В регіоні кочували в XVI-XVII ст. біля 20-ти ногайських родів: Буджак-улу, Орак-улу, Орумбет-улу або Ор-Мамбет-улу, Кантемир-улу, Мангит, Каракурсак, Кирк, Торгали, Сарайли, Казак, Канли, Казан, Костамгали, Кипчак (Кипшак), Катаган, Китай, Хан та інші, чотири родові групи – куьпи: Кенегес куп, Буркит куьп, Месит куьп і Найман (Нойман) куьп, та киргизькі улуси. Рід Таракли може бути пов'язаний з балканськими кочовиками-юрюками.

В силу географічного і політичного положення Північно-Західного Причорномор'я, яке знаходиться в кінці Євразійського «коридора», в межах південно-європейської контактної історико-географічної зони, де активний вплив на соціально-економічний розвиток кочовиків мали хліборобські народи Східної Європи, процес осідання на землю проходив значно швидше, ніж в інших районах степу. Ногайці-кочовики, переходячи до осілості і контактуючи з місцевим осілим населенням, перейняли у нього так багато навичок господарювання і рис культури (особливо матеріальної), що, можна казати, асимілювались місцевим населенням в відношенні культурно-господарчого типу.

Освоєння ногайцями осілої культури волохів, молдаван і в меншій мірі українців, розтягнулось на тривалий час, що в якійсь мірі загальмувало їх розвиток в порівнянні з цими народами в соціально-економічному відношенні. Тим більше цей процес постійно затримувався вторгненням нових хвиль кочовиків зі сходу, що, на нашу думку, тривалий час могло підтримувати традиції кочового світу в господарстві і культурі ногайців.

Проте, не дивлячись на наявність консервативних традицій, вже в середині XVII ст. у буджакських ногайців формується своя самобутня хліборобська культура, рівень розвитку якої дозволяв навіть, виробляти певну кількість товарного зерна. Це дає підставу стверджувати, що вони в своєму соціально-економічному розвитку досягли третьої стадії кочування (напівосілості) і були цілком готові повністю осісти на землю.

Таким чином, аналіз процесів соціально-економічного характеру, які проходили всередині Буджацької Орди в XVI- XVII ст. дозволяє говорити, що за багатьма показниками це кочове об'єднання в своєму розвитку досягло рівня третьої стадії кочування або згідно з класифікацією С.А. Плетнєвої «третьої соціально-економічної моделі» кочового суспільства [195; 145]. Буджацькі ногайці мали комплексне землеробсько-скотарське господарство, розвинену торгівлю. В соціальній сфері кочове суспільство було поділене на два основних класи: «чорних» і «білих», простих рядових общинників і князів та мурз. В духовній мав широке розповсюдження культ вершника - воїна, який відобразився у ногайському епосі, наповненому «бродячими сюжетами», наприклад, легенда про Орака. Прийняття

однієї із світових релігій - мусульманства.

Перехід у Північно-Західне Причорномор'я Йєдисан, Йєдичкуль Джембойлуків/Йємбойлик/ та інших ногайських родів в останньому десятиріччі XVII ст., російсько-турецькі війни XVIII ст. і часті перекочування не дали повністю завершитися цьому процесу. Відбувся зворотний відхід на старі позиції до пересувного скотарства і примітивного землеробства. Таке явище могло відбутись тільки з етносом, який ще не так давно вів кочовий спосіб життя і не забув ще традицій кочового світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян А.Г. Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источниками XVI-XVIII вв. // Исторические связи. Дружба украинского и армянского народов.- Ереван: Изд. АН. Армян. ССР.- 1971. - Вып.3.- С.351-372.
2. Айтемир В. Статейный список подъячего Василия Айтемира, посылаемого в Крым с предложением мирных переговоров 1692-1695 // ЗООИД.- Одесса., 1895. - Т.18.- С.251-331.
3. Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. - СПб., 1846. – Т.1: 1340-1506 г. - 419 с.
4. Акты, относящиеся к истории западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. - СПб., 1846. – Т.2: 1506-1544 г. -437с.
5. Акчоокраклі Осман-ефенді. Перший проект споруди Волго-Донського каналу в XVI віці // Східний світ. - 1928.- №2 - С.188-192.
6. Алексеева Е.П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии.-М.: Наука, 1971.-356 с.
7. Ананьев Г. Караногайцы, их быт и образ жизни // Сборник сведений о Северном Кавказе. – Ставрополь.,1909. -Т.2.- С. 1-22.
8. Ананьев Г. Караногайцы и их предания. // Сборник сведений о Северном Кавказе. – Ставрополь., 1909. -Т.2.- С. 55-68.
9. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569гг.) // Киевская старина.- 1882. -Январь.-Т.1. - С.1-48.
10. Анчабадзе Г.З. Эвлия Челеби о Закубанских ногайцах // Тюркологический сборник 1976 г. - М: Изд-во восточ. лит-ры.- 1978. - С. 19-25.
- 11.Аракин В.Д. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода // Тюркизмы в восточнославянских языках.-М: Наука.- 1974.- С.112-148.
12. Артамонов М.И. Возникновение кочевого скотоводства. // Проблемы археологии и этнографии. - Л.: Изд-во ЛГУ.- 1977. - Вып.1. - С. 4-13.
13. Архив Юго-Западной России. - Киев., 1863. -Ч.3.-Т.1. - 433с.
14. Асколи Эм. Дортелли. Описание Черного моря и Татарии // ЗООИД.- Одесса., 1902.- Т.24. - С.95-134.
15. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства . Вторая половина XV в. - М.: Изд-во МГУ, 1952. - 543 с.
16. Барбаро Иосиф. Путешествие в Тану // Библиотека иностранных писателей о России. – СПб., 1836.- Т.1. - 596 с.
17. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюндвальской битвы 1410 г. – СПб., 1885. - 165 с.
18. Бартольд В.В. Отец Едигея: Сочинения. - М.: Наука, 1963.-Т.2. часть I.- С. 797-804.
19. Бартольд В.В. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов : Сочинения. - М.: Наука, 1966. -Т.4. - С. 377-396.
20. Бартольд. В.В. О колёсном и верховом движении в Средней Азии: Сочинения. - М.: Наука, 1966.- Т.4. - С.406-408.
21. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов: Сочинения. - М.: Наука, 1968. - Т.5. -С.195-229.

22. Бартольд В.В. Ислам на Черном море: Сочинения. - М.: Наука, 1966.-Т. 6. - С .659-665.
23. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты.- М.-Л.: Изд.АН.СССР, 1940. - 270 с.
24. Баскаков Н.А. Ногайско-русский словарь. - М.: Гос. изд. иностран. и нац. словарей, 1963.- 562 с.
25. Баскаков Н.А. Родо-племенные названия кыпчаков в топонимии Южной Молдавии // Топонимика Востока. Новые исследования.- М: Наука.-1964.- С.46-51.
26. Батюшков П.Н. Бессарабия. - СПб., 1892. - 94 с.
27. Бачинский А.Д. Адміністративно-політичне управління Буджацьким степом і пониззям Дунаю ХУІІІ-початок ХІХ ст. // Архіви України. - 1966.-№ 5.- С.17-23.
28. Бачинский А.Д. Едисанские ногаи в степях Нижнего Побужья // XV наукова конференція Інституту археології АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР.- Одеса, 1972. - С. 13-16.
29. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. Буджацкая орда в ХУІ-ХУІІ вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца.- 1988. - С. 82-94.
30. Бачинский А.Д., Добролюбовский А.О. Конец Буджакской орды (по монетным находкам в погребальном инвентаре могильника у с. Бурсучень) // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы.- Кишинёв: Штиинца.- 1990.- С. 208-221.
31. Бейлекчи В.С., Бейлекчи В.В. Охранные раскопки в крепости Измаил // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического общества.- Одесса., 1994.- С.221-227.
32. Бентковский И. Историко-статистическое обозрение инородцев-магометан кочующих в Ставропольской губернии. Ногайцы. – Ставрополь., 1883. -Ч.І. - 134с.
33. Бернгард Претвич. Український степовий кордон в середині ХУІ століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) // Старожитності південної України . - Запоріжжя-Київ.: Тандем-У, 1997.- Вип.2. – 83 с.
34. Благова Г.Ф. Исторические взаимоотношения слов казак и казах // Этнонимы .- М.: Наука, 1970.- С.143-159.
35. Бларамберг Й. Кавказская рукопись. - Ставрополь.: Книжное издательство, 1992. - 240 с.
36. Боплан Г. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їх остатанні гетмани. Богдан Хмельницький. - Львів.: Каменяр, 1990. - 301с.
37. Босфорт К.Э. Мусульманские династи.- М.: Наука, 1971. - 324 с.
38. Броневський Мартин. Описание Крыма и Татарии // ЗООИД.- Одесса., 1867. Т.6. - С. 333-367.
39. Брехуненко В.И. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Український історичний журнал.- 1995.- № 4.- С.87-91.
40. Брун Ф.К. Путешествие Иоана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке // Записки Новороссийского университета. – Одесса., 1867.- Т.1.- 156 с.
41. Брун Ф.К. Неудачная осада Азова турками в 1641 году и занятие ими крепости по оставлению оной казаками // ЗООИД.- Одесса., 1872 - Т.8.- С.161-181.

42. Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. 1852-1877 г. - Одесса., 1880. - Ч.2.- 408 с.
43. Бунятян Е.П. К вопросу о материально-технической базе кочевых обществ // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. - К: Наукова думка.- 1984.- С.109-124.
44. Бунятян Е.П. О формах собственности у кочевников // Археология и методы археологических реконструкций. - К: Наукова думка.- 1985. - С.21-43.
45. Бутков П. О имени казак // Вестник Европы.- СПб.,1822.- № 21.- С.182-204.
46. Бутков П. О Ногае и всех прочих монгольских ханах Дешт-и-Кипчака // Северный Архив.- 1824.- № 12. - С.27-53.
47. Бырня П.П. Сельские поселения Молдавии XV-XVII вв.- Кишинев.: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1969. - 220 с.
48. Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье XV - начало XVI в.- Кишинев.: Штиинца, 1984. - 208 с.
49. Величко Самоил. Летопись событий Самоила Величка /издана временною комиссиею для разбора древних актов / - Киев., 1864. - Т.4. - 407 с.
50. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців.-Одеса., 1930. - 109 с.
51. Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // ЗРАН - 1922. - Вып.6. - С.44-50.
52. Виженер Б. Извлечение из записок Блеза де Виженера. // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. - Киев., 1890.-Вып.1. - С.59-88.
53. Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.- Л.: Изд-во АН СССР, 1934. - 223 с.
54. Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа.- М.: Наука, 1973.- 207 с.
55. Вратислав. Приключения чешского дворянина Вратислава в Константинополе и в тяжкой неволе у турок, с австрийским посольством в 1591 г. - СПб., 1877. - 252 с.
56. Всеукраїнський сходознавчий з'їзд. Попередній звіт // Східний світ. -1930.- № 11.- С.369-379.
57. Гараева А.К. Тюркизмы в русской исторической антропологии (на материале личных имен) // Ономастика Татарии. – Казань: ИЯЛИ,1989. - С.109-118.
58. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - 290 с.
59. Гизер С.Н. Начало ногайской колонизации Северо-Западного Причерноморья (1484-1560-е гг.) // Міжнародні зв'язки народів Європи. Тези доповідей конференції. – Запоріжжя: Тандем-У.- 1996. - С.104-106.
60. Гизер С.Н. Кочевое население Северо-Западного Причерноморья (комментарий к карте-схеме из экспозиции Одесского историко-краеведческого музея) // Роль музеев в развитии исторического краеведения в г.Одессе и крае. - Одесса, 1996. - С.15-20.
61. Гізер С.М. Кочове населення Буджацького степу у XVI-XVII ст. // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку. Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. – Херсон., 1997. –Ч.1.- С.217-218.

62. Гизер С.Н. Кочевое и оседлое население Украинского Причерноморья в XVII в. // Національні та етносоціальні процеси в Україні. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців. - Чернівці, 1997. - С. 12-14.
63. Гизер С.М. Тюркське козацтво на заході причорноморських степів // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали доповідей конференції. – Запоріжжя: Тандем-У.- 1997. - С.12-17.
64. Гизер С.Н. Белгородские «казаки» первой половины XVI в. // Краткие сообщения Одесского археологического общества.- Одесса.,1999.- С.128-130.
65. Гизер С.Н. Кочевое хозяйство Буджакских ногайцев (особенности хозяйственно-культурного типа) // Записки Історичного факультету. – Одеса: ОДУ. – 1999. – Вип. 9. – С. 41- 50.
66. Гизер С.Н. Жилые дома причерноморских ногайцев в записках путешественников // Записки Історичного факультету. – Одеса: ОДУ. – 2000. – Вип. 10. – С.102-108.
67. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. - К.:Вища школа, 1994.- 540 с.
68. Голоносов П. Історико-археологічні пам'ятники турецької культури на Херсонщині // Східний світ. -1930.- № 6.- С. 217-220.
69. Гонца Г.В. Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV-первой трети XVI в.- Кишинев.: Штиинца, 1984. - 150 с.
70. Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 томах, 12 книгах - К.: Наукова думка, 1991.- Т.4: ХІУ-ХУІ віки - відносини політичні.- 535 с.
71. Губоглу М. Поход Сулеймана Великолепного в Молдавию 1538/945 гг. в свете турецких летописей // Труды XXV международного конгресса востоковедов.- М: Изд-во вост. лит-ры.- 1963. - С.435-441.
72. Губоглу М. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - М: Изд-во вост.лит-ры.- 1964. - Т.1. - С.131-153.
73. Гудкова А.В., Охотников С.Б., Субботин Л.В., Черняков И.Т. Археологические памятники Одесской области : Справочник. - Одесса, 1991. - 200 с.
74. Гумилёв Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. –М.: Мишель и К, 1993. - 336 с.
75. Гумилёв Л.Н., Эрдейли И. Единство и разнообразие кочевой культуры Евразии в Средние века // Народы Азии и Африки. - 1969.- № 3. - С.78-87
76. Дарбинян М.О. Симеон Лехацы о странах Юго-Восточной Европы // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М: Изд-во вост. лит-ры. – 1964. – Т.1 – С. 253-275
77. Дашкевич Я.Г. Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтрастная зона) // Этноконтрастные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). – М: АН.СССР. Моск.фил. Геогр. о-ва. СССР. - 1989.- С.7-21.
78. Дашкевич Я.Г. Ясир з України (XV-перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник.- К: Наукова думка .- 1994.- Вип.2.- С.40-47.
79. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. - Київ: Наукова думка.- 1971.- Вип.1.- С.83-101.

80. Дмитриев П.Г. Народонаселение Молдавии /по материалам переписи 1772-1773; 1774 и 1803 гг./.- Кишинев.: Штиинца, 1973. - 155 с.
81. Дневник Люблинского сейма.- СПб., 1896. - 786 с.
82. Добролюбский А.О. Кочевники на западе Причерноморских степей в X-XVII веках. Историко-археологическое исследование: Автореф. дис... д-ра ист. Наук: 07.00.06 / РАН. Ин-т. ист. мат. культ.- СПб., 1991. - 34 с.
84. Добролюбский А.О., Дынник И.Н. Отчет о раскопках экспедиции «Измаильская крепость» ООАЦ в 1989 году // Архив ИА НАН України.
85. Добролюбский А.О., Дынник И.Н. Первые наблюдения над стратиграфией турецкого Измаила // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности.- Одесса-Запорожье. - 1990. - Вып.1.- С.168-177.
86. Добролюбский А.О., Субботин Л.В., Сегеда С.П. Погребальные памятники Буджакской орды // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев: Штиинца. - 1988.- С.131-144.
87. Добролюбский А.О. Кожокару В.М. Молдавский средневековый посёлок Роцкань на Нижнем Дунае // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности.- Одесса-Запорожье.- 1990.- Вып.1. - С.156-167.
88. Документи Богдана Хмельницького.- К.: АН. УРСР, 1961. - 720 с.
89. Документи російських архівів з історії України. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр.- Львів., 1998. - Т.1.- 442 с.
90. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. - К.: Дніпро, 1991. - 44 с.
91. Дрон И.В. К вопросу о периодизации тюркско-молдавских взаимосвязей // Славяно-молдавские связи и ранние этапы этнической истории молдаван.-Кишинев: Штиинца.- 1983.- С.98-114.
92. Думин С.В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV-XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования.- М: Наука.- 1989.- С.107-120.
93. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. - М.: Наука, 1985. - 246 с.
94. Еремеев Д.Е. Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории // Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. Труды института этнографии АН СССР., новая серия.- М.-Л: Изд. АН. СССР. Ленинград. отд-ние.- 1963.- Т.83.- С.24-70.
95. Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии //Этнонимы.- М: Наука.- 1970.- С.133-142.
96. Еремеев Д.Е. Этногенез турок. – М.: Наука, 1971. - 272 с.
97. Еремеев Д.Е. Ислам. Образ жизни и стиль мышления. –М: Изд.полит.лит-ры, 1990. - 280 с.
98. Жерела до історії України-Русі. – Львів., 1911.- Т.12. – 545с.
99. Жолкевский Станислав. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне. – СПб., 1871. - 272 с.

100. Загоровский Н.А. Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН.- 1929.- Ч. 4-5.-С.37-50.
101. Зяблин Л.П. О «татарских» курганах // СА.- 1955.- Т.22.- С.83-96.
102. Заявление горожанина города Измаила П.С.Попова в императорскую археологическую комиссию о находке крепостной стены в с.Тудорово в 1900 г. // Архив ИИМК РАН.- СПб.- Ф.1.- Оп.18.- Спр.229.- Арк.23.
103. История о приходе турецкого и татарского воинства под Астрахань в лето от Р.Х. 1677 г. // ЗООИД. – Одесса.,1872.- Т.8. - С. 479-488 с.
104. Історія України в документах і матеріалах. - Київ.: Изд-во АН УРСР, 1941.- Т.3. - 290 с.
105. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в.: Документы и материалы: В 3-х т.- М.: Наука, 1965. - Т. 1. - 364 с.
106. Исхакова Х.Ф. Структура составных топонимов (на материале тюркской топонимии Крыма) // Тюркская Ономастика.- Алма-Ата: Наука.- 1984.- С.163-172.
107. Кайдаров А.Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима Канглы/Канлы // Тюркская Ономастика.- Алма-Ата: Наука. - 1984.- С. 34-47.
108. Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии.- Кишинев.: Карта Молдовеняскэ, 1973.- 222 с.
109. Керейтов Р.Х. Новые черты в свадебном обряде кубанских ногайцев // СА. - 1973. - № 3. - С.82-89.
110. Керим-заде Р.И. Канун-наме Мехмеда II. Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. –М: Наука. - 1990. - С.81-96.
111. Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестро-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI - первой половине XVII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев: Штиинца.- 1988.- С.72-82.
112. Киртоагэ И.Г. Османское феодальное владение на юге Молдовы (конец XV - XVI вв.) // Тезисы XI конф. Славяне и их соседи. Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XIV - XVIII вв.– М: Инст. славяновед.и балкан.- 1992. - С.17-19.
113. Киртоагэ И.Г. О времени установления османской власти в окрестностях Кочибея /Гаджибея/, предшественника Одессы // Одесі- 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. - Одеса, 1994. - С. 174-175.
114. Кляшторний С. Огузи Центральної Азії та огузи Приаралля // Східний Світ.- 1994.- № 1-2.- С.66-67.
115. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство Сигизмунда Августа /1545-1572/. Издана М.Оболенским и И.Даниловичем. - М., 1843. - 470 с.
116. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство Стефана Батория /с 1573 по 1580 год/. Издана М.Оболенским и И.Даниловичем. - М., 1843. - 470 с.

117. Книга посольств времени Каземира 1480-1486 гг. Посольств до короля от татарских царев и от иных // РИБ. – СПб., 1910.- Т.27. - 871с.
118. Клееман Н. Клееманово путешествие в Крым в 1768,1769 и 1770 годах.-СПб., 1783. -250 с.
119. Когонашвили К.К. К вопросу о средневековом населении Северного Крыма // Древности степного Крыма. - Симферополь: Крым. - 1969. - С.299-321.
120. Кокоржицкая Т.Н. Монетные находки из раскопок Измаила // Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей древности.- Одесса-Запорожье, - Вып.1.- 1990. - С.178-180.
121. Константин из Островицы. Записки янычара. – М.: Наука, 1978. - 134 с.
122. О'Коннор Бернанд. Історія Польщі (Фрагменти, що стосуються України) //Український історичний журнал.- 1995.- №2.- С. 124-143.
123. Коран. Перевод и комментарий И.Ю.Крачковского. - М.: Физкультура и спорт, 1990. - 727 с.
124. Кордт В.А. Материалы по истории русской картографии. Карты всей России и южных её областей до половины XVII века.- Киев, 1899. –Вып.І.
125. Кордт В. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII - поч. XVIII ст. // Український Археографічний збірник. -К., 1930. - Т.3. -С.17-55.
126. Королюк В.Д. Основные проблемы формирования контактной зоны Юго-Восточной Европы и бессинтезного региона в Восточной и Центральной Европе // Проблемы социально-экономических формаций.- М: Наука. - 1975. -С.158-184.
127. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. СПб., 1904. - Кн.4. - 475 с.
128. Котельников В.Л. Южная полоса Европейской части СССР.- М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1963. - 219 с.
129. Краткая история о бунтах Хмельницкого, войн с татарами, шведами и уграми в царствование королей Владислава IV и Яна Казимира с 1647 по 1660 г. - М., 1847. - 56 с.
130. Краткая летопись или хроника Иоахима Ерлича // ДАОО.- Личный архив И. А.Линниченко.- Ф.153.- Оп.-1.- Спр.579.- Арк.3-4.
131. Кривонос В.П. Транспортировка товаров в торговле Львова с Причерноморьем /XVI - первая половина XVII в./ - Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. -Ростов-на-Дону: Ростовский-на Дону пед.инст. - 1988. - С.94-101.
132. Кривоніс В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV -в середині XVII ст. // Український історичний журнал. - 1995.- № 1. - С.48-55.
133. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст., кордони воєводств у світлі джерел.- К.: Вид-во АН України, 1993. - 184 с.
134. Кримський Агатангел. Історія Туреччини.- Київ-Львів.: Олір,1996.- 287 с.
135. Кузьмина Е.Е. Распространение коневодства и культура коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света // Средняя Азия в древности и средневековье. - М: Наука.- 1977. - С.28-46.

136. Кузьмина Е.Е. Экология степей Евразии и проблема происхождения номадизма // ВДИ.-1996.- № 2.- С.73-85; 1997.- № 2.- С. 81-94.
137. Кулиш П. Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. - 1895. - № 2. - С.609-635.
138. Куницкий П. Краткое статистическое описание Заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте в 1812 г. – СПб., 1813. - 30с.
139. Кыдырнязов Д.С. Роль ногайцев во взаимоотношениях России с Османской империей и Крымом в середине XVI в. // Тезисы XI конф. Славяне и их соседи. Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XIV - XVIII вв. – М: Инст.славяновед. и балкан.- 1992. - С. 39-41.
140. Кыдырнязов Д.С. Ногайцы во взаимоотношениях России с Османской империей и Крымом в 20-е гг. XVI в. // Тезисы У11 Междунар. конф. Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века.- Ростов-на-Дону: Ростовский-на Дону пед.инст.- 1994. - С.107-109.
141. Ланжерон А.Ф. Записки. Война с Турцией // Русская старина.- 1907.- № 6.- С. 577-615; № 9.- С.563-583.
142. Лануа. Путешествие и посольство господина Гилльбера де Лануа 1421 г. // ЗООИД. – Одесса., 1852. - Т.3. - С.433-445.
143. Лашков Ф. Исторический облик крымско-татарского земледелия. – Симферополь., 1897 - 310 с.
144. Лащук Л.П. Историческая структура социальных организмов средневековых кочевников // СЭ.- 1967.- № 4. - С.25-39.
145. Лащук Л.П. Кочевничество и общие закономерности истории // СЭ.- 1973. - № 2.- С.83-95.
146. Левин М.Г., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-географические области // СЭ.- 1955.- № 4.- С.3-17.
147. Лезина И.Н. Суперанская А.В. Ономастика. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. – М: РАН, 1994.- 466 с.
148. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів.: Сіверянська думка, 1996. - 284 с.
149. Летописи Белорусско-Литовские // ПСРЛ. - М.: Наука, 1980.- Т.35.- 306 с.
150. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюркско-монгольском эпосе. -М.: Наука, 1984. - 262 с.
151. Люк Жанн. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин, Жанна де-Люка монаха Доминиканского ордена // ЗООИД.- Одесса., 1879. -Т.11.- С.473-493.
152. Марков Г.Е. Некоторые проблемы возникновения и ранних этапов кочевничества в Азии // СЭ.- 1973. -№ 1. - С.101-113.
153. Марков Г.Е. Кочевники Азии. - М.: Изд-во МГУ, 1976. - 317 с.
154. Марков Г.Е. Теоретические проблемы номадизма в советской этнографической литературе // Историография этнографического изучения народов СССР и зарубежных стран.- М: Изд-во МГУ.- 1989.- С.54-75.
155. Марцелин Аммиан. Римская история. – СПб.: Алатайя, 1994.- 561 с.

156. Материалы по истории каракалпаков. - Труды инст. востоковед.- М-Л: Изд. АН СССР.- 1935.- Т.7.- 299 с.
157. Мейер А.К. Повествовательное, землемерное и естествословное описание Очаковской земли.- СПб., 1794.- 203 с.
158. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Киев., 1890. - Вып.1. - 191 с.
159. Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – Киев., 1896. - Вып.2. - 440 с.
160. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. - 288 с.
161. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник.- К: Наукова думка. - 1993.- Вип.1.- С.72-93.
162. Мицик Ю.А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. – Дніпропетровськ.: Вид-во ДДУ, 1997.- 176 с.
163. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев.: Карта молдовеняскэ, 1964. - 440 с.
164. Муравьев А.В., Самаркин В.В. Историческая география эпохи феодализма. Западная Европа и Россия в IX-XVII в. -М.: Просвещение, 1973. - 144 с.
165. Муртузалиев С.А. К вопросу о тюркско-исламской колонизации в Болгарских землях в XV-XVI вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура.- М: Наука.- 1990. - С. 149-164.
166. Мухаммед-Риза. Ассебо-ссейяр или Семь планет. - Казань.,1832.- 150 с.
167. Навширванов З.Ш. Предварительные заметки о племенном составе тюркских народностей, пребывавших на юге Руси и в Крыму // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.- Симферополь.,1929.- Т. 3.- Вып.60.- С.78-97.
168. Назаров В.Д. Российско-ногайская торговля (первая половина XVI в.) // Восток.- 1998.- № 1.- С.48-64.
169. Накко А. История Бессарабии с древнейших времен.- Одесса.,1876.- Ч.2. - 320 с.
170. Невская Т.А. Связи русского населения Ставрополя с ногайцами и другими кочевыми народами в XIX веке // История горских и кочевых народов Северного Кавказа в XIX- нач. XX в.- Ставрополь: Ставропольский ГПИ.- 1980.- С. 78-95.
171. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи содержащей историю Крымских ханов // ЗООИД. – Одесса., 1844. - Т.1.- С. 379-392.
172. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь.- М.:Мысль, 1966. - 512 с.
173. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.- М-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. - 447 с.
174. Новосильцев И.П. Статейный список И.П.Новосильцева /Турция/ //Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки. - М.-Л: Изд-во АН СССР.- 1954. - С.63-99.
175. Новичев А.Д. История Турции. Эпоха феодализма /XI-XVIII вв./. -Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. - Т.1. - 314 с.

176. Ногайские народные сказки. - М.: Наука, 1979. - 180 с.
177. Носов А. Кримські татари (антропологічні нариси) // Східний світ. - 1930. - № 11. - С. 301-313.
178. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А. Каракалпаки. Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней. - Ташкент.: Фан, 1971. - 120 с.
179. Одесская область. История городов и сёл УССР. К.: Украинская советская энциклопедия, 1978. - 866 с.
180. Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и материалов. Составители Ибрагимбейли Х.М., Рашба Н.С. - М.: Наука, 1984. - 209 с.
181. Паламарчук С.В. Буджацькі татари як історичне поняття // Записки історичного факультету. Одеса: ОДУ, 1999. - Вип.9. - С.72-78.
182. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией (с 1486-1505 г.) // РИО. - СПб., 1884. - Т.41. - 702 с.
183. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским (с 1560 - по 1571 г.) // РИО. - СПб., 1892. - Т.71. - 807 с.
184. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией (с 1508-1521 г.) // РИО. - СПб., 1895. - Т.95. - 706 с.
185. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским (с 1535- по 1559 г.) // РИО. - СПб., 1887. - Т.59 - 705 с.
186. Перетяткович Г.И. Поволжье в XV и XVI веках. - М., 1877. - 332 с.
187. Перетяткович Г.И. Поволжье в XVII и начале XVIII века. - Одесса., 1882. - 399 с.
188. Петросян И.Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI-XVII вв. // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. - М: Наука. - 1986. - С.67-71.
189. Петрунь Ф.О. К вопросу об источниках «Большого чертежа» // Журнал научно-исследовательских кафедр. - Одесса., 1924. - Вып. 7. - Т.1. - С.37-42.
190. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // До питання про татарську Україну // Східний світ. - 1928. - № 2. - С.170-185.
191. Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. - 1928. - № 6. - С.155-171.
192. Петрунь Ф.О. Качибей на старинных картах // Записки Одесского общества естествоиспытателей. - 1928. - Т.44. - С.191-198.
193. Письмо В.Григорьева в Одесское общество истории и древностей. - ДАОО. - Ф.93. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.4-5.
194. Письмо графа К.В.Нессельроде к М.С.Воронцову от 23 июня 1839 г. - ДАОО. - Ф.93. - Оп.1. - Спр.53. - Арк.16-17.
195. Плетнёва С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. - М.: Наука, 1982. - 192 с.
196. Плохий С.Н. Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. - Ростов-на-Дону, 1988. - С.101-107.
197. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв. - Кишинев.: Штиинца, 1979. - 202 с.

198. Пригарин А.А. Вопросы изучения ногайцев в работах А.А.Скальковского // Одесі -200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 200-річчю міста.- Одеса., 1994.- С. 144-145.
199. Природные условия и естественные ресурсы СССР. Украина и Молдавия.- М.: Наука, 1972. - 440 с.
200. Прицак О. Не “дики” половці // Східний Світ.- 1995.- № 5.- С. 5-12.
201. Прока В.Е. Географическая карта Молдавии Дмитрия Кантемира // ПГМ, 1975. - Вып.10. - С.161-171.
202. Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука.- М.: Географ. гиз, 1957. - 273 с.
203. Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. Стрыйковский и его Хроника.- М.: Наука, 1966.- 310 с.
204. Родословная Орды Ногайской // Временник Московского общества истории и древностей Российских.- М., 1851. - Т.10. - С. 130.
205. Руденко С.И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // Материалы по этнографии Всесоюзного географического общества. -Л: Геог.об.СССР.- 1961. - Вып. 1.- С. 2-15.
206. Русев Н.Д. О западных пределах Золотой Орды // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.- Киев: Наукова думка.- 1982.- С.40-55.
207. Русская историческая библиотека. - СПб., 1910. - Т.30. - 863 с.
208. Русская виблиофика, издаваемая Николаем Полевым. - М., 1833. - Т.1. - 414 с.
209. Сатаров Г.Ф. Булгарский пласт топонимии и антропонимии казанских татар // Ономастика Татарии.- Казань: ИЯЛИ.- 1989.- С. 5-28.
210. Сафаргалиев М.Г. Ногайская орда во второй половине XVI века. // Сборник научных работ Мордовского государственного педагогического института.- Саранск., 1949. - Вып.1.- С. 32-56.
211. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Ученые записки Мордовского государственного университета. – Саранск., 1960. - Вып. 11. - 275 с.
212. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. - М.: Наука, 1974. - 768 с.
213. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву Б.- М.: Наука, 1978.- 350 с.
214. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”.- М.: Наука, 1980. - 389 с.
215. Семёнова Л.Е. Румынская историография о турецких документах по истории отношений Молдавского княжества с Османской империей // Османская империя: Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. - М: Наука.- 1986. - С. 72-82.
216. Семёнова Л.Е. Отношения Дунайских княжеств с османами в конце XVI - начале XVII в. // Тезисы XI конф. Славяне и их соседи. Османская империя и народы Восточной и Юго-Восточной Европы и Кавказа в XIV - XVIII вв. М: Инст. славяновед. и балкан. - 1992. - С. 44-45.

217. Сергеев А. Ногайцы на Молочных Водах // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь., 1912. - № 48. - С. 5-19.
218. Сергиевский М.В. Топонимика Бессарабии и ее свидетельство о процессе заселения территории // Известия АН СССР, ОЛЯ.- М.,1946.- Т.5.- Вып.4.-С .335-350
219. Скальковский А.А. О ногайских татарах живущих в Таврической губернии // Журнал мин-ва народ. просвещ. - 1843. - Ч.40.- Кн.4.- Отд.2.- С. 105-130, 147-190.
220. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. - Одесса., 1850. - Ч.1. - 364 с.
221. Скальковский А.А. Географическая и этнографическая терминология Новороссийского края // Северная Почта.- 1868. - № 194.- С. 775-776.
222. Скарбовая книга метрики литовской 1502 - 1509 гг. // Известия Таврической учен. архив. комиссии. - Симферополь., 1898. - №28. - С. 1-81.
223. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. - 719 с.
224. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI - XVII вв. - Т.1. // Ученые записки МГУ. - М., 1946. - Вып. 94. – 309 с.
225. Смирнов І.О. Кочове населення на Південному заході України. Кінець ІХ - перша половина XVII ст: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Одеський Держ. ун-т.- Одеса.,1999 - 20 с..
226. Стомати К.О. О Бессарабии и её древних крепостях // ЗООИД.- Одесса., 1850. - Т.11. - Отд.3. - С. 805-815.
227. Суперанская А.В. Ономастический континиум // Тюркская ономастика.- Алма-Ата: Наука.- 1984.- С.5-12.
228. Суханов Арсений. Проскинитарий Арсения Суханова // Записки русских путешественников XVI-XVII вв. -М: Советская Россия.- 1988. - С. 88-132.
229. Сыроечковский В.Е. Гости-сурожане.- М-Л.: ОГИЗ, 1935. - 124с.
230. Сыроечковский В.Е. Мухамед-Герей и его вассалы // Ученые записки МГУ.- М., 1940. - Вып.61.- Т.2.- С. 7-62.
231. Тверитинова А.С. Аграрный строй Османской империи XV - XVII вв. Документы и материалы. - М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. - 290 с.
232. Тверитинова А.С. Письмо турецкого султана Мурада III польскому королю Стефану Баторию 1578 г. // Восточные источники народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - М: Изд-во вост. лит-ры, 1964. - Т.1.- С. 297-298.
233. Тверитинова А.С. Книга законов султана Селима I. - М.: Наука, 1969. - 158 с
234. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. - М., 1884.- Т.1.- 563 с.
235. Тодоров Н. Балканский город XV-XIX веков. -М.: Наука, 1976. - 516 с.
236. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII - начале XX века. -Алма-Ата.: Наука, 1959.- 634.
237. Тунманн. Крымское ханство.- Симферополь.: Таврия, 1991.- 94 с.
238. Турецкие и татарские акты доставленные в Общество // ЗООИД. - Одесса., 1844.- Т.1. - С.637-640.

239. Универсалы Петра I к буджакским и крымским татарам // Древности восточные из Московского Археологического Общества.- М., 1893. - Т.1. - Вып.3.- С. 217-221.
240. Фарфоровский С.Ф. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. - Тифлис., 1909. - 34 с.
241. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. - М.: Изд-во МГУ, 1966. - 275 с.
242. Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. - М.: Изд-во МГУ, 1973. - 180 с.
243. Филькова А.Ю. Географические термины в тюркской ойконимии // Ономастика Татарии.- Казань: ИЯЛИ.- 1989. - С. 3-85.
244. Фирман Султана Мустафы о разорении Молдавии Буджакскими татарами. - ДАОО.- Ф.93.- Оп.1.- Спр.53.- Арк.31-32.
245. Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70 гг. XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века.- Кишинёв: Штиинца.- 1975.- С.214-228.
246. Хаждеу Б.П. Опере алесе. – Кишинев.: Штиинца, 1956. - 370 с.
247. Халимоненко Г. Институт казацтва: тюркського й українського // Східний світ. - 1993.- № 1.- С.108-114.
248. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы.- 1866. Т.II. С. 182-236.; 1867.-Т.II.- С.140-144.
249. Хроники Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – М.: Наука, 1975. - Т.32. - 284 с.
250. Хюсейн. Беда' и ул-века' и'. Удивительные события. - М.: Наука, 1961. - Ч. 1-2. - 75 с.
251. Цветкова Б.А. К исследованию аграрных отношений в османской империи с конца XVI до середины XVIII века // Труды XXV Международного конгресса востоковедов. - М: Изд-во вост. лит-ры.- 1963.-Т.II. - С. 421-429.
252. Цибульский В.І. Деякі проблеми зовнішньо-політичної діяльності уряду Богдана Хмельницького у зарубіжній історіографії 1945-1990 // Український історичний журнал.- 1995.- № 4.- С.77-86.
253. Челеби Эвлия. Книга путешествия.- Вып. I. Земли Молдавии и Украины.- М.: Изд-во вост. лит-ры, 1961. - 338 с.
254. Челеби Эвлия. Книга путешествия.- Вып.2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья.- М.: Наука, 1979.- 287 с.
255. Черенков Л.Н. Таврийские ногайцы последний кочевой народ Причерноморской этноконтактной зоны // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР. География, динамика, методы изучения.-М: АН.СССР.Моск.фил. Геогр. о-ва СССР. - 1989. - С. 44-53.
256. Шевал'є П. Історія війни козаків проти Польщі. 1663 р.- К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - 196 с.
257. Шенников А.А. Земледельческая неполная оседлость и «теория бродяжничества» // Этнография народов СССР. - Л: Изд-во Геогр. о-ва СССР. - 1971.- С. 20-90.
258. Шенников А.А. Жилые дома ногайцев Северного Причерноморья // Славяно-русская этнография. - Л: Изд-во Геогр. о-ва СССР.- 1973.- С. 46-73.

259. Шилов В.П. Проблемы происхождения кочевого скотоводства в Восточной Европе // Древности Калмыкии. – Элиста: Калм. НИИ.ист. филос. и эконом. - 1985.- С. 23-33.

260. Шихмурзаев Д.М. Антропонимы поколений Уруса // Дагестанская Ономастика. – Махачкала: Дагест.науч.центр АН.СССР. - 1991.- С. 153-160.

261. Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра // Материалы по археологии Северного Причерноморья. - Одесса: Маяк. - 1970.- Вып. 6. - С.5-90.

262. Шмид Я.Ф. Карта Молдавии и Валахии 1774 г. - Фонды бібліотеки ОАМ НАН України.

263. Шушарин В.И. К истории пятнадцатилетней (долгой) войны 1593-1606 гг. // Тезисы XI конф. Славяне и их соседи. Османская империя и народы Центральной, Юго-Восточной Европы и Кавказа в XIV-XVIII вв. – М: Инст.славяновед. и балкан.- 1992.- С. 41-43.

264. Эденка Весела. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.- М: Наука.- 1969.- Вып.2.- С. 98-136.

265. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.- Львів: Світ, 1991. - Т.2. - 392 с.

266. Cantemir P. Istoria imperiului otoman. I, trad. Iosif Hogos.- Bucuresti., 1876.- 410 p.

267. Czacki T. Dzieła. - Poznan., 1844. - F. 2. - 566 s.

268. Enver Mahmut. Nogaii dobrogeni si dialectue lor // Analele Universității Bucuresti. Limbi clacice si orientale.- 1964.- Anul XIII.- P.319-336.

269. Jorga N. Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii - Albe.- Bucuresti., 1899.- 615 p.

270. Pisma St. Zolkilwskiego. Lwow., 1861. - 628 s.

271. Pajewski J. Bunezuk i koncerz. Warszawa., 1978.

272. Strykowski M. Kronica polska, litewska, zmodska i wszystriej rusi.- Warszawa., 1846.- t.II.- 568 s.